

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ НЕНАЛЕЖНОМУ ПОВОДЖЕННЮ В ДІЯЛЬНІСТІ ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

Рамкова програма співробітництва
для Вірменії, Азербайджану, Грузії, Республіки Молдова, України й Білорусії

**Programmatic Cooperation Framework for
Armenia, Azerbaijan, Georgia, Republic of Moldova, Ukraine and Belarus**

Funded
by the European Union
and the Council of Europe

EUROPEAN UNION

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Implemented
by the Council of Europe

Імплементация
міжнародних стандартів
у сфері запобігання неналежному
поводженню в діяльність органів
кримінальної юстиції України

Авторський колектив:

Микола Гнатівський

Юрій Белоусов

Сергій Швець

Володимир Венгер

Олександр Бондаренко

Під загальною редакцією Ю. Л. Белоусова

Рада Європи

Погляди, висловлені в даній публікації, є відповідальністю авторів і необов'язково відображають офіційну політику Ради Європи чи Європейського Союзу.

Це видання здійснено в рамках впровадження проекту «Посилення імплементації європейських стандартів прав людини в Україні» Рамкової програми співробітництва Ради Європи та Європейського Союзу для країн Східного партнерства.

Всі запити щодо відтворення або перекладу будь-якої частини цієї публікації повинні направлятися до Директорату комунікації (F-67075 Strasbourg Cedex або publishing@coe.int). Вся інша кореспонденція щодо даної публікації повинна направлятися до Головного Директорату з прав людини та верховенства права.

Редагування та верстка: Полюх Олена

© Рада Європи, 2016 рік

Друк: ПП "Видавництво "ФЕНІКС"

Автори:

Цю публікацію підготували експерти Ради Європи:

Юрій Белоусов, к. соц. н., Голова Правління Експертного центру з прав людини;

Микола Гнатовський, к. ю. н., Голова Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, доцент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Сергій Швець, експерт з питань кримінальної юстиції, заступник Голови Правління Експертного центру з прав людини;

Володимир Венгер – к. ю. н., ст. викладач кафедри загальнотеоретичних та державно-правових наук, експерт Центру дослідження верховенства права Національного університету «Києво-Могилянська академія»;

Олександр Бондаренко, головний спеціаліст Відділу спеціальних проваджень Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Зміст

РОЗДІЛ 1. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ НЕНАЛЕЖНОМУ ПОВОДЖЕННЮ ЩОДО ЗАТРИМАНИХ ОСІБ	7
1.1. Загальні питання	8
1.1.1. Професіоналізм співробітників поліції та запобігання неналежному поведженню із затриманими особами	8
1.1.2. Роль прокурорів та суддів у запобіганні неналежному поведженню із затриманими особами — європейський підхід	9
1.1.3. Роль адвокатів у запобіганні неналежному поведженню із затриманими особами	10
1.1.4. Види та обов'язковість міжнародних стандартів у сфері запобігання катуванням та іншим формам неналежного поведження із затриманими особами	11
1.2. Міжнародні стандарти щодо тримання під вартою співробітниками поліції	13
1.2.1. Основні гарантії проти жорстокого поведження із затриманими особами	13
A. Інформування затриманої особи про права	14
B. Право повідомити про факт затримання	14
C. Право на доступ до адвоката	15
D. Право на доступ до лікаря	17
1.2.2. Міжнародні стандарти щодо допиту затриманої особи	18
1.2.3. Особливості запобігання неналежному поведженню щодо затриманих неповнолітніх осіб	19

1.2.4. Вимоги щодо документування затримання особи та тримання під вартою поліцією	20
1.2.5. Стандарти щодо матеріальних умов тримання осіб у поліції	21
1.2.6. Боротьба з безкарністю та стандарти ефективного розслідування неналежного поводження із затриманими особами	22

**РОЗДІЛ 2. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ОСНОВНИХ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ
НЕНАЛЕЖНОМУ ПОВОДЖЕННЮ В НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ** **28**

2.1. Загальні тенденції імплементції міжнародних стандартів запобігання катуванням та неналежному поводженню в українське законодавство	29
2.2. Поняття, види та правові підстави затримання особи	32
2.3. Поняття катування у кримінальному законодавстві	36
2.4. Основні гарантії проти неналежного поводження із затриманими особами	38
2.4.1. Інформування затриманої особи про її права	38
2.4.2. Належна реєстрація всіх дій по відношенню до затриманої особи	43
2.4.3. Право повідомити третю сторону про факт затримання	47
2.4.4. Право на доступ до адвоката	50
2.4.5. Право на доступ до лікаря	62

**РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ПОЛІЦІЇ У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ КАТУВАННЯМ
ТА НЕНАЛЕЖНОМУ ПОВОДЖЕННЮ В УКРАЇНІ** **70**

3.1. Повноваження Національної поліції України, які зумовлюють ризики їх неправомірного застосування, катування та інших форм неналежного поводження	71
3.2. Вимоги до професіоналізму співробітників Національної поліції України задля запобігання неналежному поводженню із затриманими особами	73

3.3. Практичні проблеми у сфері застосування поліцією стандартів щодо запобігання катуванням та неналежному поведженню	77
3.3.1. Катування та неналежне поведження в діяльності ОВС	77
3.3.2. Обставини, які перешкоджають викоріненню катування та неналежного поведження в діяльності правоохоронних органів	83
3.3.3. Інформування про права затриманих осіб в діяльності ОВС України	89
3.3.4. Реєстрація затриманих осіб в діяльності правоохоронних органів України	90
3.3.5. Забезпечення права затриманих осіб на правову допомогу в діяльності ОВС України	96
3.3.6. Забезпечення права затриманих осіб на медичну допомогу в діяльності ОВС України	103
3.3.7. Забезпечення права затриманих осіб на повідомлення третіх осіб про їх затримання в діяльності правоохоронних органів України	109
РОЗДІЛ 4. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ОСНОВНИХ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЩОДО РОЛІ АДВОКАТА В СИСТЕМІ ЗАПОБІГАННЯ КАТУВАННЯМ ТА НЕНАЛЕЖНОМУ ПОВЕДЖЕННЮ ІЗ ЗАТРИМАНИМИ ОСОБАМИ В УКРАЇНІ	111
4.1. Роль адвоката у забезпеченні прав та свобод затриманої особи згідно з чинним законодавством України	112
4.2. Особливості практичного застосування адвокатами своїх функцій щодо захисту затриманої особи від неналежного поведження	119
РОЗДІЛ 5. ОРГАНИ ПРОКУРАТУРИ В СИСТЕМІ ЗАПОБІГАННЯ КАТУВАННЯМ ТА НЕНАЛЕЖНОМУ ПОВЕДЖЕННЮ В УКРАЇНІ	132
5.1. Роль прокурора щодо забезпечення прав та свобод підозрюваної особи на етапі досудового розслідування кримінальних правопорушень	134
5.2. Законодавчі вимоги щодо здійснення працівниками прокуратури нагляду за забезпеченням належних умов тримання затриманої особи	142

5.3. Практичні аспекти застосування прокурорами стандартів щодо запобігання катуванням та неналежному поводженню	144
5.3.1. Практика Європейського суду з прав людини за статтю 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у справах проти України (порушення процесуального аспекту)	144
5.3.2. Спеціальні провадження Уповноваженого Верховної Ради України у справах про порушення прав людини на ефективне розслідування за фактами катувань та неналежного поводження	154
РОЗДІЛ 6. РОЛЬ СУДУ У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ НЕНАЛЕЖНОМУ ПОВОДЖЕННЮ В УКРАЇНІ	159
6.1. Імплементція окремих міжнародних стандартів щодо ролі суддів у сфері запобігання катуванням та неналежному поводженню в українське законодавство	160
6.2. Практичні проблеми у сфері застосування суддями стандартів щодо запобігання катуванням та неналежному поводженню	169
6.2.1. Покращення правового регулювання та практики реалізації загальних обов'язків суду та судді щодо захисту прав людини у кримінальному провадженні	173
6.2.2. Невжиття слідчим суддею всіх необхідних заходів для забезпечення безпеки особи, яка заявляє про застосування до неї насильства під час затримання або тримання	175
6.2.3. Відсутність належного реагування судді на незаконне позбавлення особи свободи	179
6.2.4. Реальність та невідворотність відповідальності за здійснення неналежного судового контролю у сфері запобігання катуванням та неналежному поводженню	184

Розділ 1

Міжнародні стандарти у сфері запобігання неналежному поводженню щодо затриманих осіб

Микола Гнатовський

1.1. Загальні питання

1.1.1. Професіоналізм співробітників поліції та запобігання неналежному поведженню із затриманими особами

Найкращою гарантією запобігання неналежному поведженню із затриманими особами є, безсумнівно, однозначне несприйняття такого поведження співробітниками поліції. Це вимагає, по-перше, дотримання жорстких критеріїв відбору особового складу поліції та, по-друге, адекватного професійного навчання.

Відповідно, вивчення проблематики прав людини має бути включене до практичного професійного навчання співробітників поліції їхній поведінці у ситуаціях, що несуть високий ризик застосування неналежного поведження, зокрема під час затримання осіб та їх допиту. Крім того, для співробітників поліції, які виконують функцію забезпечення тримання осіб під вартою, слід проводити спеціальне навчання, що ґрунтується на усвідомленні ними свого обов'язку дбати про затриманих осіб та відповідальності, яку вони несуть за стан усіх затриманих осіб під час їх перебування у приміщенні поліцейської дільниці.

Важливо наголосити, що вивчення аспектів прав людини необхідно включити саме у професійне навчання. При іншому підході, коли запроваджуються окремі курси чи дисципліни з прав людини, таке навчання є значно менш ефективним, оскільки сприймається як щось стороннє, абстраговане від виконання поліцейськими їхніх професійних обов'язків.

Метою навчання співробітників поліції має бути доведення до їхнього усвідомлення та розвиток таких двох основних аспектів. Перший полягає в тому, що будь-які форми неналежного поведження є неприйнятними, оскільки принижують людську гідність не лише затриманої особи, але й правоохоронця, який до них вдається. Неналежне поведження є несумісним з Конституцією України та міжнародними зобов'язаннями держави. Другий важливий аспект, що має розглядатись під час професійного навчання, зводиться до того, що звернення до застосування неналежного поведження із затриманими особами є докорінно хибним методом отримання інформації для боротьби зі злочинністю. Водночас інші — сучасні — методи проведення допитів, та й загалом розслідування, дають значно кращі результати. Конкретною метою допиту підозрюваних осіб є отримання точної та достовірної інформації, яка дозволяє виявити правду про події, що розслідуються, але аж ніяк не отримання зізнання від особи, яка, на думку співробітників правоохоронних органів, є априорі винною.

Особливу увагу слід приділяти мистецтву спілкування та поведження з особами, які затримані поліцією, — тобто навичкам міжособистісного спілкування. Наявність таких навичок часто дає поліцейським можливість розв'язувати проблемні ситуації, що потенційно можуть обернутися на насильство.

З огляду на ці міркування, найвищий пріоритет у навчанні співробітників поліції усіх рангів та категорій слід надавати, зокрема, сучасним методам розслідування злочинів. До такого навчання необхідно залучати фахівців, які не працюють у поліції.

При наборі співробітників поліції особлива увага має приділятися наявності у кандидатів здібностей до міжособистісного спілкування, і ці здібності повинні розвиватися в ході подальшого навчання співробітників поліції.

Безумовно, під час навчання співробітників поліції, як і протягом їхньої подальшої служби, вони повинні отримувати недвозначні сигнали від керівництва усіх рівнів — від міністра внутрішніх справ та керівника поліції до безпосереднього керівника — щодо того, що неналежне поведження із затриманими особами є абсолютно неприйнятним, непрофесійним та буде каратися найсуворішим чином, передбаченим законодавством.

Одна з основних цілей професійного навчання має полягати в тому, щоб усі особи, які так чи інакше мають справу із затриманими особами (співробітники правоохоронних органів, судово-медичні експерти, прокурори, судді тощо), добре розуміли як самі формулювання законодавства, пов'язані з їхньою роботою, так і основні ідеї та мотиви, що стоять за цими текстами. Важливо наполягати на застосуванні сучасних методів розслідування злочинів, які б зводили до мінімуму покладання на інформацію та зізнання, отримані під час допитів з метою забезпечення обвинувачення. Має бути змінена філософія системи кримінального правосуддя — від застарілого підходу «від підозрюваної особи до доказів» на «від доказів до підозрюваної особи».

1.1.2. Роль прокурорів та суддів у запобіганні неналежному поведженню із затриманими особами — європейський підхід

Роль органів судової влади та прокуратури у запобіганні неналежному поведженню поліції із затриманими особами є надзвичайно суттєвою. Наприклад, усі особи, які затримані поліцією і яких пропонують утримувати під вартою до суду, мають особисто постати перед суддею, що ухвалить відповідне рішення. Якщо підозрюваний, з яким жорстоко поводитись, вчасно постане перед суддею, він зможе подати скаргу.

Більше того, навіть за умови неподання скарги суддя зможе своєчасно вжити належних заходів у разі наявності ознак неналежного поводження (зокрема, видимі пошкодження, загальний вигляд затриманого чи його поведінка).

Роль суддів та прокурорів у боротьбі з неналежним поводженням із затриманими особами має бути активною, вони повинні брати на себе ініціативу. Зрозуміло, що у випадках виявлення ознак жорстокого поводження з боку поліції (наприклад, у разі наявності видимих тілесних ушкоджень у підозрюваній особі) суддя має вжити відповідних заходів. У всіх випадках, коли підозрювані у вчиненні кримінальних злочинів, які постали перед суддею після перебування під вартою в поліції, стверджують, що з ними жорстоко поводитись, суддя має письмово запротоколювати такі скарги, негайно призначити судово-медичну експертизу і забезпечити належне розслідування заявлених тверджень. Таких заходів слід вживати навіть тоді, коли на особі, яка перебувала під вартою, немає видимих зовнішніх пошкоджень. Більше того, навіть за відсутності конкретних тверджень про жорстоке поводження суддя має призначити судово-медичну експертизу в усіх випадках, коли є підстави вважати, що постала перед ним особа могла постраждати від жорстокого поводження з нею.

Сумлінне розслідування судовими та іншими відповідними органами всіх скарг щодо жорстокого поводження із затриманими особами з боку поліції або інших правоохоронних органів і призначення належного покарання у доведених випадках матимуть потужний стримуючий ефект. З іншого боку, невжиття згаданими органами дієвих заходів за отриманими скаргами означатиме, що правоохоронці, схильні до жорстокого поводження із затриманими особами, швидко дійдуть висновку про безкарність своїх вчинків.

1.1.3. Роль адвокатів у запобіганні неналежному поводженню із затриманими особами

На відміну від судді, прокурора або слідчого, адвокат не має обов'язку зберігати нейтральність та неупередженість у кримінальному процесі, адже його завдання полягає у представництві та захисті інтересів клієнта (підзахисного) всіма передбаченими законом способами. Разом з тим, адвокат також має надзвичайно суттєву функцію у запобіганні катуванням та іншим формам неналежного поводження із затриманою правоохоронними органами особою.

Перш за все, право на доступ до адвоката від самого початку перебування особи під вартою (див. нижче) є однією з ключових гарантій запобігання неналежному поводженню. Досвід показує, що сама лише присутність адвоката, як найнятого затриманою особою (або третіми особами на її користь), так і представника системи безоплатної правової допомоги, здатна практично звести нанівець ризик катувань

та інших незаконних дій щодо затриманої особи. Тому наполягання міжнародних органів, таких як, наприклад, Європейський комітет з питань запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує людську гідність, поведженню або покаранню, на присутності адвоката від початку затримання особи має на меті не лише забезпечити право особи на справедливий суд (стаття 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод), а й запобігти неналежному поведженню з особою (стаття 3 ЄКПЛ).

У випадку ж, коли адвокат прибуває пізніше (тобто перші, найбільш ризиковані з точки зору неналежного поведження з особою години проходять у поліцейському відділку без присутності адвоката), особливої ваги набуває вимога надати затриманій особі можливість спілкування з її адвокатом за умов забезпечення конфіденційності.

Безумовно, більшість затриманих поліцією осіб на практиці не мають власного «приватного» адвоката, до якого вони могли б та хотіли негайно звернутися після їх затримання. Найпоширенішою проблемою є брак у затриманих осіб коштів на оплату послуг приватних адвокатів. У цьому випадку критично важливою є система безоплатної правової допомоги, яка дає особі можливість швидко отримати послуги кваліфікованого адвоката. Поширеними проблемами у багатьох європейських країнах є брак такої системи або її слабке функціонування. Подекуди, коли «службового» адвоката замість затриманої особи фактично обирає співробітник поліції з числа своїх знайомих, вимога обов'язкової присутності адвоката втрачає будь-який корисний зміст у контексті статті 3 ЄКПЛ. Такі «адвокати», як правило, не цікавляться своїм клієнтом і навіть не прагнуть з ним спілкуватися. Вся їхня функція зводиться до прибуття до поліцейського відділку з метою підписання складених поліцією документів, нерідко після того, як допит затриманої особи вже завершився. Подібна ситуація є абсолютно неприйнятною та має викорінюватися з допомогою органів адвокатського самоврядування та в межах системи безоплатної правової допомоги.

1.1.4. Види та обов'язковість міжнародних стандартів у сфері запобігання катуванням та іншим формам неналежного поведження із затриманими особами

Україна як відповідальний член міжнародного співтовариства та держава, що офіційно обрала шлях до повноцінної участі в європейських інтеграційних об'єднаннях, взяла на себе значну кількість міжнародних зобов'язань у сфері прав людини.

Основним джерелом таких зобов'язань є чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Україною. Відповідно до частини першої статті 9 Конституції України такі міжнародні договори є

частиною її національного законодавства. До них слід насамперед віднести Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року (ЄКПЛ), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року (МПГПП) та Конвенцію ООН проти катувань 1984 року. Всі ці міжнародні договори містять пряму та абсолютну (тобто таку, що не передбачає жодних винятків) заборону катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання. Важливими договорами у цій сфері також є Європейська конвенція про запобігання катуванням, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню 1987 року та Факультативний протокол до Конвенції ООН проти катувань 2002 року. Перший з цих багатосторонніх міжнародних договорів передбачає порядок функціонування Європейського комітету з питань запобігання катуванням, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (КЗК) та обов'язок держави співробітничати з ним, а другий — створення та функціонування Підкомітету ООН із запобігання катуванням, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (ПЗК) та національних превентивних механізмів (НПМ).

Окрім цих міжнародних договорів, що є частиною національного законодавства України, для нашої держави особливе значення у сфері запобігання катуванням та іншим видам неналежного поводження із затриманими особами відіграють рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), ухвалені в рамках статті 3 ЄКПЛ, а також рекомендації КЗК, як ті, що сформульовані у його звітах стосовно України, так і загальні, які сформульовані в «основних» або «змістовних» розділах його щорічних доповідей, що подаються Комітету Міністрів Ради Європи та включаються до збірки «Стандарти КЗК»¹. Саме на останніх ґрунтуються міжнародні стандарти, викладені нижче.

Також у рамках Організації Об'єднаних Націй сформульована значна кількість рекомендацій, присвячених поводженню із затриманими особами та запобігання неналежного поводження з ними, наприклад — Кодекс поведінки співробітників правоохоронних органів, схвалений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 34/169 від 17 грудня 1979 року. Такі документи не мають обов'язкової юридичної сили, але користуються значним міжнародним авторитетом і є основою для регулювання діяльності поліції та інших правоохоронних органів у національному законодавстві.

---

¹ Див. на сторінці загальної інформації про КЗК українською мовою: <http://www.cpt.coe.int/ukrainian.htm>.

1.2. Міжнародні стандарти щодо тримання під вартою співробітниками поліції

1.2.1. Основні гарантії проти жорстокого поведження із затриманими особами

Від самого початку затримання, тобто від моменту, коли особа є зобов'язаною залишатися зі співробітниками правоохоронних органів, затримана особа повинна мати право користуватися щонайменше такими трьома правами:

- 1) правом повідомити про факт свого затримання третю сторону за власним вибором (члена родини, друга, консульство своєї держави тощо);
- 2) правом на доступ до адвоката;
- 3) правом на доступ до лікаря, включно з правом бути оглянутою — якщо таке бажання висловить затримана особа — лікарем, якого обирає сама затримана особа (на додаток до будь-якого медичного огляду, що здійснювався лікарем, якого запросили співробітники правоохоронних органів).

Три права затриманих осіб, про які йдеться у цьому пункті (право повідомити про факт свого затримання третю особу, право на доступ до адвоката та право на доступ до лікаря), розглядаються у практиці міжнародних органів як основні гарантії, спрямовані на запобігання неналежному (жорстокому) поведженню із затриманими особами.

Оскільки ризик жорстокого поведження з особою з боку співробітників правоохоронних органів є найбільш високим у перші години з моменту затримання, ці три основні гарантії мають застосовуватися з моменту, коли особа зобов'язана залишатися зі співробітниками правоохоронних органів.

Ці три права мають бути забезпечені не тільки особам, затриманим у зв'язку з підозрою у вчиненні злочину, але й будь-яким особам, яких затримано чи взято під варту з будь-якої причини (зокрема, особам, затриманим в адміністративному порядку, затриманим відповідно до законодавства про статус іноземців тощо).

Той факт, що одночасно може бути затримано велику кількість осіб, жодним чином не виправдовує недотримання цих прав.

Будь-яка надана державним органам можливість відстрочки здійснення одного з наведених вище прав має бути чітко визначена, а її застосування жорстко обмежене в часі.

А. Інформування затриманої особи про права

Особи, затримані правоохоронними органами, повинні бути негайно поінформовані про свої права, передбачені законодавством, зокрема про право повідомити про факт свого затримання третю особу, право на доступ до адвоката та право на доступ до лікаря.

Права затриманих осіб не можуть належним чином бути реалізовані, якщо такі особи про них не знають. Тому необхідно, щоб затриманим особам чітко повідомляли про їхні права, без зволікань і мовою, яку вони розуміють. Також має функціонувати система надання кожному затриманому, на самому початку його перебування під вартою, спеціальної форми з чітко викладеними правами. Більше того, кожний затриманий повинен своїм підписом підтвердити, що його поінформовано про відповідні права. Для досягнення чіткого й негайного інформування затриманої особи про всі її права слід від самого початку тримання особи під вартою регулярно надавати їй пам'ятку, в якій ці права будуть викладені у доступному вигляді. Такі заходи є простими у запровадженні, маловитратними та ефективними.

В. Право повідомити про факт затримання

Право затриманого на те, щоб про його затримання повідомили третій стороні, має бути гарантоване від самого початку перебування під вартою в поліції. Здійснення цього права може підлягати встановленим законом виняткам, спрямованим на захист інтересів слідства. Однак подібні винятки мають бути чітко визначеними та жорстко обмеженими в часі, а застосування виняткової процедури має супроводжуватись відповідними гарантіями (наприклад, письмова реєстрація необхідності відкласти сповіщення про затримання із зазначенням підстав чи отримання дозволу на відкладення сповіщення від старшого за посадою працівника правоохоронних органів, не пов'язаного з розслідуванням цієї справи, або від прокурора).

Відповідно до законодавства низки держав та/або практики роботи їхніх правоохоронних органів повідомлення третьої особи (родича тощо) про факт затримання здійснюється не затриманою особою, а співробітником поліції. Така практика сама по собі не суперечить міжнародним стандартам. Разом з тим, якщо повідомлення робиться не у присутності затриманої особи, вона повинна бути оперативно поінформована про те, чи повідомлення відбулося та яку саме особу було повідомлено й коли.

С. Право на доступ до адвоката

Право на доступ до адвоката відразу після того, як особу було позбавлено волі, стосується не забезпечення права на справедливий суд, передбаченого статтею 6 ЄКПЛ, а запобігання катуванням та жорсткому поведженню із затриманими особами у контексті статті 3 ЄКПЛ. Досвід свідчить, що ризик бути заляканою або підданою жорсткому поведженню одразу після затримання особи є для неї найбільшим. Тому можливість для осіб, яких тримають під вартою в поліції, мати доступ до адвоката під час цього періоду є основною гарантією проти жорсткого поведження. Існування такої можливості діятиме як пересторога для осіб, що здатні жорстко поводитись із особами, яких тримають під вартою. Окрім цього, адвокат є саме тією особою, що може вжити відповідних заходів у разі, якщо жорстке поведження має місце.

В окремих випадках для забезпечення інтересів правосуддя існує необхідність протягом певного часу не дозволяти особі, яку тримають під вартою, побачення з її адвокатом. Однак це не повинно призводити до повної відмови у праві на адвоката протягом періоду, про який йдеться. У подібних випадках слід організувати контакт з іншим незалежним адвокатом, стосовно якого можна бути певним, що він не порушить законні інтереси слідства.

Небезпека залякувань і фізичної жорстокості по відношенню до затриманої особи є найбільшою протягом кількох перших годин після взяття її під варту. Отже, можливість затриманих залучити свого адвоката саме у цей проміжок часу становить засадну гарантію від жорсткого поведження. Існування такої можливості переконливо впливатиме на тих, хто може схилитись до жорсткого поведження із затриманими особами; більше того, адвокат добре знатиме, до яких дій удатись, якщо жорстке поведження справді трапиться. Європейський комітет із запобігання катуванням визнає, що за виняткових обставин захист законних інтересів поліцейського розслідування може зробити необхідним певне відкладення можливості затриманого поспілкуватись з адвокатом, на кандидатурі якого він наполягає. Разом з тим, подібні обставини не повинні призвести до того, щоб затриманий протягом усього цього часу взагалі не мав адвокатської допомоги: йому слід забезпечити можливість спілкуватись з іншим, незалежним адвокатом.

За відсутності ефективної системи безоплатної правової допомоги для осіб, які не мають змоги самостійно оплачувати послуги адвоката, право на доступ до адвоката у більшості випадків залишається суто теоретичним. У зв'язку з цим обов'язком держави є забезпечення належного фінансування такої системи та визначення практичних шляхів гарантування відвідання призначеним адвокатом затриманої особи у приміщенні правоохоронних органів. Іншими словами, система безоплатної правової допомоги повинна функціонувати для кожної особи, яка має в ній потребу, з моменту її затримання. Адвокати, призначені у

порядку безоплатної правової допомоги, повинні бути не тільки формально, але й реально незалежними від правоохоронних органів та прокуратури.

Право на допомогу адвоката має включати право бесідувати з ним віч-на-віч. Затриманому має бути надане право на присутність його адвоката на всіх допитах, що їх проводить поліція. Природно, це не повинно позбавляти поліцію можливості допитати затриманого щодо невідкладних питань за відсутності адвоката (якщо він не може одразу з'явитись) чи виключати заміну адвоката, який заважає належному ходу розслідування.

Ці підходи знайшли своє відображення у практиці ЄСПЛ. Слід особливо наголосити на рішенні Великої палати ЄСПЛ у справі «Сальдуз проти Туреччини»²: «54. ... Суд підкреслює важливість стадії розслідування для підготування процесу кримінального розгляду справи, оскільки докази, здобуті на цьому етапі, визначають межі, в яких інкриміноване правопорушення розглядатимуть у суді... Водночас на цій стадії провадження обвинувачений часто опиняється в особливо вразливому становищі, яке посилюється ще й через те, що кримінально-процесуальне законодавство має тенденцію до постійного ускладнення, особливо в частині норм, що регулюють збір та використання доказів. У більшості випадків компенсувати належним чином цю вразливість можна лише допомогою з боку юриста, чиє завдання полягає, між іншим, і в тому, щоб сприяти дотриманню права обвинуваченого не свідчити проти самого себе. Це право дійсно передбачає, що обвинувачення в межах кримінальної справи намагатиметься довести свою версію щодо обвинуваченого, не вдаючись до доказів, здобутих за допомогою методів примусу чи утиску, що нехтують волею обвинуваченого... Доступ до адвоката на ранній стадії є частиною процесуальних гарантій, на які Суд звертатиме особливу увагу, досліджуючи питання про те, чи не позбавила процедура самої суті привілей проти самообвинувачення... У зв'язку з цим Суд також бере до уваги рекомендації КЗК..., в яких Комітет неодноразово заявляв, що право затриманого на доступ до правової допомоги є однією з основних гарантій проти жорстокого поводження. Будь-який виняток із здійснення цього права має бути чітко визначений, а його застосування обмежене в часі. Ці принципи стають особливо необхідними у випадках серйозних обвинувачень, бо ж у демократичних суспільствах саме тоді, коли йдеться про можливість призначення найсуворіших покарань, дотримання права на справедливий судовий розгляд має забезпечуватися в максимально можливому ступені.

55. Виходячи з цього, Суд вважає, що для того, щоб право на справедливий судовий розгляд залишалось досить «практичним і ефективним»... пункт 1 статті 6 вимагає, щоб доступ до адвоката

---

² Salduz v. Turkey, ECHR [GC], заява 36391/02, рішення від 27 листопада 2008 року.

зазвичай був забезпечений, починаючи з першого допиту підозрюваного поліцією, якщо тільки не доведено, що з урахуванням конкретних обставин справи існують неспростовні підстави для обмеження цього права. Навіть тоді, коли якісь неспростовні підстави дозволяють, як виняток, виправдати відмову в доступі до адвоката, таке обмеження — хоч би чим виправдане — не може надмірно перешкоджати обвинуваченому в його правах за статтею 6... Загалом правам на захист буде завдано непоправної шкоди в тому разі, якщо обвинувальні свідчення, дані під час допитів у поліції без доступу до адвоката, будуть використані з метою засудження».

D. Право на доступ до лікаря

Особам, яких тримають у поліції під вартою, має гарантуватися можливість бути оглянутими лікарем. Прохання затриманої особи бути оглянутою лікарем завжди слід задовольняти. Іншими словами, якщо особа вимагає медичного огляду, лікар має бути викликаний негайно, а представники правоохоронних органів не повинні відсіювати жодні подібні вимоги. Більше того, право бути оглянутим лікарем має включати право затриманого бути оглянутим тим лікарем, на якому він зупинить свій вибір (додатково до будь-якого медичного огляду, здійсненого лікарем, якого викликала поліція). Зрозуміло, що послуги такого додаткового лікаря можуть надаватися за рахунок затриманої особи.

Особа, яку взято під варту, має право бути оглянутою лікарем, якого вона сама обирає, на додаток до будь-якого медичного огляду, який здійснюється лікарем, викликаним співробітниками правоохоронних органів. Огляд лікарем, який обраний затриманою особою, може здійснюватися за рахунок останньої.

Усі медичні огляди затриманих поліцією осіб мають проводитись так, щоб розмову між затриманим і лікарем не було ні чути, ані видно (окрім випадків, коли сам лікар вимагає інакшого) представникам правоохоронних органів.

Медичне обстеження затриманих правоохоронними органами осіб повинно проводитись у такий спосіб, щоб співробітники правоохоронних органів не могли чути розмови між лікарем і затриманою особою та спостерігати за обстеженням, якщо лікар у кожному конкретному випадку явно не попросить про протилежне з міркувань безпеки.

Результати кожного медичного обстеження затриманої особи та зроблені нею відповідні заяви та висновки лікаря офіційно протоколюються лікарем і надаються затриманій особі та її адвокату.

Конфіденційність медичної інформації має бути суворо дотримана, проте це не повинно заважати затриманій особі посилатися на цю медичну інформацію.

Використання затриманою особою права на доступ до лікаря повинно належним чином фіксуватися у документах, що стосуються її перебування під вартою.

Як додатковий чинник, покликаний запобігати катуванням та іншим формам неналежного ставлення до затриманої особи, важливо забезпечити, щоб усі особи, звільнені з-під поліцейської варти без постанови перед суддею, мали право безпосередньо вимагати медичного огляду у кваліфікованого судово-медичного експерта.

1.2.2. Міжнародні стандарти щодо допиту затриманої особи

Допит осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів, має здійснюватися фахівцями і результат його буде задовільним у разі отримання ними спеціальної професійної підготовки. Насамперед необхідно якомога чіткіше визначити мету проведення допиту: такою метою може бути лише отримання точної й достовірної інформації задля встановлення правди щодо питань, що розслідуються, а не задля отримання зізнання від особи, яку співробітники правоохоронних органів, що проводять допит, уже вважають винуватою. В контексті запобігання катуванням та іншим формам жорстокого поведіння особливого значення набуває розробка методики кримінального розслідування, застосовування якої уможливить менше покладання на зізнання та інші свідчення чи відомості, отримані шляхом допитів, при засудженні винуватих.

Додержанню представниками правоохоронних органів зазначеної вище мети значно сприяє, окрім відповідної підготовки, розробка кодексу поведінки при допитуванні осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів. У будь-якому випадку, навіть за відсутності такого спеціально розробленого кодексу поведінки, допит затриманої особи працівниками правоохоронних органів повинен відбуватися згідно з чітко сформульованими правилами та інструкціями, які, зокрема, мають врегульовувати такі питання:

- порядок інформування затриманої особи про персональні дані (прізвища та/або номери) осіб, які присутні під час проведення допиту;
- допустима тривалість допиту;
- час на відпочинок між допитами та час на перерви під час проведення допиту;
- місця, де може проводитись допит;
- можлива вимога до затриманої особи стояти під час відповіді на запитання;
- допит осіб, які знаходяться під впливом наркотиків, алкоголю тощо.

Має бути забезпечене постійне фіксування часу початку та закінчення допиту, висловлені під час допиту будь-які прохання від затриманої особи, а також від осіб, що були присутні під час кожного допиту.

Необхідно здійснювати електронні записи допитів, що здійснюються працівниками правоохоронних органів. Такі записи є додатковою гарантією недопущення жорстокого поведження із затриманими особами та гарантією для співробітників правоохоронних органів від необґрунтованих звинувачень з боку затриманих осіб у неналежному поведженні з ними. Здійснення електронних записів (тобто аудіо- чи відеозаписів) проведених допитів є важливою додатковою гарантією запобігання жорсткому поведженню із затриманими особами. Подібна практика призведе до наявності повного й автентичного запису перебігу допитів, а тому значно полегшить розслідування будь-яких тверджень щодо жорстокого поведження. Це відповідає як інтересам осіб, з якими жорстоко поводитись, так і інтересам співробітників органів внутрішніх справ, яких безпідставно обвинувачують у фізичних чи психологічних катуваннях. Наявність записів здійснених правоохоронними органами допитів також зменшить вірогідність навмисної відмови підсудних від попередньо даних свідчень.

Приміщення для допитів мають бути належно освітлені, опалені та вентилязовані; крім того, всі учасники процесу мають однаково зручно розміститись на схожих за дизайном стільцях. Працівник правоохоронних органів, який проводить допит, не повинен розташовуватись таким чином, щоб візуально домінувати над підозрюваним, — тобто він не має сидіти ні на підвищенні, ані на відстані. Приміщення для допитів мають бути витримані в нейтральній кольоровій гаммі. Сторонні предмети, що не є частиною стандартного екіпірування працівників органів внутрішніх справ (наприклад, дерев'яні кийки, ручки від швабр, бейсбольні бити, металеві стрижні, важкі шматки кабелю або муляжі пістолетів чи ножів тощо), не повинні знаходитися у приміщеннях, де проводяться допити затриманих осіб. У разі вилучення подібних предметів у затриманих осіб вони підлягають маркуванню та зберіганню у спеціально відведеному місці.

При допиті неповнолітніх осіб необхідно забезпечити, щоб вони не робили жодних заяв та не підписували жодних документів, що стосуються злочину, у вчиненні якого вони підозрюються, без присутності та допомоги адвоката, а також, наскільки можливо, іншої повнолітньої особи, якій вони довіряють.

1.2.3. Особливості запобігання неналежному поведженню щодо затриманих неповнолітніх осіб

До неповнолітніх, які затримуються поліцією, застосовні ті ж мінімальні гарантії, що й для дорослих осіб, а також низка додаткових гарантій, визначених з урахуванням особливої вразливості неповнолітніх. Зокрема, співробітники правоохоронних органів повинні перебувати під формальним зобов'язанням за-

безпечити інформування родичів або іншої дорослої особи, якій довіряє неповнолітній, про його затримання. Таке повідомлення слід зробити незалежно від того, просив про це неповнолітній чи ні.

Крім того, затримані неповнолітні ніколи не повинні піддаватися допиту і їм не можна пропонувати зробити будь-яку заяву або підписати будь-який документ про правопорушення, у скоєнні якого він/вона підозрюється, без присутності адвоката і дорослої особи, якій він/вона довіряє. Варіант «не бажає зустрічатися з адвокатом», що допускається для дорослих затриманих, не можна застосовувати щодо неповнолітніх.

Одним з важливих стандартів КЗК, що стосуються затримання неповнолітніх осіб в рамках кримінального процесу, є вимога надавати їм спеціальний бюлетень з інформацією, викладеною вище, відразу після їх прибуття в правоохоронні органи. Бюлетень повинен бути адаптований для дітей, написаний просто і зрозуміло та доступний різними мовами. Особливу увагу слід приділяти забезпеченню того, щоб неповнолітні в повній мірі розуміли інформацію.

З точки зору КЗК, неповнолітні не повинні утримуватися в правоохоронних установах більш ніж 24 години. Крім того, слід докладати всіх зусиль, щоб розміщувати неповнолітніх не у звичайних камерах поліцейських дільниць, а у середовищі, підходящому для неповнолітніх. Для цього було б дуже бажано заснувати окремі поліцейські підрозділи у справах неповнолітніх, щоб неповнолітні могли бути якнайшвидше усунені від осіб, які перебувають під вартою і розміщені в спеціалізованому закладі тримання.

Розміщення неповнолітніх, які перебувають під вартою, разом з дорослими в одній камері не є прийнятним. Уразливість неповнолітніх означає, що в принципі вони повинні розміщуватися окремо від дорослих.

Крім того, співробітники правоохоронних органів, які часто або виключно займаються неповнолітніми або які головним чином займаються попередженням злочинності серед неповнолітніх, повинні проходити спеціальне початкове навчання та постійне підвищення кваліфікації.

1.2.4. Вимоги щодо документування затримання особи та тримання під вартою поліцією

Ретельне документування перебування затриманої особи в приміщеннях правоохоронних органів має включати інформацію, важливу для встановлення того, чи були дотримані щодо особи вимоги законодавства та її права. Міжнародні стандарти вимагають ведення єдиного і повного дос'є щодо кожної затриманої особи, в якому мають фіксуватись усі аспекти, що пов'язані із затриманням особи, та

відобразитись усі заходи, яких було вжито по відношенню до затриманої особи, а саме: час, коли особу було позбавлено волі, тобто момент, з якого особа була зобов'язана залишатися зі співробітниками правоохоронних органів, незалежно від фактичного місця затримання особи; мотиви затримання особи; час, коли особу було поінформовано про її права; ушкодження, прояви душевних захворювань тощо; час, коли було сповіщено близьких/консула чи адвоката, а також час, коли вони відвідали затриману особу; час, коли особу було оглянуто лікарем; час, коли було запропоновано їжу; час, коли проводився допит; час, коли особу було переведено до іншого закладу або звільнено, тощо.

Відповідні записи повинні вестися співробітниками правоохоронних органів повно, вчасно та акуратно.

Підпис затриманої особи має розміщуватись під пунктами, де йдеться про речі, які дозволено мати у власному розпорядженні, або про факт повідомлення про якесь із прав та про застосування або відмову у застосуванні якогось із прав тощо, і, в разі необхідності, у записах має міститись пояснення щодо відсутності такого підпису.

Адвокат затриманої особи повинен мати доступ до досьє тримання під вартою.

1.2.5. Стандарти щодо матеріальних умов тримання осіб у поліції

Перебування під вартою в органах внутрішніх справ триває (чи, принаймні, має тривати) доволі недовго. Тому вимоги до таких приміщень на міжнародному рівні встановлено не так ретельно та менш прискіпливо, ніж вимоги до камер у пенітенціарних закладах. Утім, умови утримання у камерах у приміщеннях органів внутрішніх справ («поліцейських камерах») мають відповідати певним вимогам.

Усі поліцейські камери повинні бути чистими і мати належний розмір (з огляду на кількість осіб, які можуть там знаходитись), а також відповідне освітлення (достатнє для читання у час, що не відводиться для сну) і вентиляцію. Бажано, щоб камери мали природне освітлення. Крім цього, камери мають бути обладнані засобами для відпочинку (наприклад, закріпленим стільцем або закріпленою лавкою); особи, вимушені провести ніч в місці тримання, мають бути забезпечені чистими матрацом та ковдрами.

Особам, яких тримають під вартою в органах внутрішніх справ, слід дозволяти справляти природні потреби в час, коли вони того забажають, в чистих і пристойних умовах; їм також слід надавати відповідну можливість для умивання. Ці особи повинні бути забезпечені питною водою й, у відведений для цього час, харчуванням, включаючи, як мінімум один раз на день, повноцінне харчування (щось суттєвіше, ніж

бутерброд). Особам, яких тримають під вартою 24 години або довше, слід, якщо це можливо, щодня пропонувати прогулянки на свіжому повітрі.

Вимоги до розміру «поліцейських камер» залежать від їхнього призначення. Вимоги, що пред'являються до розміру камер, призначених для ночівлі осіб, наближаються до вимог, що встановлені до камер у слідчих ізоляторах та пенітенціарних закладах. Вимоги для камер, призначених для тимчасового тримання осіб протягом кількох годин, є дещо простішими.

З огляду на ці підходи бажано, щоб камери для одиночного тримання на час, що перевищує декілька годин, мали загальну площу приблизно 7 квадратних метрів, відстань між стінами не менше 2 метрів та відстань між підлогою і стелею 2.5 метри. Одиночні камери розміром менше 5 квадратних метрів не повинні використовуватися для тривалого (тобто тривалішого за кілька годин) тримання осіб. У камерах для кількох осіб на кожну затриману особу має припадати щонайменше 4 квадратні метри житлової площі.

1.2.6. Боротьба з безкарністю та стандарти ефективного розслідування неналежного поведження із затриманими особами

Боротьба з безкарністю за найтяжчі порушення прав людини, до яких належать катування та інші форми неналежного поведження із затриманими особами, є важливим спільним завданням поліції та інших правоохоронних органів, слідчих, прокурорів, суддів та адвокатів. Відповідні підходи розроблені у практиці ЄСПЛ та деталізовані у стандартах КЗК, які розкрито у цьому посібнику нижче.

Віра в можливість заборони катувань та інших форм жорстокого поведження опиняється під загрозою щоразу, коли посадові особи, що мають нести відповідальність за подібні порушення, уникають відповідальності за свої дії. Якщо після появи інформації, в якій йдеться про жорстоке поведження, не з'являється швидка та дієва відповідь, ті, хто схильний до застосування жорстокого поведження по відношенню до позбавлених волі осіб, відразу вирішують — і небезпідставно, — що вони можуть і надалі чинити так само безкарно. Всі зусилля, спрямовані на ствердження правозахисних принципів через політику ретельного підбору персоналу та професійної підготовки будуть підірвані. Кожного разу, коли не вдається домогтися ефективного реагування, відповідні особи — колеги, старше керівництво, органи, що проводять розслідування, — неминуче стають учасниками процесу корозії цінностей, що складають основи демократичного суспільства.

І навпаки, коли перед судом, відповідаючи за свої дії чи помилки, постають посадові особи, які віддають розпорядження, дозволяють, пробачають або чинять катування чи жорстоке поведження, це, безсум-

нівно, сигналізує про те, що ніхто не буде миритись з подібним поведженням. Окрім свого значного стримувального значення, така інформація переконує громадськість також і в тому, що ніхто не стоїть вище закону, навіть ті, хто несе відповідальність за дотримання його норм. Усвідомлення факту, що ті, хто несе відповідальність за жорстоке поведження, постали за це перед судом, справить корисний вплив і на жертви.

Боротьба з безкарністю має починатись усередині правоохоронних органів. Дуже часто у випадках, коли з'являються твердження про випадки жорстокого поведження, міркування «честі мундира» призводять до готовності приховати протизаконні дії з боку колег та допомогти їм уникнути відповідальності. Тому КЗК послідовно рекомендує вживати конкретних заходів, щоб сприяти встановленню такої культури, за нормами якої буде вважатись непрофесійним — і ризикованим в плані професійного зростання — працювати або ж бути у тісних стосунках з колегами, що вдаються до неналежного поведження, натомість має вважатись почесним та професійно заохочуватись належність до тих, хто утримується від подібних дій.

У правоохоронній та судовій системі має бути створений такий мікроклімат, коли вважатиметься за правильне повідомляти про неналежне поведження будь-кого з колег; коли кожен усвідомлюватиме, що вина за катування та інші види неналежного поведження поширюється не лише на справжнього винуватця, а й на кожного, хто знає або ж повинен знати про те, що мало місце застосування жорстокого поведження, і не робить нічого, аби запобігти або повідомити про таке поведження. Це означає, що необхідно запровадити чітку процедуру повідомлення та визначити засоби захисту осіб, які сигналізують про подібні випадки.

Стандарти КЗК передбачають, що навіть у разі відсутності формальної скарги компетентні органи влади зобов'язані за законом відкривати кримінальну справу та розпочинати розслідування негайно після отримання достовірної інформації з будь-якого джерела про те, що затримані особи стали жертвою жорстокого поведження. У зв'язку із цим слід зауважити, що правові рамки відповідальності будуть посилені, якщо посадові особи (поліцейські, керівництво слідчих ізоляторів тощо) будуть формально зобов'язані негайно повідомляти відповідні органи щойно їм стане відомою будь-яка інформація, що вказуватиме на жорстоке поведження.

Звичайно, існування відповідних правових положень саме по собі не є достатньою гарантією того, що будуть вжиті відповідні кроки у випадках, коли йдеться про можливе жорстоке поведження. Належна увага має бути приділена тому, щоб уповноважені органи усвідомили той важливий обов'язок, який вони мають виконувати у зв'язку з цим.

Той факт, що особи, які утримуються органами охорони правопорядку, повинні постати перед органами провадження слідства або суду, надає затриманим особам реальну можливість вказати на те, чи були

вони піддані жорстокому поведженню. Крім цього, навіть за відсутності формальної скарги ці органи можуть своєчасно вжити необхідних заходів, якщо існують інші ознаки (наприклад, помітні ушкодження або рани, загальний вигляд або ж загальна поведінка особи) того, що жорстоке поведження могло мати місце (див. вище).

Нерідко трапляється ситуація, коли особи бояться заявляти свою скаргу про жорстоке поведження, якому їх було піддано, через те, що коли вони постають перед прокурором чи суддею, там водночас присутні ті самі представники органів охорони правопорядку, які їх допитували, або ж переконували не робити подібних заяв, мотивуючи тим, що це не в їхніх інтересах. Тому нагальним є питання щодо того, щоб прокурори або судді вживали рішучих дій в разі отримання будь-якої інформації, яка вказуватиме на те, що мало місце жорстоке поведження.

Адекватне оцінювання повідомлень про жорстоке поведження завжди було й залишатиметься непростою задачею. Окремі види жорстокого поведження (наприклад, коли особу душать чи застосовують електрошок) не залишають по собі помітних слідів або ж не залишають зовсім ніяких слідів, якщо їх застосовували зі знанням справи. Так само й у випадках, коли осіб примушують стояти, сидіти навколішки чи перебувати в іншій незручній позі впродовж кількох годин поспіль чи позбавляють їх сну, дійсно не залишається слідів, які можна було б чітко ідентифікувати. Навіть удари по тілу можуть залишити по собі лише незначні сліди, які важко помітити і які швидко зникають. Із цього випливає, що в разі надходження заяви про подібні форми жорстокого поведження органи прокуратури чи суду мають бути особливо пильними й не концентрувати непотрібну увагу на питанні про відсутність фізичних слідів. Це ще більшою мірою стосується випадків, коли жорстоке поведження, про яке повідомляється, має в основному психологічний характер (сексуальне приниження, загроза життю чи здоров'ю ув'язненої особи та/або членів її сім'ї тощо). Для правильної оцінки достовірності скарг на жорстоке поведження може постати необхідність збору свідчень від усіх осіб, яких це стосується, своєчасного відвідання з інспекцією місця подій та/або здійснення огляду лікарями-фахівцями.

Щоразу, коли особа, яку підозрюють у скоєнні кримінального злочину, звертається до судді або прокурора зі скаргою на жорстоке поведження, її необхідно зафіксувати в письмовому вигляді; негайно видати розпорядження щодо проведення медичної експертизи (у разі необхідності — огляду психіатром-судмедекспертом); а також вжити необхідних кроків для забезпечення того, щоб на підставі скарги було проведено належне розслідування. Такий підхід слід застосовувати незалежно від того, чи особа-скаржник має видимі сліди зовнішніх ушкоджень, чи ні. Навіть за відсутності сформульованої скарги про жорстоке поведження має бути запропонована медична експертиза у випадках, коли існують інші підстави вважати, що особа могла стати жертвою жорстокого поведження.

Важливим також є забезпечення безперешкодного доступу особи (яку можуть позбавити волі, не доставляючи при цьому до прокурора або до судді), яка скаржиться на жорстоке з нею поведження, до лікаря, що уповноважений проводити судово-медичну експертизу, результат якої визнається суддівськими та прокурорськими органами. Доступ до такого лікаря не повинен залежати, наприклад, від попереднього дозволу органів, які проводять розслідування.

У світлі практики ЄСПЛ уже давно визначено, що ефективне розслідування справи, яке дає змогу визначити та покарати відповідальних за жорстоке поведження осіб, є необхідним для того, щоб надати практичного змісту забороні катувань та нелюдського, чи такого, що принижує гідність, покарання або поведження. Щоб діяти згідно з цим принципом, необхідно, щоб органи, яким доручено проводити розслідування, мали всі необхідні як людські, так і матеріальні ресурси. Окрім цього, подібні розслідування повинні відповідати певним основним критеріям.

Для того щоб розслідування справи про можливе жорстоке поведження було ефективним, важливо, щоб особи, які відповідають за проведення такого розслідування, були незалежними від тих, хто фігурує в цій справі. В ідеалі ті, кому практично доручено здійснити розслідування справи, повинні бути повністю незалежними від інституції, щодо якої подана скарга. Крім того, прокурор повинен здійснювати тісний та ефективний контроль за практичним проведенням розслідування справи щодо можливого жорстокого поведження з боку службовців правоохоронних органів. Прокурорам слід надати точні вказівки щодо того, якого саме нагляду за проведенням слідства від них очікують.

Розслідування щодо можливого жорстокого поведження з боку посадових осіб має бути повним і закінченим. Таке розслідування має дозволити визначити, чи було виправданим застосування сили або інших використаних засобів за обставин даної справи, а також встановити і, якщо це необхідно, покарати відповідних осіб. Тут йдеться про зобов'язання не щодо результату, а щодо засобів. Таке зобов'язання вимагає вжити всіх розумних засобів для того, щоб зібрати докази щодо фактів, про які йдеться, зокрема встановити особи потерпілих та опитати їх, підозрюваних та можливих свідків (наприклад, чергових поліцейських або інших ув'язнених), конфіскувати засоби, які могли використовуватись як знаряддя для жорстокого поведження, а також зібрати результати висновків судмедекспертів. У разі необхідності слід провести відповідний розтин трупа, що передбачає повний та ретельний запис усіх ушкоджень, а також об'єктивний аналіз клінічних досліджень, в тому числі й щодо причини смерті.

Розслідування має бути також проведено в повному обсязі. У багатьох державах поширені випадки, коли, всупереч численним повідомленням про інциденти та факти, які стосувались можливого жорстокого поведження, проведення розслідування справи було не виправдано обмеженим, важливі епізоди та супроводжуючі обставини, які вказували на жорстоке поведження, залишались без розгляду.

Щоб бути ефективним, розслідування має проводитись швидко і без зволікань. Надто поширеними залишаються випадки, коли проведення розслідування здійснювалося з безпідставним запізненням, або ж прокурори чи судді явно не вдавались до наданих в їхнє розпорядження правових засобів для реагування на скарги чи відповідну інформацію про жорстоке поведження. Подібні розслідування були розтягнуті на невизначений час або взагалі припинені, і співробітникам правоохоронних органів, яких підозрювали у застосуванні жорстокого поведження, вдалось повністю уникнути кримінальної відповідальності. Іншими словами, відповідь на незаперечні докази серйозних порушень була зведена до такого «розслідування», яке навіть не можна називати цим терміном.

Окрім згаданих вище критеріїв, для проведення ефективного розслідування є вкрай необхідним залучення достатнього громадського контролю за розслідуванням справи або за її результатами з тим, щоб як в теорії, так і на практиці невідворотно наступала відповідальність за неналежні дії. В різних ситуаціях потрібен різний рівень такого громадського контролю. У надзвичайно серйозних випадках може бути порушене питання про відповідне публічне розслідування справи. В кожному випадку жорстокого поведження жертва (або, в окремих випадках, її родичі) мають брати участь у процедурі розслідування в тому необхідному обсязі, який потрібен для захисту її законних інтересів.

Додатковим засобом проти жорстокого поведження є дисциплінарне розслідування. Воно може здійснюватись паралельно до процедури кримінального розслідування. Дисциплінарна провина кожного відповідного службовця має бути об'єктом систематичного контролю, незалежно від того, чи правопорушення, про яке йдеться, було визнане кримінальним злочином. КЗК рекомендував у зв'язку із цим запровадити декілька процедурних гарантій, наприклад, включити до складу комісій, яким доручено проводити відповідні дисциплінарні розслідування в поліції, як мінімум, одного незалежного експерта.

Розслідування можливих дисциплінарних правопорушень, вчинених співробітниками правоохоронних органів, може бути покладене на департамент внутрішніх розслідувань в структурі відповідної служби. Однак набагато кращим варіантом є створення цілком незалежних органів розслідування. Подібний орган повинен мати повноваження видавати розпорядження розпочинати проведення дисциплінарного розслідування.

Незалежно від формальної структури такого органу розслідування має забезпечуватись відповідна поінформованість населення щодо його діяльності. Крім надання можливості окремим особам звертатись безпосередньо до такого органу зі скаргами на жорстоке поведження, необхідно зобов'язати органи державної влади, зокрема такі, як поліція, реєструвати всі заяви, які потенційно можуть стати подібними скаргами; для цього слід запровадити відповідні формуляри, які підтверджуватимуть отримання скарги і стверджуватимуть тим самим, що це питання буде розглянуте. Якщо в якомусь

конкретному випадку буде встановлено, що дії відповідних посадових осіб можуть бути визначені як злочинні, то цей орган розслідування повинен без жодних зволікань безпосередньо повідомити уповноважені органи прокуратури.

Слід також забезпечити, щоб особам, які могли постраждати від жорстокого поведження з боку співробітників правоохоронних органів, не відмовляли у зверненні зі скаргами. Необхідно уважно стежити за потенційно можливим негативним ефектом, який приховує в собі ймовірність звернення таких посадових осіб з позовом про дифамацію проти особи, яка нібито безпідставно звинуватила їх у жорстокому поведженні.

Будь-який доказ жорстокого поведження з боку державних службовців, який стає очевидним в результаті слухання в суді цивільної справи, має бути ретельно вивчений. Наприклад, доцільним буде здійснити незалежний перегляд справ, в яких йдеться про успішне задоволення позову про відшкодування майнової шкоди або ж про досягнення дружнього позасудового врегулювання, якщо в основі справи фігурують насильницькі дії з боку поліцейських. Метою подібного перегляду є з'ясування, чи має, з огляду на природу й серйозність скарг, які подаються проти відповідних службовців поліції, бути розглянуте (повторно, якщо це необхідно) питання про порушення кримінального та/або дисциплінарного розслідування.

Цілком очевидно, що яким би результативним не було проведення розслідування справи, воно не матиме належного ефекту без відповідного покарання. Якщо неналежне поведження є доведеним, то за цим має слідувати суворе покарання, що справлятиме потужний переконливий вплив. І навпаки — накладення незначного покарання лише породжуватиме атмосферу безкарності.

Звичайно ж, судові органи є незалежними і вільними у визначенні міри покарання в кожному конкретному випадку, виходячи при цьому з норм, встановлених законодавством. Однак вони повинні керуватись і тою стратегічною метою, яку вкладено в цей набір норм законодавцем: система кримінального судочинства має виробляти однозначно негативне ставлення до катувань та інших форм неналежного поведження. Тому ж бо й санкції, які накладаються за висновками, зробленими в результаті дисциплінарного розслідування, мають відповідати серйозності самого випадку.

Нарешті, в жодного громадянина не повинно виникати сумнів щодо рішучості намірів держави боротися з безкарністю. Цей момент має стати суттєвою підтримкою крокам, що вживатимуться на всіх інших рівнях. В разі необхідності органи влади повинні, не вагаючись, шляхом формальної заяви на найвищому політичному рівні оприлюднити чітке послання про те, що адекватним ставленням до катування або інших форм жорстокого поведження може вважатись лише «нульова толерантність».

Розділ 2

Імплементация основних міжнародних стандартів у сфері запобігання неналежному поводженню в національне законодавство України

Юрій Белоусов

Сергій Швець

Володимир Венгер

Олександр Бондаренко

2.1. Загальні тенденції імплементации міжнародних стандартів запобігання катуванням та неналежному поведінню в українське законодавство

Рівень гарантування та захисту прав людини є одним з визначальних критеріїв оцінки міжнародною спільнотою стану розвитку демократичних інститутів у будь-якій державі. Цей універсальний критерій діє через порівняння загальноприйнятих міжнародних стандартів у галузі прав людини з відповідними національними інститутами та правовими інструментами. Зважаючи на це, імплементация у національне законодавство України міжнародних стандартів, в тому числі у сфері запобігання катуванням та неналежному поведінню, є яскравим показником ефективності як окремих інститутів публічної влади, так і державного апарату загалом.

В науковій та юридичній літературі прийнято вважати, що імплементация як механізм виконання міжнародних норм всередині країни за допомогою норм національного законодавства здійснюється державою шляхом погодження міжнародного та національного права всіма публічними владними діями, що знаходяться в її розпорядженні. Таке погодження відбувається на основі та у порядку до національного конституційного законодавства. Процес імплементации міжнародних стандартів прав людини повноцінно розпочався в Україні як незалежній державі фактично з моменту набуття нею міжнародної правосуб'єктності.

Надзвичайно важливий принцип побудови національної правової системи закріплено в частині першій статті 9 Конституції України: *«чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України»*³. Власне, для забезпечення належного рівня гарантування та захисту прав і свобод людини, Україною ратифіковано значну кількість міжнародно-правових актів, а також цілу низку регіональних і локальних актів загального та рекомендаційного характеру. Безсумнівно, що право людини на захист від катування та інших форм неналежного поведіння (а також механізми запобігання такому негуманному ставленню до людини) є фундаментальним по своїй суті та займає важливе місце в системі міжнародно-правових норм, спрямованих на захист згаданого права.

Стаття 28 Конституції України встановлює, що кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поведінню чи покаранню.

Заборона катування, жорстокого, нелюдського поведіння чи покарання не випадково в українському законодавстві висвітлюється крізь призму людської гідності. Адже саме людська гідність, відповідно до

---

³ Конституція України // Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996 — 1996 р., № 30, стаття 141.

статті 3 Основного Закону України визнається найвищою соціально цінністю. Право на людську гідність є надзвичайно універсальним та охоплює своїм розширеним змістом практично всі права людини. Воно передбачає насамперед повагу людини до самої себе, усвідомлення та реалізацію правосуб'єктності індивіда. Проте, людська гідність — явище досить складне та багатоаспектне і в основі своїй воно трактується як «... внутрішня оцінка нею (авт. — людиною) власної цінності, яка ґрунтується на схваленій домінуючою частиною суспільства моральній самосвідомості та її готовності її охорони за будь-яких умов, а також очікування з цього приводу поваги зі сторони інших»⁴. «Гідність — це моральна риса, яка відображає унікальну неперевершену цінність людини, і з моменту народження кожної людини її гідність є однаковою та "рівною" з гідністю усіх інших людей»⁵. Через призму гідності можна оцінювати майже кожне право, рівень його реалізації та ефективності, відповідність моральним засадам суспільства тощо, що свідчить про універсальність її застосування.

Таким чином, відображена в Конституції України норма щодо заборони катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання корелює з міжнародними зобов'язаннями України. Власне, наведена конституційна норма статті 28 є відтворенням положень, які містяться в таких основних ратифікованих Україною міжнародних актах, як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод з протоколами до неї, Основні принципи, що стосуються незалежності судових органів, Звід принципів захисту всіх осіб, підданих затриманню або позбавленню волі у будь-якій формі.

Разом з тим, виключно конституційного закріплення права недостатньо. Національне законодавство повинно передбачати чіткі й конкретні правові механізми реалізації закріпленого в Основному Законі права. Більше того, міжнародні стандарти, про які йшлося у попередній частині, також не є статичними й незмінними. Підходи до розуміння та застосування цих стандартів еволюціонують і розвиваються в тому числі, але не виключно через діяльність Європейського суду з прав людини та Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Таким чином, Україна як держава-член Ради Європи зобов'язана вживати ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для запобігання катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує людську гідність, поводженню чи покаранню, а у випадку їх виявлення — забезпечувати їх швидке та неупереджене розслідування відповідно до кримінального законодавства.

---

⁴ Гришук О. В. Людська гідність в праві: філософські проблеми. — К.: Атіка, 2007. — С. 92.

⁵ Курило Т. В., Татарин І. І. Еволюція інституту прав людини // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ, № 2, 2008, С. 38.

На даний час результати моніторингу міжнародними та національними правозахисними організаціями стану забезпечення прав та свобод людини в діяльності правоохоронних органів свідчать про широке поширення катувань та жорстокого поведження на етапі досудового розслідування кримінальних правопорушень з боку працівників правоохоронних органів. Відповідні проблеми не є новими й обумовлені низкою причин, серед яких і недостатньо високий професійний рівень співробітників правоохоронних органів, відсутність належного контролю з боку органів прокуратури та суду, недостатня поінформованість адвокатів про існуючі стандарти у сфері попередження неналежного поведження тощо.

Відповідно до стандартів Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню (КЗК)⁶ серед основних гарантій попередження неналежного поведження з особами, затриманими за підозрою у вчиненні злочину є: інформування затриманих осіб про їхні права (усне — від початку затримання, тобто з моменту, коли особа зобов'язана залишатися зі співробітником правоохоронних органів, і письмове — негайно після прибуття затриманої особи до відділу внутрішніх справ); право затриманої особи на доступ до адвоката від моменту затримання, оскільки ризик неналежного поведження є найвищим у перші години після затримання; право затриманої особи бути оглянутою лікарем, що також включає право на огляд лікарем за власним вибором (в останньому випадку слід розуміти, що послуги лікаря можуть оплачуватися самою затриманою особою), та отримати адекватну медичну допомогу; право затриманої особи на повідомлення третіх осіб про затримання. Для забезпечення ефективності цих гарантій необхідно здійснювати належну реєстрацію затриманих осіб з відображенням інформації про виконання зазначених вище гарантій, покликаних запобігати неналежному поведженню з такими особами.

Аналіз імплементації в національне законодавство та забезпечення ефективного практичного застосування зазначених стандартів є надзвичайно важливим, оскільки має стати передумовою недопущення порушення права людини не бути підданій катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поведженню чи покаранню. Відповідно, головним завданням постає висвітлення ролі суду і суддів в системі закріплених міжнародними стандартами гарантій недопущення порушення зазначеного права людини.

В сучасних умовах національне кримінальне законодавство та система кримінальної юстиції не повною мірою забезпечують належний стан правопорядку, ефективного захисту осіб, суспільства та держави від небезпечних посягань на соціальні цінності, права і законні інтереси. Зважаючи на це, в Україні здійснюється

---

⁶ Стандарти. Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню (КЗК). CPT/Inf/E (2002) 1 — Rev. 2015 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.cpt.coe.int/lang/ukr/ukr-standards.pdf>.

низка заходів щодо гуманістичного реформування кримінального, кримінального процесуального та кримінального виконавчого законодавства. Зокрема, 8 квітня 2008 року Указом Президента України № 311/2008 було затверджено Концепцію реформування кримінальної юстиції України, яка визначила стратегію дій держави у напрямку ефективності забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Адаптація міжнародних стандартів прав людини відбувається в активній співпраці з такими авторитетними міжнародними інституціями, як Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню шляхом прийняття нових нормативно-правових актів, лібералізації кримінального та кримінального процесуального законодавства, гуманізації законодавства щодо застосування та реалізації покарань, удосконалення положень кримінального процесу, посилення захисту від жорстокості й катування, покращення умов тримання засуджених, удосконалення роботи персоналу органів і установ виконання покарань.

Найбільш значущими кроками стало прийняття нових Кримінального кодексу України, Кримінального виконавчого кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України, які дають можливість зробити серйозний крок до втілення та належної практичної реалізації міжнародних стандартів і приписів міжнародних угод про захист прав та свобод людини. Варто відзначити прийняття Закону України «Про безоплатну правову допомогу», який гарантує можливість для громадянина України, іноземця, особи без громадянства, у тому числі біженця чи особи, яка потребує додаткового захисту, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість в окремих випадках для певних категорій осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу. Також слід зазначити про особливості реалізації положень Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» щодо запровадження Національного превентивного механізму у форматі «Омбудсман +» відповідно до вимог Факультативного протоколу до Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання.

2.2. Поняття, види та правові підстави затримання особи

Статтю 29 Конституції України встановлено, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом 72 годин має бути перевірена судом. Кожному заарештованому чи за-

триманому гарантується право бути повідомленим про мотиви арешту чи затримання, отримати роз'яснення його прав і можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника⁷.

Чинна редакція КПК передбачає два основних види затримання особи:

- по-перше, затримання особи на підставі ухвали слідчого судді, суду про дозвіл на затримання з метою приводу, передбачене статтями 187–191 КПК;
- по-друге, затримання особи, яке здійснюється на підставі та у порядку, визначеними статтями 207–208 КПК, без ухвали слідчого судді, суду.

Слід також зазначити, що затримання особи відповідно до статей 131, 176 КПК є одним з видів заходів забезпечення кримінального провадження та є тимчасовим запобіжним заходом, який застосовується з підстав та в порядку, визначеному цим Кодексом.

Відповідно до статей 188–191 КПК підозрюваний, обвинувачений може бути затриманий на підставі ухвали слідчого судді, суду про дозвіл на затримання з метою приводу для участі в судовому засіданні щодо розгляду клопотання слідчого, прокурора про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Слід зауважити, що на практиці у більшості випадків затримання особи закінчується подальшим взяттям її під варту.

Відповідно до статті 176 КПК взяття під варту є одним із запобіжних заходів, які можуть бути застосовані слідчим суддею, судом за клопотанням слідчого, прокурора. При цьому, статтею 183 КПК встановлено, що тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно у разі, якщо прокурор доведе, що жоден з більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти встановленим статтею 177 КПК ризикам. Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ 7 лютого 2014 року прийнято Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, де виокремлено наступні підстави для застосування заходів забезпечення кримінального провадження:

«... існування обґрунтованої підозри щодо вчинення кримінального правопорушення такого ступеня тяжкості, що може бути підставою для застосування заходів забезпечення кримінального провадження; потреби досудового розслідування виправдовують такий ступінь втручання у права і сво-

---

⁷ Конституція України // Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996 — 1996 р., № 30, стаття 141.

боди особи, про який ідеться у клопотанні слідчого, прокурора; може бути виконане завдання, для виконання якого слідчий, прокурор звертається із клопотанням»⁸.

При цьому, суд касаційної інстанції особливу увагу звернув на той факт, що обов'язок доведення існування зазначених обставин КПК покладає на слідчого, прокурора, який звертається з відповідним клопотанням.

Зі статті 207 КПК витікає, що ніхто не може бути затриманий без ухвали слідчого судді, суду, крім випадків, передбачених зазначеним Кодексом. Однак цією статтею встановлено, що особа може бути затримана без ухвали слідчого судді, суду при вчиненні замаху на вчинення кримінального правопорушення та безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення чи під час безперервного її переслідування після вчинення злочину⁹.

У відповідності до вимог статті 208 КПК уповноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі, лише у таких випадках:

- 1) якщо цю особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення;
- 2) якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, в тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин;
- 3) якщо є обґрунтовані підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого корупційного злочину, віднесеного законом до підслідності Національного антикорупційного бюро України.

Питанням, яке заслуговує на особливу увагу при застосуванні запобіжних заходів, є визначення наявності обґрунтованої підозри у вчиненні кримінального правопорушення при тому, що поняття «обґрунтована підозра» не існує в чинному законодавстві України. До того ж, загального підходу до визначення обґрунтованої підозри під час практичного застосування релевантних положень законодавства не було вироблено і судовою практикою національних судів.

Аналізуючи поняття обґрунтованої підозри, у вищенаведеному Узагальненні Вищий спеціалізований суд України, зважаючи на положення, закріплені у статті 17 Закону України «Про виконання рішень та засто-

---

⁸ Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження від 07.02.2014 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001740-14>.

⁹ Частина друга статті 207 Кримінального процесуального кодексу України // Відомості Верховної Ради України від 08.03.2013 — 2013 р., / № 9–10 /, стор. 474, стаття 88.

сування практики Європейського суду з прав людини», наголосив, що «слідчим суддям слід враховувати позицію Європейського суду з прав людини, відображену зокрема у пункті 175 рішення від 21 квітня 2011 року у справі “Нечипорук і Йонкало проти України”, відповідно до якої термін “обґрунтована підозра” означає, що існують факти або інформація, які можуть переконати об’єктивного спостерігача в тому, що особа, про яку йдеться, могла вчинити правопорушення (рішення у справі “Фокс, Кемпбелл і Гартлі проти Сполученого Королівства”, 30 серпня 1990 року, Series A, № 182). Мета затримання для допиту полягає в сприянні розслідуванню злочину через підтвердження або спростування підозр, які стали підставою для затримання (“Мюррей проти Сполученого Королівства”, 28 жовтня 1994 року, Series A, № 300-A). Однак вимога, що підозра має ґрунтуватись на обґрунтованих підставах, є значною частиною гарантії недопущення свавільного затримання і тримання під вартою. Більше того, за відсутності обґрунтованої підозри особа не може бути за жодних обставин затримана або взята під варту з метою примушення її зізнатися у злочині, свідчити проти інших осіб або з метою отримання від неї фактів чи інформації, які можуть служити підставою для обґрунтованої підозри (“Чеботарі проти Молдови”, заява № 35615/06, 13 листопада 2007 року)»¹⁰.

Водночас, дотримання вищенаведених рекомендацій Вищого спеціалізованого суду та практики Європейського суду з прав людини на даний момент бажає кращого та не є повністю сприйнятою слідчими суддями при застосуванні заходу забезпечення кримінального провадження у вигляді тримання під вартою. Так, можливість «розсуду» уповноважених осіб з такого роду питань не рідко призводить до порушень прав людини та обмеження її свободи не лише у випадку її затримання правоохоронними органами, а й у випадку застосування тримання під вартою за ухвалою слідчого судді. Так, існують непоодинокі випадки скасування ухвал судів про застосування такого запобіжного заходу з підстав недоведеності обґрунтованої підозри (див., наприклад, ухвалу апеляційного суду Закарпатської області від 22 травня 2014 року¹¹; ухвалу апеляційного суду Житомирського суду від 21 травня 2014 року¹²; ухвалу апеляційного суду Одеської області від 12 травня 2014 року¹³).

---

¹⁰ Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження від 07.02.2014 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001740-14>.

¹¹ Ухвала апеляційного суду Закарпатської області від 22 травня 2014 року // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38815448>.

¹² Ухвала апеляційного суду Житомирського суду від 21 травня 2014 року // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38797904>.

¹³ Ухвала апеляційного суду Одеської області від 12 травня 2014 року // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38641912>.

2.3. Поняття катування у кримінальному законодавстві

Відповідно до ст. 28 Конституції України кожен має право на повагу до його гідності. **Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.**

Згідно зі статтею 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. **Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом**, а також на припущеннях.

Відповідальність за катування передбачена статтею 127 Кримінального кодексу України. Згідно з частиною першою зазначеної статті під катуванням розуміється умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб.

Варто звернути увагу, що в національному кримінальному законодавстві визначений лише **загальний суб'єкт катування**, що не відповідає вимогам Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, яка прямо вказує на наявність **спеціального суб'єкту** в якості обов'язкової умови для кваліфікації злочинного діяння як катування.

Так, відповідно до **частини першої Конвенції** під катуванням розуміється «... будь-яка дія, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання **заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди**».

Таким чином, вітчизняний законодавець відніс катування до злочинів загальної спрямованості, а не до посадових злочинів, помістивши його відповідно в другий розділ Кримінального кодексу (Злочини проти

життя та здоров'я особи), а не в розділ XVII, який передбачає відповідальність за злочини у сфері службової діяльності.

Варто зазначити, що попередня редакція статті 127 ККУ мала окрему частину, яка передбачала в якості обтяжуючої вину обставини вчинення цього злочину **службовими особами з використанням свого службового становища**. Однак у зв'язку зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості» від 05.11.2009 року, в диспозиції частини другої статті 127 КК України **слова «або службовою особою з використанням свого службового становища» були виключені**.

У другому розділі Кримінального кодексу містяться й ціла низка інших статей, які описують склади злочинів, що за своєю суттю дуже схожі на катування або ж, принаймні, можуть розглядатися як прояви неналежного поведження. Так, зокрема, стаття 126 КК встановлює кримінальну відповідальність за **побої і мордування**, під якими розуміється умисне завдання удару, побоїв або вчинення інших насильницьких дій, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень. Статтею 120 КК передбачено відповідальність за **довеження особи до самогубства, або до замаху на самогубство**, що є наслідком **жорстокого з нею поводження**, шантажу, примусу до протиправних дій **або систематичного приниження її людської гідності**. Статті 121, 122, 125 містять склади злочинів, що полягають у **спричиненні тілесних ушкоджень** різного ступеню тяжкості, стаття 129 визначає відповідальність за **погрозу вбивством** тощо.

Відповідальність за злочини зі спеціальним суб'єктом, які пов'язані з неналежним поведженням, передбачена статтями 365 та 373 Кримінального кодексу України. Частина друга статті 365 передбачає відповідальність за **перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу**, що супроводжується **насильством або погрозою застосування насильства, застосуванням зброї чи спеціальних засобів або болісними і такими, що ображають особисту гідність потерпілого, діями, за відсутності ознак катування**.

Як можна побачити, окремі дії цілком підпадають під визначення катування в розумінні статті 1 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, однак законодавець чомусь навмисно ввів відповідне обмеження, додавши формулювання «за відсутності ознак катування». При цьому, частиною третьою статті 365 передбачено навіть, що вищезазначені дії можуть призвести й до **тяжких наслідків**. Однак і в цьому випадку такий злочин не буде кваліфікуватися як катування.

Статтею 373 КК встановлено відповідальність за **примушування давати показання** при допиті шляхом незаконних дій з боку прокурора, слідчого або працівника підрозділу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність. В якості обтяжуючої обставини вказується поєднання вищезазначених дій із **засто-**

суванням насильства або знущання над особою за відсутності ознак катування. І знову, як і в статті 365, законодавець вводить обмежуюче формулювання «за відсутності ознак катування».

Отже, як можна побачити з аналізу вищенаведених статей Кримінального кодексу України, поняття злочину «катування» у національному законодавстві не відповідає міжнародному визначенню цього терміну, який закріплено у статті 1 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Конвенцією, на відміну від вітчизняного кримінального законодавства, чітко визначений спеціальний суб'єкт цього злочину.

2.4. Основні гарантії проти неналежного поводження із затриманими особами

2.4.1. Інформування затриманої особи про її права

Для того щоб затримана особа могла ефективно скористатися своїми правами, вона повинна їх знати та досконально розуміти зміст цих прав з самого початку затримання.

КЗК з цього приводу рекомендує українській владі вжити заходів, щоб усі особи, затримані правоохоронними органами, з самого початку позбавлення їх свободи повною мірою були поінформовані працівниками, які здійснили затримання, про всі їхні права (у тому числі про право повідомлення родичів, або інших осіб за власним вибором про затримання; про право доступу до адвоката; про право доступу до лікаря). Цей процес інформування повинен включати **надання чіткої словесної інформації в момент затримання**, яка має бути доповнена при першій же можливості (тобто відразу ж після доставлення затриманого до приміщення правоохоронного органу) **письмовою інформацією щодо його прав**¹⁴.

З приводу інформування затриманих осіб про їхні права КЗК також рекомендує розробити для затриманих інформаційний лист про права, який має бути простим, зрозумілим і доступним. Забезпечити, щоб затримані особи були в змозі зрозуміти свої права, а працівники правоохоронних органів були зобов'язані з'ясувати, що вони дійсно їх зрозуміли. Затримані особи повинні мати можливість зберігати копію інформаційного листа¹⁵.

¹⁴ Пункт 74 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹⁵ Там само.

У зв'язку з тим, що неповнолітні особи мають певні ознаки підвищеної вразливості, у разі затримання вони мають додаткові права та процесуальні гарантії. КЗК рекомендує українській владі розробити інформаційний лист, який має містити інформацію про особливе положення затриманих неповнолітніх і в тому числі про обов'язковість присутності адвоката та законного представника. Вручати зазначений інформаційний лист необхідно кожній затриманій неповнолітній особі. Особливу увагу приділити тому, щоб інформація в інформаційному листі була повною, а форма викладення забезпечила зрозумілість інформації¹⁶.

Чинне законодавство України містить низку норм щодо обов'язку держави забезпечити інформування підозрюваних та обвинувачених про їхні права. Невідкладне інформування кожного заарештованого чи затриманого про його права гарантоване Конституцією України¹⁷.

Відповідно до частини третьої статті 29 Конституції **кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.**

Згідно з пунктами 1 та 2 частини третьої статті 42 КПК підозрюваний, обвинувачений має право бути чітко і **своєчасно повідомленим про свої права, передбачені цим Кодексом, а також отримати їх роз'яснення.**

Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права¹⁸.

Відповідно до вимог частини другої статті 193 КПК слідчий суддя, суд, до якого прибув або доставлений підозрюваний, обвинувачений для участі в розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу, зобов'язаний роз'яснити його права: про право мати захисника; знати суть та підстави підозри або обвинувачення; знати підстави його затримання; відмовитися давати пояснення, показання з приводу підозри або обвинувачення; давати пояснення щодо будь-яких обставин його затримання та тримання під вартою; досліджувати речові докази, документи, показання, на які посилається прокурор, та надавати речі, документи, показання інших осіб на спростування доводів прокурора; заявляти клопотання про виклик і допит свідків, показання яких можуть мати значення для вирішення питань цього розгляду.

---

¹⁶ Пункт 89 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹⁷ Стаття 29 Конституції України.

¹⁸ Стаття 20 КПК України.

У частині четвертій статті 208 КПК зазначається, що уповноважена *службова особа*, що здійснила затримання особи, повинна **негайно** повідомити затриманому **зрозумілою для нього мовою**:

- підстави затримання та у вчиненні якого злочину він підозрюється;
- роз'яснити право мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти нього;
- негайно повідомити інших осіб про його затримання і місце перебування відповідно до положень статті 213 цього Кодексу;
- вимагати перевірку обґрунтованості затримання та інші процесуальні права, передбачені КПК.

Слід зазначити, що з моменту вступу в дію нового КПК у листопаді 2012 року в експертному середовищі триває дискусія щодо визначення терміну «**уповноважена службова особа**», адже в самому кодексі таке визначення не наводиться. Як наслідок, деякі фахівці вважають, що «уповноваженою особою» є посадова особа, яка наділена правом процесуального оформлення факту затримання, тобто слідчий, отже саме слідчий має повідомляти затриманій особі про її права.

На нашу думку, таке тлумачення терміну «**уповноважена службова особа**» є хибним та створює підґрунтя для зловживань з боку працівників правоохоронних органів. Слідуючи подібній логіці, можна припустити, що працівник патрульної служби поліції, дільничний інспектор або ж працівник оперативного підрозділу, здійснюючи фактичне затримання особи, не зобов'язаний дотримуватися вимог кримінально-процесуального законодавства щодо негайного повідомлення затриманій особі про її права.

Варто додати, що в частині другій статті 276 КПК законодавець фактично визначає, що термін «уповноважена особа» є більш широким за змістом та охоплює собою терміни «слідчий», «прокурор», а також інших службових осіб, яким законом надано право здійснювати затримання.

Отже, можна стверджувати, будь-який працівник поліції наділений правом здійснювати затримання особи та, відповідно, зобов'язаний дотримуватися при цьому вимог кримінально-процесуального законодавства щодо інформування затриманої особи про її права негайно після її затримання.

У попередній редакції кримінально-процесуального законодавства розрізнялися поняття **фізичного та процесуального затримання особи**. Особа вважалась затриманою лише після відповідного процесуального оформлення цього процесу, тобто після складання протоколу. Таким чином, лише після отримання певного процесуального статусу (підозрюваного або обвинуваченого) особа набувала й відповідні права. Як наслідок, фактично затримана особа позбувалася будь-якого захисту з часу її фізичного затри-

мання й до складання протоколу про затримання, що, безумовно, створювало підґрунтя для численних зловживань з боку працівників правоохоронних органів.

Зазначена проблема була усунута у новій редакції КПК, який чітко визначив, що необхідно розуміти під моментом затримання. Відповідно до статті 209 **особа є затриманою з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд з уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою**. Отже, термін «негайно» в цьому контексті має означати, на нашу думку, що уповноважена особа, якій законом надано право здійснювати затримання, набуває обов'язку роз'яснити особі її права відразу з моменту, коли зазначена особа силою або через підкорення наказу була змушена залишатися поряд з уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою.

Відповідно до частини першої статті 212 у підрозділі органу досудового розслідування мають бути призначені одна або декілька службових осіб, відповідальних за перебування затриманих. До обов'язків зазначених осіб, визначених у частині третій цієї ж статті, належить і **роз'яснення затриманій особі підстави її затримання, прав і обов'язків**.

Відповідно до частини п'ятої статті 208 КПК про затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, складається протокол, в якому поміж інших відомостей **зазначається й повний перелік процесуальних прав та обов'язків затриманого**. Протокол про затримання **підписується** особою, яка його склала, і **затриманим**. Копія протоколу негайно під розпис вручається затриманому, а також надсилається прокурору.

Частиною восьмою статті 42 КПК встановлено, що підозрюваному, обвинуваченому **вручається пам'ятка про його процесуальні права та обов'язки** одночасно з їх повідомленням особою, яка здійснює таке повідомлення.

Згідно з Інструкцією з організації діяльності чергових частин органів і підрозділів внутрішніх справ України (затверджена наказом МВС України від 28 квітня 2009 року № 181) роз'яснення прав зобов'язаний зробити й черговий ОВС при розгляді обставин щодо особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення та була доставлена до чергової частини ОВС¹⁹.

Зазначена Інструкція передбачає й вручення **Пам'ятки для затриманих осіб**, яка містить детальний опис прав затриманої особи та їх роз'яснення.

---

¹⁹ Пункт 6.6.7 Інструкції, затвердженої наказом МВС від 28.04.2009 № 181.

Варто зазначити, що Закон України «Про Національну поліцію» не містить окремої норми щодо обов'язку працівника поліції поінформувати особу про її права у разі затримання. Разом з тим, відсутність такої норми не звільняє працівників поліції від обов'язку поінформувати затриману особу про її права, оскільки у профільному Законі зазначено, що **поліція уповноважена затримувати особу на підставах, у порядку та на строки, визначені Конституцією України, Кримінальним процесуальним кодексом України та Кодексом України про адміністративні правопорушення, а також іншими законами**²⁰.

На **адвоката**, який діє за дорученням центру з надання безоплатної правової допомоги, також покладено обов'язок інформування про права. Під час конфіденційного побачення з клієнтом він зобов'язаний роз'яснити йому його права та вручити відповідну пам'ятку, надану центром²¹.

Крім того, в ході конфіденційного побачення із затриманим при з'ясуванні обставин фактичного затримання адвокат зобов'язаний в'яснити: хто здійснив затримання; чи роз'яснені затриманому його права; ким, коли і які саме права були роз'яснені затриманому; чи зрозумів затриманий кожне з роз'яснених йому прав. Усі зазначені відомості мають бути занесені адвокатом до протоколу першого побачення з клієнтом²².

Відповідно до вимог частини другої статті 193 КПК **слідчий суддя, суд**, до якого прибув або доставлений підозрюваний, обвинувачений для участі в розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу, зобов'язаний роз'яснити його права: право мати захисника; знати суть та підстави підозри або обвинувачення; знати підстави його затримання; відмовитися давати пояснення; показання з приводу підозри або обвинувачення; давати пояснення щодо будь-яких обставин його затримання та тримання під вартою; досліджувати речові докази, документи, показання, на які посилається прокурор, та надавати речі, документи, показання інших осіб на спростування доводів прокурора; заявляти клопотання про виклик і допит свідків, показання яких можуть мати значення для вирішення питань цього розгляду.

---

²⁰ Стаття 37 Закону України «Про Національну поліцію».

²¹ Пункт 1.1) Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 25.02.2014 № 386/5.

²² Додаток 1 до Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 25.02.2014 № 386/5, розділ VIII.

2.4.2. Належна реєстрація всіх дій по відношенню до затриманої особи

Відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України, особа є затриманою з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд з уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою²³. Саме з цього моменту затримана особа набуває права та процесуальні гарантії, передбачені законодавством. Зрозуміло, що у разі неналежної реєстрації затримання затримана особа позбавлена цих прав та гарантій з моменту фактичного затримання до моменту реєстрації такого затримання, у зв'язку з чим створюється підґрунтя для численних зловживань з боку працівників правоохоронних органів.

Позиція Європейського суду з прав людини щодо неналежної реєстрації затриманих осіб у діяльності ОВС України викладена в низці рішень Суду, який, зокрема, зазначив:

«Основне питання, яке представляє інтерес, що в час оскарженого затримання не було жодних записів про тримання під вартою, а статус заявника як підозрюваного був оформлений тільки на наступний день, з двадцятичотирьохгодинною затримкою. Немає доказів того, що до ранку 13 травня 2004 будь-які з процесуальних прав, які він міг здійснити у відповідний час, були йому пояснені. У цих умовах заявник не міг ефективно використати різноманітні процесуальні гарантії, закріплені в Конвенції та національному законодавстві. Ці недоліки в кінцевому підсумку призвели, зокрема, до того, що заявника утримували під вартою без рішення суду більш ніж 72 години, всупереч вимогам внутрішнього права.

Суд вважає, що відмова поліції від документування тримання заявника під вартою у цьому випадку пов'язана з відсутністю достатніх гарантій, що забезпечують будь-яке недобровільне утримання особи органами влади. Затримання особи має бути належним чином і досить докладно записане, а такі записи повинні бути загальнодоступними. Необхідно, щоб процесуальний статус особи оформлювався відразу після того, як вона була доставлена до органів влади, а всі права такої особи були негайно і чітко їй пояснені»²⁴.

З огляду на важливість належної реєстрації затримання задля запобігання катуванням та неналежному поводженню КЗК рекомендує українській владі викоринити практику необлікованих затримань. Кожне затримання або виклик в правоохоронний орган з будь-якої причини мають бути належним чином зареєстровані. Має бути зафіксовано:

---

²³ Стаття 209 КПК України.

²⁴ «Смолік проти України» (Smolik v. Ukraine), заява № 11778/05, рішення ЄСПЛ від 19 січня 2012 року.

- установочні дані особи, яка була доставлена чи прибула в правоохоронний орган;
- ким особа доставлена або викликана в правоохоронний орган та за чиїм наказом;
- коли особа була доставлена або прибула в правоохоронний орган;
- з якої причини та у якості кого особа була доставлена або викликана в правоохоронний орган;
- кому особа була передана після доставлення чи прибуття в правоохоронний орган;
- коли особа залишила правоохоронний орган²⁵.

КЗК також рекомендує забезпечити, щоб на практиці завжди належним чином дотримувалася вимога КПК України щодо зазначення фактичного часу затримання у протоколі затримання²⁶.

Важливим запобіжником катувань та неналежного поведження, на переконання КЗК, буде запровадження ведення реєстрів (особових справ) на кожну затриману чи взяту під варту особу, в яких має фіксуватися:

- **фактичний час затримання;**
- поміщення в камеру;
- звільнення або переведення;
- інші аспекти тримання під вартою (точне місце знаходження установи, де перебуває затриманий; візити адвоката, родичів, лікаря або консульської посадової особи; передача на допит тощо)²⁷.

В національному законодавстві України необхідність належної реєстрації затримання зумовлена перш за все конституційною гарантією того, що у разі затримання особи без рішення суду законність такого затримання протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. А якщо протягом **сімдесяти двох** годин з моменту затримання затриманій особі не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою, то така особа негайно звільняється²⁸. Тобто з того моменту, з якого зареєстроване затримання, розпочинається відлік процесуального строку затримання.

Процесуальні строки, у разі спливу яких затримана особа підлягає негайному звільненню, визначені також КПК України. Так, якщо особі, затриманій без ухвали слідчого судді, суду не вручено повідомлення

---

²⁵ Пункт 71 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

²⁶ Пункт 72 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

²⁷ Там само.

²⁸ Стаття 29 Конституції України.

про підозру після **двадцяти чотирьох** годин з моменту затримання, така особа підлягає негайному звільненню²⁹.

Особа, затримана без ухвали слідчого судді, суду, підлягає також негайному звільненню, якщо протягом **шістдесяти** годин з моменту затримання вона не доставлена до суду для розгляду клопотання про обрання стосовно неї запобіжного заходу, або якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання таке клопотання судом не розглянуто³⁰.

З моменту реєстрації затримання розпочинається також відлік часу, протягом якого затримана особа має скористатися своїми правами та процесуальними гарантіями, у тому числі правом повідомлення третіх осіб, правом доступу до лікаря та адвоката. Так, наприклад, відповідно до законодавства України, держава зобов'язана забезпечити конфіденційне побачення адвоката з затриманою особою не пізніше ніж через **2 години** після фактичного затримання³¹.

Відповідно до вимог КПК України, обов'язок негайно зареєструвати затриману особу покладено на **особу, відповідальну за перебування затриманих**³². При доставленні до правоохоронного органу затриманої особи відповідальний за перебування затриманих осіб реєструє доставлену особу в журналі обліку доставлених, відвідувачів та запрошених та обов'язково вказує дату й точний час доставлення, а також доповідає відповідальному.

Стаття 210 КПК встановлює, що **уповноважена службова особа**, яка здійснила затримання, зобов'язана доставити затриману особу до найближчого підрозділу органу досудового розслідування, в якому негайно реєструються дата, точний час (година і хвилини) доставлення затриманого та інші відомості, передбачені законодавством. Про кожне затримання уповноважена службова особа одразу повідомляє за допомогою технічних засобів відповідальних осіб у підрозділі органу досудового розслідування. У разі наявності підстав для обґрунтованої підозри, що доставлення затриманої особи тривало довше, ніж це необхідно, слідчий зобов'язаний провести перевірку для вирішення питання про відповідальність винуватих у цьому осіб.

---

²⁹ Частина 3 статті 278 КПК України.

³⁰ Стаття 211 КПК України.

³¹ Порядок інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, затверджений Постановою КМУ від 28.12.2011 № 1363.

³² Пункт 1 частини 3 статті 212 КПК України.

Про кожний випадок затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, **уповноважена службова особа, що здійснила затримання**, зобов'язана скласти протокол із зазначенням: місця, дати, точного часу проведення затримання; повного переліку процесуальних прав та обов'язків затриманого; підстав його затримання; осіб, які були присутні під час проведення даної процесуальної дії (прізвища, імена, по батькові, дати народження, місця проживання); інформації про те, що особи, які беруть участь у процесуальній дії, заздалегідь повідомлені про застосування технічних засобів фіксації; характеристик технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються при проведенні процесуальної дії, умов та порядку їх використання; виявлені та вилучені під час особистого обшуку особи речі та документи; способу ознайомлення учасників зі змістом протоколу; зауважень і доповнень до письмового протоколу з боку учасників вищевказаної процесуальної дії. Час затримання у протоколі вказується з того моменту, коли особа силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд з уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою.

Зрозуміло, що протокол про затримання повинен бути підписаний особою, яка його склала, а також самим затриманим. Копія протоколу негайно під розпис вручається затриманому, а також з метою здійснення контролю за відповідним процесуальним заходом надсилається прокурору. У випадках відмови затриманого підписати протокол затримання про це зазначається в протоколі. Затриманому надається право дати письмові пояснення щодо причин відмови від підписання, які заносяться до протоколу затримання. Факт відмови затриманого від підписання протоколу, а також факт надання письмових пояснень щодо причин такої відмови відповідно до статті 104 КПК засвідчуються підписом її захисника (законного представника), а в разі його відсутності — понять.

Обов'язок щодо належної реєстрації осіб, доставлених до органу Національної поліції, покладено також на чергового органу Національної поліції, який при розгляді обставин щодо правопорушника зобов'язаний зареєструвати доставлену особу в журналі обліку доставлених, відвідувачів та запрошених, обов'язково вказавши дату й точний час доставлення³³. В зазначений Журнал мають бути занесені відомості щодо всіх без винятку осіб, які доставлені, викликані працівниками поліції для складання адміністративних матеріалів, проведення процесуальних та слідчих дій чи прибули до органу Національної поліції з особистих або службових питань.

Стосовно кожної особи, яка перебувала в приміщенні органу Національної поліції, в зазначеному Журналі мають міститися:

- дата і час доставлення, прибуття до органу Національної поліції;

---

³³ Пункт 6.6.2 Інструкції, затвердженої наказом МВС від 28.04.2009 № 181.

- установочні дані особи, яка перебувала в приміщенні органу Національної поліції;
- дані посадової особи, якою доставлено чи запрошено особу до органу Національної поліції;
- мета, з якою особа перебувала в приміщенні органу Національної поліції;
- час залишення приміщення органу Національної поліції та які стосовно доставленої особи вжиті заходи;
- наявність чи відсутність претензій до працівників поліції в особи, яка перебувала в приміщенні органу Національної поліції, а також власноручний підпис цієї особи³⁴.

Адвокат, який діє за дорученням центру з надання безоплатної правової допомоги, також зобов'язаний фіксувати фактичний час затримання підзахисного під час конфіденційного побачення з ним. В ході з'ясування обставин фактичного затримання адвокат зобов'язаний вияснити: ким затриманий підзахисний; дату і час фактичного затримання; місце фактичного затримання (за місцем проживання, на вулиці тощо). Всі зазначені відомості мають бути занесені адвокатом до протоколу першого побачення з клієнтом³⁵.

2.4.3. Право повідомити третю сторону про факт затримання

Як і всі гарантії проти неналежного поведження, право повідомити третіх осіб про затримання має бути забезпечене негайно після затримання, тому КЗК рекомендує українській владі гарантувати надання можливості усім затриманим особам ефективно скористатися правом на повідомлення родичів або інших осіб за власним вибором про затримання з самого початку позбавлення свободи³⁶.

Крім того, затримана особа повинна мати можливість пересвідчитися в тому, що її право повідомити третіх осіб про затримання реалізоване належним чином, тому КЗК рекомендує забезпечити, щоб затримані особи мали зворотній зв'язок з родичами або іншими особами за власним вибором та могли переконаватися, що їх повідомлено про факт затримання³⁷.

---

³⁴ Додаток 14 до Інструкції, затвердженої наказом МВС від 28.04.2009 № 181.

³⁵ Додаток 1 до Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 25.02.2014 № 386/5, розділ VIII.

³⁶ Пункт 75 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

³⁷ Пункт 76 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

Задля ефективного моніторингу дотримання цього права КЗК рекомендує владі України забезпечити, щоб факт повідомлення родичів затриманої особи або інших осіб за її вибором про затримання був належним чином зареєстрований в ОВС³⁸ (пункт 77).

Зазначений стандарт також знайшов своє відображення у національному законодавстві. Так, у статті 29 Конституції України міститься пряма норма, згідно з якою *«про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого»*³⁹.

У новому Кримінальному процесуальному кодексі зазначене право згадується кілька разів. Так, відповідно до частини третьої статті 12 КПК про затримання особи, взяття її під варту або обмеження в праві на вільне пересування в інший спосіб, а також про її місце перебування **має бути негайно повідомлено її близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи** в порядку, передбаченому КПК.

Частина четверта статті 208 КПК зазначає, що **уповноважена службова особа, що здійснила затримання особи, повинна негайно повідомити затриманому зрозумілою для нього мовою в тому числі й про право негайно повідомити інших осіб про його затримання і місце перебування** відповідно до положень статті 213 КПК (ч. 4 ст. 208).

В частині першій статті 213 зазначається, що уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана **надати затриманій особі можливість негайно повідомити про своє затримання та місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи**. Якщо уповноважена службова особа, що здійснила затримання, має підстави для обґрунтованої підозри, що при повідомленні про затримання ця особа може зашкодити досудовому розслідуванню, вона може здійснити таке повідомлення самостійно, проте без порушення вимоги щодо його негайності.

Службова особа, відповідальна за перебування затриманих, зобов'язана перевірити дотримання вимог цієї статті, а в разі нездійснення повідомлення про затримання — здійснити передбачені цією статтею дії самостійно (ч. 5 ст. 213).

Черговий органу Національної поліції при розгляді обставин щодо особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення та була доставлена до чергової частини органу Національної поліції, зобов'язаний перевірити, чи надала уповноважена посадова особа, що здійснила затримання, можливість затриманій особі повідомити про своє затримання та місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб або чи здійснила таке повідомлення самостійно. У випадку нездійснення таких дій

---

³⁸ Пункт 77 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

³⁹ Частина 5 статті 29 Конституції України.

черговий виконує їх самостійно або доручає їх виконання іншому працівнику (члену добового наряду чергової частини) та повідомляє про це начальника органу Національної поліції зі здійсненням запису у відповідному журналі⁴⁰.

Законодавством України передбачено обов'язок **негайного повідомлення третіх осіб й у разі адміністративного затримання**⁴¹. Так, зокрема, черговий ОВС зобов'язаний про місце перебування особи, затриманої за вчинення адміністративного правопорушення, **негайно повідомити її родичів, а на її прохання також адміністрацію за місцем роботи чи навчання**⁴².

У разі застосування поліцейського піклування поліцейський також зобов'язаний надати особі, стосовно якої застосовується піклування, можливість негайно повідомити про своє місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи.

Поліцейський зобов'язаний **негайно** повідомити батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування про місце перебування неповнолітньої особи⁴³.

Закон України «Про Національну поліцію» не містить обов'язкової вимоги до працівників поліції забезпечити реалізацію права затриманих осіб на повідомлення третіх осіб про затримання. Повідомлення третіх осіб, відповідно до цього Закону, працівники поліції мають забезпечити лише **«за можливості»**⁴⁴. Очевидно, що за такого формулювання працівники поліції зможуть на законних підставах, посилаючись на **«відсутність можливості»**, уникати забезпечення реалізації зазначеного права затриманих осіб.

Крім того, за змістом частин другої та третьої Закону «Про Національну поліцію», працівники поліції повинні поінформувати **за можливості** лише про затримання тих осіб, які після затримання утримуються у спеціально відведених для цього приміщеннях. Тобто, якщо особа затримується працівниками поліції з будь-яких причин, у тому числі за кримінальне чи адміністративне правопорушення, але в подальшому у спеціально відведеному для цього приміщенні не утримується, то в такому випадку працівники поліції нібито не повинні повідомляти третіх осіб про затримання. За таких обставин, на нашу думку, формулювання Закону «Про Національну поліцію» в частині повідомлення про затримання третіх осіб є некоректним та підлягає приведенню у відповідність до міжнародних стандартів та Кримінального процесуального кодексу України.

---

⁴⁰ Пункт 6.6.7 Інструкції, затвердженої наказом МВС України від 28.04.2009 № 181.

⁴¹ Частина 2 статті 261 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

⁴² Пункт 6.7.4 Інструкції, затвердженої наказом МВС України від 28.04.2009 № 181.

⁴³ Частина 6 статті 41 Закону України «Про Національну поліцію».

⁴⁴ Частина 3 статті 37 Закону України «Про Національну поліцію».

Проте таке формулювання не звільняє працівників поліції від обов'язку забезпечити реалізацію права затриманих осіб на негайне повідомлення третіх осіб про затримання, оскільки у профільному Законі зазначено, що **поліція уповноважена затримувати особу на підставах, у порядку та на строки, визначені Конституцією України, Кримінальним процесуальним кодексом України та Кодексом України про адміністративні правопорушення, а також іншими законами**⁴⁵.

2.4.4. Право на доступ до адвоката

Європейський суд з прав людини неодноразово нагадував українській владі про обов'язок забезпечити право затриманої особи на адвоката з самого початку кримінального переслідування, оскільки реалізація цього права є фундаментальною гарантією проти неналежного поведження. Так, зокрема, Суд зазначив: *«Суд вважає ранній доступ до адвоката процесуальною гарантією права не давати свідчень проти самого себе і фундаментальною гарантією проти жорстокого поведження, відзначаючи особливу вразливість обвинуваченого на ранньому етапі процесу, коли він знаходиться у стані стресу і зіштовхується зі складними кримінальними процедурами. Будь-які винятки у здійсненні цього права повинні бути чітко передбаченими, а застосування таких винятків повинно бути суворо обмежене в часі. Ці принципи є особливо важливими у випадках серйозних звинувачень, оскільки при перспективі особливо серйозного покарання право на справедливий судовий розгляд у демократичному суспільстві має застосовуватися якнайширше»*⁴⁶.

Зважаючи на важливість якнайшвидшого доступу до адвоката в якості запобіжника неналежного поведження, КЗК рекомендує українській владі забезпечити, щоб законодавство та його застосування на практиці гарантували право всім особам (в тому числі адміністративно затриманим) на доступ до адвоката з самого початку затримання у всіх випадках, у тому числі у випадках, коли протокол затримання не складається⁴⁷.

Підкреслюючи важливість доступу до адвоката на початковому етапі затримання, особливо конфіденційного побачення адвоката з затриманим, КЗК звертає увагу на те, що ефективність системи юридичної допомоги має бути забезпечена протягом усього кримінального провадження⁴⁸.

⁴⁵ Стаття 37 Закону України «Про Національну поліцію».

⁴⁶ Нечипорук і Йонкало проти України (Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine), заява № 42310/04, рішення ЄСПЛ від 21 квітня 2011 року, пункт 263.

⁴⁷ Пункт 79 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

⁴⁸ Пункт 85 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

КЗК також вважає, що українська влада має досягти розуміння всіма працівниками правоохоронних органів, особливо працівниками оперативних підрозділів та слідчими, що будь-які спроби примусити затриманого відмовитися від свого права на адвоката є незаконними⁴⁹.

Для подальшого моніторингу дотримання права на адвоката КЗК вважає доцільним кожен візит адвоката до затриманої чи взятої під варту особи фіксувати у спеціальному реєстрі (особовій справі), заведеному на кожну затриману чи взятую під варту особу⁵⁰.

Вважаючи, що система безоплатної вторинної правової допомоги, яка діє в Україні, є ефективним інструментом забезпечення права на ранній доступ до адвоката та протидії неналежному поведженню, КЗК рекомендує забезпечити дотримання вимог КПК та Закону України «Про безоплатну правову допомогу» щодо гарантій проти неналежного поведження із затриманими особами з боку працівників правоохоронних органів⁵¹ та переконатися, що система безоплатної вторинної правової допомоги ефективно працює в усіх регіонах України⁵².

Низка рекомендацій КЗК стосується безпосередньо ролі працівників правоохоронних органів в забезпеченні раннього доступу до адвоката. Так, зокрема, КЗК рекомендує забезпечити належну реалізацію на практиці положень про безоплатну правову допомогу, **негайне інформування правоохоронними органами центрів з надання безоплатної правової допомоги з приводу кожного факту затримання з самого моменту фактичного позбавлення свободи** (або не пізніше моменту доставлення затриманої особи до ОВС)⁵³.

Покладаючи надії на інститут осіб, відповідальних за перебування затриманих, як ефективний механізм запобігання неналежному поведженню КЗК вважає за доцільне до обов'язків саме цих осіб віднести контакти з центрами безоплатної вторинної правової допомоги та ведення відповідних реєстрів⁵⁴.

Безпосередньо працівників правоохоронних органів стосується також рекомендація щодо відображення в протоколах затримання інформації, пов'язаної з повідомленням центрів безоплатної правової допомоги про затримання осіб⁵⁵. Такі записи в протоколах затримання значно підвищили б ефективність контролю за виконанням правоохоронцями вимог законодавства щодо забезпечення права на адвоката.

---

⁴⁹ Пункт 80 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

⁵⁰ Пункт 72 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

⁵¹ Пункт 68 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

⁵² Пункт 81 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Пункт 84 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

⁵⁵ Пункт 83 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

Оскільки неповнолітні особи, маючи певні ознаки вразливості, наділені додатковими процесуальними гарантіями, у тому числі додатковим правом на захист, КЗК рекомендує українській владі вжити ефективних заходів для забезпечення того, щоб неповнолітні затримані **не були допитані, не робили ніяких заяв або підписували будь-які документи, пов'язані зі злочиним, в якому вони підозрюються, без адвоката** та законного представника⁵⁶.

В українському законодавстві право на правову допомогу гарантоване перш за все Конституцією України. Так, відповідно до Основного Закону, **кожен має право на правову допомогу**. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура⁵⁷.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути надано можливість **з моменту затримання користуватися правовою допомогою захисника**⁵⁸.

В низці своїх рішень Конституційний суд України надав тлумачення окремих положень Конституції в частині забезпечення **права особи на правову допомогу**. Так, зокрема, згідно з позицією Суду:

- **«Кожен має право на правову допомогу»** треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує⁵⁹.
- **«Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав»** треба розуміти як конституційне право підозрюваного, обвинуваченого і підсудного при захисті від обвинувачення та особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, з метою отримання правової допомоги вибирати захисником своїх прав особу, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи⁶⁰.

---

⁵⁶ Пункт 89 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

⁵⁷ Стаття 59 Конституції України.

⁵⁸ Стаття 29 Конституції України.

⁵⁹ Рішення Конституційного Суду № 23-рп/2009 від 30.09.2009.

⁶⁰ Рішення Конституційного Суду № 13-рп/2000 від 16.11.2000.

Окрім загальних положень щодо забезпечення права особи на правову допомогу, Конституція України містить і пряму норму, яка безпосередньо торкається забезпечення права та захист затриманих та заарештованих осіб. Так, у частині третій статті 29 Конституції України зазначається, що **«кожному заарештованому чи затриманому має бути ... надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника»**.

На рівні процесуального законодавства право на захист забезпечується, зокрема, через інститут обов'язкової участі захисника у кримінальному провадженні. Відповідні положення містяться у статтях 49, 52 КПК. Більше того, КПК містить низку нормативних «запобіжників», що повинні унеможливити недопущення правоохоронцями захисника до затриманої особи. Так, процесуальним законодавством встановлено визнання недопустимими доказів, отриманих внаслідок порушення права особи на захист, або й взагалі — підставою для скасування судового рішення є здійснення судового провадження за відсутності захисника (відповідно до статей 87 та 412 КПК).

Тут доречно зауважити позицію, висловлену у спеціальному інформаційному листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ:

«... необхідною умовою реалізації права на захист є забезпечення основних його гарантій на усіх стадіях кримінального провадження, оскільки випадки, коли підозрюваному, обвинуваченому під час досудового розслідування не було призначено захисника за умови його обов'язкової участі, ставлять під сумнів питання належності та допустимості доказів, на яких ґрунтується обвинувальний акт прокурора. При цьому призначення захисника у судовому провадженні у таких справах не може саме по собі відновити порушене право на захист»⁶¹.

Чинним Кримінальним кодексом України передбачено кримінальну відповідальність за порушення права особи на захист, зокрема, за недопущення чи ненадання своєчасно захисника, а також за інше грубе порушення права підозрюваного, обвинуваченого на захист⁶² та вчинення в будь-якій формі перешкод до здійснення правомірної діяльності захисника чи представника особи по наданню правової допомоги⁶³.

---

⁶¹ Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику забезпечення права на захист у кримінальному провадженні» від 25 вересня 2015 року // [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html.

⁶² Стаття 374 Кримінального кодексу України.

⁶³ Стаття 397 Кримінального кодексу України.

Забезпечення права на захист регламентоване положеннями КПК України, відповідно до яких забезпечення затриманому (підозрюваному, обвинуваченому) права на захист віднесено до загальних засад кримінального провадження⁶⁴. Підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право користуватися правовою допомогою захисника. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані забезпечити право підозрюваного, обвинуваченого на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника. У випадках, передбачених КПК України та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, підозрюваному, обвинуваченому правова допомога надається безоплатно за рахунок держави⁶⁵.

Підозрюваний, обвинувачений має право: на першу вимогу мати захисника і побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту — мати такі побачення без обмеження їх кількості й тривалості; на участь захисника у проведенні допиту та інших процесуальних дій; на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження; на отримання правової допомоги захисника за рахунок держави у випадках, передбачених КПК України цим та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, в тому числі у зв'язку з відсутністю коштів на її оплату⁶⁶.

У разі неприбуття захисника для участі у проведенні певної процесуальної дії, якщо підозрюваний, обвинувачений заперечує проти проведення процесуальної дії за відсутності захисника, проведення процесуальної дії відкладається або для її проведення залучається захисник для проведення окремої процесуальної дії⁶⁷.

Стандарт забезпечення затриманій особі права на доступ до адвоката відразу після затримання набув в Україні значного розвитку у зв'язку зі вступом в силу Закону України «Про безоплатну правову допомогу», який власне і є профільним законодавчим актом у цій сфері. Після прийняття Закону України «Про безоплатну правову допомогу» в Україні почала формуватися система надання безоплатної правової допомоги, відповідальність за розвиток якої було покладено на Міністерство юстиції.

Враховуючи тематику нашого посібника, особливий інтерес представляє частина Закону України «Про безоплатну правову допомогу», яка регламентує надання безоплатної вторинної правової допомоги. Відповідно до статті 13 Закону **безоплатна вторинна правова допомога** — це вид державної гарантії, що

---

⁶⁴ Стаття 7 КПК України.

⁶⁵ Стаття 20 КПК України.

⁶⁶ Стаття 42 КПК України.

⁶⁷ Стаття 46 КПК України.

полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя. Безоплатна вторинна правова допомога включає **такі види правових послуг**:

- 1) захист від обвинувачення;
- 2) здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;
- 3) складення документів процесуального характеру.

Вторинна правова допомога надається спеціально створеними Міністерством юстиції центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги за допомогою залучених адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на постійній основі за контрактом або ж на тимчасовій основі на підставі договору (ст. 15 Закону).

Відповідно до статті 14 Закону право на безоплатну вторинну правову допомогу, поміж інших визначених у Законі категорій, мають також:

- особи, **до яких застосовано адміністративне затримання**, а також особи, **до яких застосовано адміністративний арешт**, — на правові послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону;
- особи, які відповідно до положень кримінального процесуального законодавства **вважаються затриманими**, а також особи, стосовно яких **обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою**, — на правові послуги, передбачені пунктами 1 і 3 частини другої статті 13 цього Закону;
- **особи**, у кримінальних провадженнях **стосовно яких** відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України **захисник залучається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом** для здійснення захисту за призначенням або проведення окремої процесуальної дії, а також особи, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або обмеження волі, — на всі види правових послуг, передбачені частиною другою статті 13 цього Закону⁶⁸.

---

⁶⁸ Статті 13, 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу».

З метою належного забезпечення права затриманої особи на отримання зазначеної правової послуги Кабінетом Міністрів України було затверджено **Порядок інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання осіб**⁶⁹.

Зазначеним Порядком встановлені загальні вимоги та механізм інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання за підозрою у вчиненні злочину, затримання на підставі ухвали слідчого судді, суду про дозвіл на затримання з метою приводу, застосування адміністративного затримання чи адміністративного арешту або обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою відповідно органами (посадовими особами), уповноваженими здійснювати адміністративне затримання, органами досудового розслідування, слідчими, прокурорами, службовими особами, відповідальними за перебування затриманих, іншими уповноваженими службовими особами (далі — суб'єкти подання інформації), а також особами, затриманими за підозрою у вчиненні злочину, затриманими на підставі ухвали слідчого судді, суду про дозвіл на затримання з метою приводу, особами, до яких застосовано адміністративне затримання, адміністративний арешт або обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, близькими родичами та членами їхніх сімей, перелік яких визначено Кримінальним процесуальним кодексом України (п. 1 Порядку).

Негайно після фактичного затримання особи суб'єкт подання інформації повідомляє за допомогою телефонного, факсимільного зв'язку на єдиний телефонний номер системи безоплатної правової допомоги (0-800-213103 — контактний центр системи безоплатної вторинної правової допомоги) та інші телефонні номери, електронної пошти або через комплексну інформаційно-аналітичну систему забезпечення надання безоплатної правової допомоги відповідному регіональному центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги такі відомості:

- прізвище, ім'я, по батькові та дата народження затриманої особи (якщо вони відомі);
- час та підстави для затримання особи;
- точна адреса місця для конфіденційного побачення адвоката із затриманою особою;
- найменування (прізвище та ініціали) суб'єкта подання інформації, його поштова адреса, номери телефону та адреса електронної пошти;

---

⁶⁹ Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2011 р. № 1363 «Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою».

- дата винесення постанови про застосування адміністративного арешту (постановлення ухвали про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою), найменування суду та/або прізвище та ініціали судді, що виніс постанову (постановив ухвалу) у відповідних випадках;
- прізвище, ім'я, по батькові та найменування посади особи, яка передала повідомлення, її номер телефону (п. 2 Порядку).

Повідомлення про затримання осіб приймаються та обробляються уповноваженою службовою особою регіонального центру **цілодобово** (п. 5 Порядку).

Призначений регіональним центром адвокат повинен прибути за зазначеною адресою місця для конфіденційного побачення із затриманою особою **протягом години з моменту видачі йому доручення** для надання безоплатної вторинної правової допомоги, а у виняткових випадках — **не пізніше ніж протягом шести годин** з моменту видачі йому доручення.

У разі коли призначений адвокат на підставах, визначених законом, або з інших незалежних від нього причин не може надати безоплатну вторинну правову допомогу, він негайно повідомляє про це регіональному центру, який протягом **однієї години з моменту надходження повідомлення призначає іншого адвоката**.

Якщо призначений регіональним центром адвокат не прибув у встановлений цим Порядком строк за зазначеною адресою місця для конфіденційного побачення із затриманою особою, суб'єкт подання інформації негайно повідомляє про це такому центру відповідно до пункту 2 цього Порядку (п. 8 Порядку).

Відмова затриманої особи від адвоката, призначеного регіональним центром, повинна бути здійснена такою особою **в присутності цього адвоката у формі письмової заяви**, копія якої подається адвокатом до відповідного регіонального центру (п. 9 Порядку).

З метою забезпечення виконання вимог цього Порядку суб'єкти подання інформації, органи (установи), де перебувають затримані особи (п. 10 Порядку):

- **інформують під час затримання кожну особу про право та можливість отримання безоплатної вторинної правової допомоги відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу», вручають пам'ятку для затриманих осіб**, в якій зазначається єдиний телефонний номер системи безоплатної правової допомоги (0-800-213103 — контактний центр системи безоплатної вторинної правової допомоги);
- повідомляють регіональному центру про затримання особи;

- забезпечують внесення відповідних відомостей до системи та/або відповідних журналів реєстрації;
- **забезпечують вільний доступ призначеного регіональним центром адвоката до затриманої особи**, відведення необхідного часу та належного місця для конфіденційного побачення адвоката із затриманою особою до першого її допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту — такі побачення без обмеження їх кількості й тривалості, можливість для ознайомлення адвоката з матеріалами справи, реалізацію інших прав та гарантій діяльності адвокатів, установлених Конституцією та законами України;
- **у разі відсутності реагування регіонального центру на повідомлення про затримання осіб або порушення встановлених цим Порядком строків прибуття адвоката** негайно, але **не пізніше ніж протягом 24-х годин, інформують про це Координаційний центр** за телефоном або адресою електронної пошти, що оприлюднені на офіційних веб-сайтах Мін'юсту, головних управлінь юстиції в Автономній Республіці Крим, областях, м.м. Києві та Севастополі, а також на веб-сайті органу (установи), де перебувають затримані особи;
- подають щокварталу до 5 числа місяця, що настає за звітним періодом, регіональному центру інформацію про кількість випадків затримання протягом звітного періоду осіб та кількість випадків неприбуття або несвоєчасного прибуття адвокатів;
- **несуть у порядку, встановленому законом, відповідальність за несвоєчасне повідомлення про затримання особи та перешкоджання наданню адвокатом**, призначеним регіональним центром, **такій особі безоплатної вторинної правової допомоги**.

На забезпечення раннього доступу затриманих осіб до адвоката спрямована й низка положень Кримінального процесуального кодексу України. Так, зокрема, **уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити про це центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги**. У разі неприбуття в установлений законодавством строк захисника, призначеного центром, уповноважена службова особа **має негайно здійснити повторне повідомлення**⁷⁰.

У забезпеченні раннього доступу затриманих осіб до адвоката важлива роль відведена також **службовій особі, відповідальній за перебування затриманих**, яка зобов'язана перевірити, чи повідомлено центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги про затримання, а **в разі нездійснення повідомлення про затримання — здійснити таке повідомлення самостійно**⁷¹.

⁷⁰ Частина 4 статті 213 КПК України.

⁷¹ Частина 5 статті 213 КПК України.

Відмова від захисника або його заміна повинна відбуватися **виключно в присутності захисника після надання можливості для конфіденційного спілкування**, а сам факт відмови має фіксуватися у протоколі процесуальної дії⁷².

Аналогічна роль у забезпеченні раннього доступу затриманих осіб до адвоката відведена **черговому ОВС**, який при розгляді обставин щодо правопорушника **зобов'язаний перевірити, що працівником, яким здійснено затримання особи, повідомлено про затримання центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги**. Якщо цього не було зроблено, черговий **повинен самостійно повідомити центр**, зафіксувавши час повідомлення та дані посадової особи, яка його отримала, у журналі інформування центрів з надання безоплатної правової допомоги затриманим⁷³.

В журнал інформування центрів з надання безоплатної правової допомоги затриманим заносяться відомості щодо всіх без винятку осіб, які затримані працівниками ОВС. Журнал ведеться в ОВС посадовими особами, які здійснюють затримання, а контроль за його веденням покладається на оперативного чергового ОВС. негайно після затримання особи посадова особа, яка здійснила затримання, зобов'язана повідомити про цей факт за допомогою телефонного, факсимільного зв'язку, електронної пошти або через спеціальні інформаційно-комунікаційні системи відповідному центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Контроль за здійсненням повідомлень центру покладено на чергового ОВС.

В Журналі має бути занотовано: установочні дані затриманої особи; дата, час та підстави затримання; точне місцезнаходження місця для конфіденційного побачення адвоката із затриманою особою; дата і час повідомлення центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги про затримання особи; відомості про посадову особу ОВС, яка повідомила центр про затримання; відомості про посадову особу центру, яка прийняла повідомлення з ОВС; дата і час прибуття адвоката на конфіденційне побачення із затриманою особою⁷⁴.

Працівники поліції мають розуміти, що докази, отримані у кримінальному провадженні з порушенням права на захист, є недопустимими як такі, що отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, й у кримінальному провадженні бути використаними не можуть⁷⁵.

---

⁷² Стаття 54 КПК України.

⁷³ Пункт 6.6.2 Інструкції, затвердженої наказом МВС від 28.04.2009 № 181.

⁷⁴ Додаток 15 до Інструкції, затвердженої наказом МВС від 28.04.2009 № 181.

⁷⁵ Пункт 3 частини 2 статті 87 КПК України.

Важливо також, щоб працівники поліції завжди пам'ятали, що за порушення права на захист законодавством України передбачена кримінальна відповідальність.

«Недопущення чи ненадання своєчасно захисника, а також інше грубе порушення права підозрюваного, обвинуваченого на захист, вчинене слідчим, прокурором або суддею, —

карається штрафом від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

Ті самі дії, які призвели до засудження невинної у вчиненні кримінального правопорушення особи, або вчинені за попередньою змовою групою осіб, або такі, що спричинили інші тяжкі наслідки, —

караються позбавленням волі на строк від трьох до семи років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років»⁷⁶.

Кримінальна відповідальність передбачена також за вчинення перешкод до здійснення діяльності захисника чи представника особи по наданню правової допомоги.

«Вчинення в будь-якій формі перешкод до здійснення правомірної діяльності захисника чи представника особи по наданню правової допомоги або порушення встановлених законом гарантій їх діяльності та професійної таємниці —

карається штрафом від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років.

Ті самі дії, вчинені службовою особою з використанням свого службового становища, —

караються штрафом від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років»⁷⁷.

---

⁷⁶ Стаття 374 Кримінального кодексу України.

⁷⁷ Стаття 397 Кримінального кодексу України.

Стосовно безпосередньо практики застосування українськими судами чинного законодавства щодо права особи на належний захист у кримінальному процесі варто процитувати відповідне узагальнення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ:

«У контексті дотримання вимог ст. 6 Конвенції судам слід враховувати та застосовувати і практику ЄСПЛ, зокрема правові позиції, наведені цим міжнародним судовим органом у рішенні від 20 грудня 2011 року у справі “Максименко проти України”. У п. 25 цього рішення ЄСПЛ зазначив, що «забезпечення обвинуваченому у вчиненні злочину безоплатної юридичної допомоги, що є однією з вищезазначених гарантій, здійснюється за двох умов: якщо така особа не має достатньо коштів для оплати юридичної допомоги та якщо інтереси правосуддя вимагають, щоб цій особі була надана така допомога (серед інших прикладів — п. 39 рішення від 25 вересня 1992 року у справі “Фам Хоанг проти Франції”).

...

Судам слід враховувати також практику ЄСПЛ щодо впливу обмеження прав підозрюваного на захист під час досудового розслідування на розгляд під час судового провадження. Зокрема, в п. 57 рішення ЄСПЛ від 28 жовтня 2010 року у справі “Леонід Лазаренко проти України” ЄСПЛ в обґрунтування порушення п. 1 ст. 6 у поєднанні з підп. “с” п. 3 ст. 6 Конвенції зазначив, що “національні суди проігнорували обмеження права заявника на захист під час первісної стадії попри те, що заявник зазначав про це у касаційній скарзі до Верховного Суду України, та те, що відповідно до національного законодавства воно становило істотне порушення кримінально-процесуального закону, яке передбачало скасування вироку. Цей недолік не міг бути виправлений ані юридичною допомогою, наданою заявнику пізніше, ані змагальним характером подальшого провадження (п. 58 рішення ЄСПЛ від 27 листопада 2008 року у справі “Салдуз проти Туреччини”; пункти 39–41 рішення ЄСПЛ від 31 березня 2009 року у справі “Плонка проти Польщі”)”»⁷⁸.

Знову доводиться говорити про те, що незважаючи на розвинуту систему правових норм, які гарантують реалізацію права на захист у кримінальному процесі, результати аналізу судової практики дозволили встановити наявність випадків, коли не забезпечується участь захисника у кримінальних провадженнях або забезпечується лише під час судового розгляду. Європейський суд з прав людини у справі «Ушаков та Ушакова проти України» зазначив, що «... принципи права на захист і права не свідчити проти себе відповідають загальноновизнаним міжнародним стандартам прав людини, які є основними складовими поняття справедливого судового розгляду та раціональна суть яких пов’язана, зокрема, із захистом

---

⁷⁸ Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику забезпечення права на захист у кримінальному провадженні» від 25 вересня 2015 року // [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html.

обвинуваченого від свавільного тиску органів влади»⁷⁹. Таким чином, незабезпечення права затриманого, підозрюваного, обвинуваченого на захист є істотним порушенням його конституційних прав, а також конкретних вимог кримінального процесуального закону, а отже, перешкоджає суду ухвалити законне та обґрунтоване рішення та є підставою для скасування такого судового рішення у будь-якому разі.

Судам варто неухильно враховувати необхідність дотримання вимог КПК щодо забезпечення у повному обсязі права обвинуваченої особи на захист, а також щодо обов'язкової участі у кримінальному провадженні захисника у випадку, коли особа обвинувачується у вчиненні особливо тяжкого злочину. Залучення захисника за призначенням у передбачених статтею 52 КПК випадках у судовому провадженні є обов'язком суду, що обумовлений не тільки інтересами самого обвинуваченого, а й публічними інтересами, які полягають у вирішенні завдань кримінального провадження, визначених статтею 2 КПК. Крім того, суд зобов'язаний здійснити заміну раніше залученого захисника у разі його захворювання; також він має встановити обставини, за яких участь захисника у кримінальному провадженні є обов'язковою.

Підсумовуючи, слід зазначити, що суддя у кожному конкретному випадку повинен виходити з якнайширшого забезпечення права затриманого, підозрюваного або обвинуваченого на захист, враховуючи при цьому конкретні обставини кримінального провадження.

2.4.5. Право на доступ до лікаря

Право на доступ до лікаря, як і інші фундаментальні права, які є запобіжниками неналежного поведження, **має бути забезпечене негайно після фактичного затримання особи**. Тому КЗК рекомендує українській владі внести відповідні зміни в законодавство з метою забезпечення реалізації права затриманої особи з самого моменту фактичного затримання бути оглянутою незалежним лікарем (у тому числі лікарем за власним вибором, який може здійснювати огляд за рахунок коштів затриманої особи). Прохання затриманої особи бути оглянутою лікарем має бути обов'язковим до виконання та не підлягати будь-якій відмові ні працівниками правоохоронного органу, ані представниками будь-якого іншого органу⁸⁰.

Для запобігання неналежному поведженню, а також для документування фактів такого поведження КЗК рекомендує українській владі вжити заходів (у тому числі, у разі необхідності, законодавчого характеру), щоб затримані особи, які стверджують про неналежне поведження з боку працівників правоохоронних

⁷⁹ «Ушаков та Ушакова проти України» (Ushakov and Ushakova v. Ukraine) (Заява № 10705/12) від 18 червня 2015 року.

⁸⁰ Пункт 86 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

органів, мали можливість бути оглянутими за власною ініціативою незалежним лікарем, який має офіційну судову підготовку⁸¹.

КЗК також рекомендує забезпечити безумовне виконання законодавчих вимог щодо надання без зволікання медичної допомоги будь-якій особі, затриманій правоохоронним органом, яка її потребує⁸².

Для подальшого моніторингу дотримання права на медичну допомогу КЗК вважає доцільним **кожен візит лікаря до затриманої чи взятої під варту особи фіксувати у спеціальному реєстрі** (особовій справі), заведеному на кожну затриману чи взяту під варту особу⁸³.

Особливу увагу КЗК приділяє медичним оглядам та фіксації ознак неналежного поведження при поміщенні в ізолятори тимчасового тримання ОВС та під час перебування в ізоляторах, тому рекомендує українській владі вжити заходів, у тому числі шляхом запровадження відповідних правил та ефективного моніторингу їх виконання, для того щоб:

- медичні працівники безпосередньо не брали участь в поміщенні затриманих осіб в ІТТ;
- особи, в яких виявлені тілесні ушкодження при поміщенні в ІТТ, не були ніким допитані про походження цих ушкоджень під час процедури поміщення в ІТТ;
- всі види фіксації тілесних ушкоджень, виявлених під час поміщення до ІТТ, негайно передавалися медичним працівникам ІТТ;
- всі особи, поміщені в ІТТ, були правильно допитані й ретельно оглянуті кваліфікованим медичним персоналом якомога швидше, але не пізніше 24 годин після їх поміщення; така ж процедура має застосовуватися кожного разу, коли особа повертається в ІТТ після її перебування поза межами ІТТ з метою проведення слідчих дій чи в інших цілях;
- всі медичні огляди в ІТТ (а також в медичних установах) проводилися поза межами чутності і — окрім випадків, якщо медичні працівники прямо не просять про інакше, — поза межами уваги персоналу, який не виконує обов'язків щодо охорони здоров'я;
- запис, складений після медичного обстеження особи, поміщеної в ІТТ, містив відомості про стан здоров'я, обставини отримання тілесних ушкоджень, у тому числі про неналежне поведження;

---

⁸¹ Пункт 86 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

⁸² Пункт 88 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

⁸³ Пункт 72 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

- звіт про об'єктивні медичні висновки був повним та базувався на ретельному дослідженні;
- звіт містив висновок медичного працівника щодо відповідності описаних обставин отримання тілесних ушкоджень об'єктивним медичним висновкам;
- інформація про стан здоров'я особи, поміщеної в ІТТ, повідомлялася медичними працівниками працівникам ІТТ лише в об'ємі, необхідному для запобігання серйозному ризику для затриманої особи або інших осіб, якщо затримана особа не погоджується на надання додаткової інформації;
- особи, поміщені в ІТТ з тілесними ушкодженнями, були поінформовані медичними працівниками: про існування звіту з медичними висновками; про те, що написання такого звіту здійснюється з метою попередження неналежного поводження; про те, що передача звіту до компетентних органів не є заміною звернення зі скаргою про нанесення тілесних ушкоджень у порядку, визначеному законодавством;
- затримані особи та їхні адвокати мали право на отримання копій медичної документації, а до медичної документації додавалися фотографії тілесних ушкоджень;
- при інформуванні прокурора про поміщення в ІТТ особи з тілесними ушкодженнями був без затримок зроблений судово-медичний висновок, а затримана особа була негайно ретельно в приватному порядку оглянута судовими лікарем⁸⁴.

В національному законодавстві право на медичну допомогу закріплене в Конституції, законах України та підзаконних нормативно-правових актах.

Конституція закріплює, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм⁸⁵.

Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» встановлює, що кожний громадянин України має право на охорону здоров'я, що передбачає кваліфіковану медичну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря, вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій і закладу охорони здоров'я. Держава згідно з Конституцією України гарантує всім громадянам реалізацію їхніх прав у сфері охо-

---

⁸⁴ Пункт 64 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

⁸⁵ Стаття 49 Конституції України.

рони здоров'я шляхом надання гарантованого рівня медичної допомоги в обсязі, що встановлюється Кабінетом Міністрів України⁸⁶.

Роль працівників поліції у забезпеченні права на медичну допомогу визначена їхніми обов'язками та повноваженнями, зазначеними у Законі України «Про Національну поліцію».

Поліцейський зобов'язаний надавати невідкладну, зокрема домедичну і медичну, допомогу особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в безпорадному стані або стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я⁸⁷.

Поліція відповідно до покладених на неї завдань вживає всіх можливих заходів для надання невідкладної, зокрема домедичної і медичної, допомоги особам, які постраждали внаслідок кримінальних чи адміністративних правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в ситуації, небезпечній для їхнього життя чи здоров'я⁸⁸.

При виконанні службових обов'язків і повноважень працівникам поліції важливо пам'ятати, що ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, а також залишення її в небезпеці тягнуть за собою кримінальну відповідальність відповідно до закону.

«Завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану, якщо той, хто залишив без допомоги, зобов'язаний був піклуватися про цю особу і мав змогу надати їй допомогу, а також у разі, коли він сам поставив потерпілого в небезпечний для життя стан, —

карається обмеженням волі на строк до двох років або позбавленням волі на той самий строк.

Діяння, передбачені частиною першою цієї статті, якщо вони спричинили смерть особи або інші тяжкі наслідки, —

караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років»⁸⁹.

---

⁸⁶ Пункт (д) частини 1 статті 6, пункт (в) частини 1 статті 7 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я».

⁸⁷ Пункт 4 частини 1 статті 18 Закону України «Про Національну поліцію».

⁸⁸ Пункт 14 частини 1 статті 23 Закону України «Про Національну поліцію».

⁸⁹ Стаття 135 Кримінального кодексу України.

«Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані при можливості надати таку допомогу або повідомлення про такий стан особи належним установам чи особам, якщо це спричинило тяжкі тілесні ушкодження, —

караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк до шести місяців.

Ненадання допомоги малолітньому, який завідомо перебуває в небезпечному для життя стані, при можливості надати таку допомогу або повідомлення про такий стан дитини належним установам чи особам —

караються штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років.

Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили смерть потерпілого, —

караються обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років»⁹⁰.

Законом України «Про Національну поліцію» визначена також роль працівників поліції у забезпеченні раннього доступу затриманих осіб до лікаря. Вона полягає у тому, що в разі затримання особи і поміщення її в приміщення, спеціально відведе для тримання затриманих осіб, працівники поліції повинні негайно викликати медичних працівників до місця їхнього знаходження⁹¹.

Обов'язок забезпечити невідкладне надання належної медичної допомоги та фіксацію медичним працівником будь-яких тілесних ушкоджень або погіршення стану здоров'я затриманого покладено особу органу досудового розслідування, відповідальну за перебування затриманих. При цьому, за бажанням затриманого, для надання медичної допомоги може бути допущена конкретна особа, яка має право на зайняття медичною діяльністю⁹².

---

⁹⁰ Стаття 136 Кримінального кодексу України.

⁹¹ Частина 2, 3 статті 37 Закону України «Про Національну поліцію».

⁹² Пункт 6 частини 2 статті 212 КПК України.

Гарантії права на медичну допомогу, що поширюються на осіб, які затримані та тримаються під вартою, деталізовані в інших нормативно-правових актах.

В органах Національної поліції обов'язок із забезпечення надання медичної допомоги особам, які доставлені до чергової частини, передбачений **Інструкцією з організації діяльності чергових частин органів і підрозділів внутрішніх справ України**⁹³ і покладений на співробітників чергової частини органу Національної поліції.

В разі утримання затриманих осіб в ІТТ такий обов'язок передбачений **Правилами внутрішнього розпорядку в ІТТ ОВС**⁹⁴.

Незважаючи на врегулювання на нормативному рівні питань забезпечення медичної допомоги затриманим особам, ЄСПЛ у справах проти України неодноразово визнавав порушення статті 3 Конвенції в аспекті незабезпечення затриманих належною медичною допомогою. Зокрема, у справі *«Салахов та Іслямова проти України»*⁹⁵ ЄСПЛ визнав порушення статті 2 та статті 3 Конвенції в аспекті ненадання належної медичної допомоги особі під час її перебування в ІТТ, де стан здоров'я заявника різко погіршився і він помер незабаром після його звільнення з місць обмеження волі.

В національному законодавстві відсутні чіткі правила визначення підозрюваних, які потребують медичної допомоги. Разом з тим, черговий органу Національної поліції повинен негайно викликати швидку медичну допомогу *«у разі погіршення стану здоров'я доставленої особи»*. Черговий органу Національної поліції зобов'язаний забезпечити надання медичної допомоги для більш широкого кола осіб через заборону їх доставляння і затримання до надання їм допомоги медичними працівниками або після лікування їх у медичних закладах охорони здоров'я, про що свідчить такий припис: *«Доставленню й затриманню не підлягають: ... особи, які знаходяться в непритомному стані, мають небезпечні для життя тілесні ушкодження, симптоми гострих захворювань внутрішніх органів, отруєння сурогатами алкоголю, ужили отруйні або сильнотоксичні речовини, заражені небезпечними для здоров'я оточуючих інфекційними хворобами, перебувають у тяжкому стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, втратили здатність самотійно пересуватися чи можуть завдати шкоди*

---

⁹³ Інструкція, затверджена наказом МВС України від 28.04.2009 № 181.

⁹⁴ Правила, затверджені наказом МВС України від 02.12.2008 № 638.

⁹⁵ Салахов та Іслямова проти України (Salakhov and Islyamova v. Ukraine), заява № 28005/08, рішення ЄСПЛ від 14 березня 2014 року, пункти 138, 139.

оточуючим або собі, вагітні жінки з ознаками близьких пологів»⁹⁶. Щодо можливості тримання таких осіб в органі Національної поліції черговий приймає рішення залежно від висновку лікаря.

Черговий органу Національної поліції також зобов'язаний викликати швидку медичну допомогу (лікаря найближчого закладу охорони здоров'я) або самостійно надати невідкладну медичну допомогу взятій під варту особі, яка утримується в ІТТ, і звернутись з проханням про надання їй кваліфікованої медичної допомоги.

При доставленні до чергової частини осіб, які потребують будь-якої невідкладної допомоги (стан клінічної смерті, кровотеча з ран, відмороження, загальне замерзання організму, опіки тіла, отруєння, переломи кісток, ураження електрострумом чи блискавкою, гостра серцево-судинна недостатність, асфіксія, тепловий удар, утоплення), черговий повинен водночас із наданням невідкладної медичної допомоги викликати за телефоном «103» швидку медичну допомогу.

Особи, які доставляються до ІТТ, обстежуються фельдшером, а в разі відсутності такої посади їх опитує про стан здоров'я особа, відповідальна за перебування затриманих, чергова по установі.

Про результати опитування затриманих і взятих під варту осіб, щодо виявлених при цьому скарг на стан здоров'я, характер наданої медичної допомоги особам, які її потребують, робляться відповідні записи в Журналі первинного обстеження осіб, які поміщаються в ІТТ, та Журналі надання медичної допомоги особам, які тримаються в ІТТ, що постійно зберігаються в чергового ІТТ. Відомості про відсутність або наявність скарг на стан здоров'я особа, яка тримається, власноруч записує у зазначений журнал.

У разі виявлення у затриманій особі тілесних ушкоджень необхідно негайно, але не пізніше доби, письмово повідомити про це органи прокуратури.

Якщо затриманий скаржиться на поганий стан здоров'я або в нього виявлені ознаки захворювання, черговий по ІТТ зобов'язаний негайно викликати бригаду швидкої медичної допомоги. У разі скарг особи, яка тримається в ІТТ, на поганий стан здоров'я або виявлення у неї ознак захворювання черговий по ІТТ для надання медичної допомоги викликає працівників територіальних лікувальних закладів органів охорони здоров'я, у разі необхідності вживає заходів щодо конвоювання такої особи до медичного закладу, а за потреби надання екстреної медичної допомоги викликає бригаду швидкої допомоги. Якщо за висновком бригади швидкої допомоги особа потребує стаціонарного лікування, її мають направити під охороною у відповідний заклад⁹⁷.

---

⁹⁶ Пункт 6.6.4 Інструкції, затвердженої наказом МВС України від 28.04.2009 № 181.

⁹⁷ Пункти 8.7, 9.1, 9.3 Правил, затверджених наказом МВС України від 02.12.2008 № 638.

Що стосується ролі **адвоката** у забезпеченні права затриманого (підозрюваного, обвинуваченого) на негайний доступ до лікаря та надання медичної допомоги, то Стандартами якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі передбачено перелік обов'язкових дій адвоката, які він має вчинити у випадках, коли затриманий потребує негайного доступу до лікаря та отримання медичної допомоги.

Так, відповідно до цих Стандартів захисник негайно вживає заходів для надання клієнту медичної допомоги, фіксації тілесних ушкоджень, проведення судово-медичної експертизи, якщо зовнішній вигляд або стан клієнта свідчать про застосування до нього насильства або за наявності скарг клієнта про його застосування⁹⁸.

При здійсненні захисту осіб, які утримуються під вартою і є пацієнтами замісної підтримувальної терапії або мають хронічні захворювання, що потребують безперервного лікування, захисник невідкладно звертається до адміністрації місця утримання або службової особи, відповідальної за перебування затриманих, з вимогою про надання медичної допомоги та заявляє клопотання про забезпечення безперервного лікування⁹⁹.

В рамках **судового контролю**, встановленого статтею 206 КПК, за дотриманням прав і свобод людини передбачено, що, якщо під час будь-якого судового засідання особа заявляє про застосування до неї насильства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі (орган державної влади, державна установа, яким законом надано право здійснювати тримання під вартою осіб), слідчий суддя зобов'язаний зафіксувати таку заяву або прийняти від особи письмову заяву та забезпечити невідкладне проведення судово-медичного обстеження особи; доручити відповідному органу досудового розслідування провести дослідження фактів, викладених в заяві особи; вжити необхідних заходів для забезпечення безпеки особи згідно із законодавством. Слідчий суддя зобов'язаний діяти в порядку, передбаченому частиною шостою статті 206 КПК, незалежно від наявності заяви особи, якщо її зовнішній вигляд, стан чи інші відомі слідчому судді обставини дають підстави для обґрунтованої підозри про порушення вимог законодавства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі.

---

⁹⁸ Пункт 1.6) Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 25.02.2014 № 386/5.

⁹⁹ Пункт 1.8) Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 25.02.2014 № 386/5.

Розділ 3

Роль поліції у сфері запобігання катуванням та неналежному поводженню в Україні

Сергій Швець

3.1. Повноваження Національної поліції України, які зумовлюють ризики їх неправомірного застосування, катування та інших форм неналежного поведження

Національна поліція України створена і функціонує задля служіння суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку¹⁰⁰.

Відповідно до покладених на неї завдань, поліція наділена повноваженнями, частина яких пов'язана із застосуванням тих чи інших заходів примусу — фізичної сили, спеціальних засобів, вогнепальної зброї. Очевидно, що виконання покладених на поліцію завдань у поєднанні із застосуванням заходів примусу зумовлює ризики їх неправомірного застосування, катування та інших форм неналежного поведження.

Закон України «Про Національну поліцію» також містить заборону катування та неналежного поведження. Поліцейським **за будь-яких обставин заборонено:**

- сприяти;
- здійснювати;
- підбурювати;
- терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поведження чи покарання.

У разі приховування фактів катування або інших видів неналежного поведження поліцейськими керівник органу протягом доби з моменту отримання відомостей про такі факти зобов'язаний ініціювати проведення службового розслідування та притягнення винних до відповідальності.

У разі виявлення таких дій **кожен поліцейський зобов'язаний:**

- негайно вжити всіх можливих заходів щодо їх припинення;
- обов'язково доповісти безпосередньому керівництву про факти катування та наміри їх застосування;

---

¹⁰⁰ Стаття 1 Закону України «Про Національну поліцію».

- повідомити про це орган досудового розслідування, уповноважений на розслідування відповідних злочинів, вчинених поліцейськими¹⁰¹.

Основні повноваження поліції¹⁰², в ході реалізації яких потенційно можуть застосовуватися заходи примусу та виникати ризики неналежного поведження, — це, в першу чергу, боротьба з кримінальними та адміністративними правопорушеннями, у тому числі здійснення досудового розслідування та забезпечення публічної безпеки і порядку.

Застосування деяких превентивних поліцейських заходів¹⁰³, правом застосування яких наділені працівники поліції для реалізації своїх повноважень, за певних обставин також може спровокувати конфліктні ситуації, неправомірне застосування заходів примусу та неналежне поведження. Такі конфліктні ситуації потенційно можуть виникати при вимогах до правопорушників та інших осіб пред'явити документи¹⁰⁴, при зупинках осіб та проведенні їх огляду шляхом поверхневої перевірки¹⁰⁵, при зупинках та перевірках транспортних засобів¹⁰⁶, при затриманнях осіб¹⁰⁷, при проникненнях до житла чи іншого володіння особи¹⁰⁸, а також при застосуванні поліцейського піклування¹⁰⁹.

Особливий ризик неналежного поведження зумовлений повноваженнями поліції застосовувати заходи примусу, до яких віднесено фізичний вплив (сила), застосування спеціальних засобів та застосування вогнепальної зброї.

Арсенал засобів, передбачений для законного пригнічення чи обмеження волі людини шляхом обмеження рухомості, ураження електричним струмом та речовинами сльозогінної і дратівної дії, нанесення ударів та заподіяння тілесних ушкоджень тощо, досить потужний:

- гумові та пластикові кийки;
- електрошокові пристрої контактної та контактнo-дистанційної дії;

---

¹⁰¹ Стаття 7 Закону України «Про Національну поліцію».

¹⁰² Стаття 23 Закону України «Про Національну поліцію».

¹⁰³ Стаття 31 Закону України «Про Національну поліцію».

¹⁰⁴ Стаття 32 Закону України «Про Національну поліцію».

¹⁰⁵ Стаття 34 Закону України «Про Національну поліцію».

¹⁰⁶ Стаття 35 Закону України «Про Національну поліцію».

¹⁰⁷ Стаття 37 Закону України «Про Національну поліцію».

¹⁰⁸ Стаття 38 Закону України «Про Національну поліцію».

¹⁰⁹ Стаття 41 Закону України «Про Національну поліцію».

- засоби обмеження рухомості (кайданки, сітки для зв'язування тощо);
- засоби, споряджені речовинами сльозогінної та дратівної дії;
- засоби примусової зупинки транспорту;
- службові собаки та службові коні;
- пристрої, гранати та боєприпаси світлозвукової дії;
- засоби акустичного та мікрохвильового впливу;
- пристрої, гранати, боєприпаси та малогабаритні підривні пристрої для руйнування перешкод і примусового відчинення приміщень;
- пристрої для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії;
- засоби, споряджені безпечними димоутворюючими препаратами;
- водомети, бронемашини та інші спеціальні транспортні засоби¹¹⁰.

Природно, що широкий спектр повноважень поліції у поєднанні з постійним перебуванням у конфліктному середовищі та законним правом застосування заходів примусу завжди буде створювати ризики незаконного застосування цих заходів, а також спокушати працівників поліції до застосування катувань та інших форм неналежного поведження.

3.2. Вимоги до професіоналізму співробітників Національної поліції України задля запобігання неналежному поведженню із затриманими особами

Звісно, що для належного функціонування суспільства необхідно, щоби поліція мала повноваження затримувати, тимчасово утримувати під вартою і допитувати осіб, підозрюваних у вчиненні кримінальних злочинів, та інших категорій осіб. Утім, здійсненню цих повноважень внутрішньо притаманні ризики неналежного поведження із затриманими особами. Тому для мінімізації та усунення таких ризиків важливими є моральні якості та рівень професійної підготовки працівників поліції, їхнє розуміння заборони катувань та ставлення до порушення цієї заборони.

---

¹¹⁰ Стаття 42 Закону України «Про Національну поліцію».

У звітах до Уряду за підсумками візитів в Україну, у тому числі візиту, який відбувся з 9 по 21 жовтня 2013 року¹¹¹, КЗК констатує, що неналежне поведження з боку співробітників правоохоронних органів в Україні зберігається в різних частинах країни, в тому числі в самих тяжких формах. Тому в рекомендаціях українській владі, спрямованих на запобігання неналежному поведженню з боку працівників правоохоронних органів, КЗК підкреслив важливість саме професійної підготовки працівників ОВС, їхнього розуміння неприпустимості катувань, неналежного поведження та дотримання стандартів у сфері забезпечення прав людини.

Так, КЗК рекомендував українській владі розробити та запровадити детальні інструкції для працівників правоохоронних органів, у тому числі для слідчих, працівників ІТТ, оперативних, патрульних, конвойних та спеціальних підрозділів щодо їхнього зобов'язання у ставленні до поведження з особами, які перебувають під вартою. Ці інструкції повинні керуватися загальними принципами, закріпленими в Європейському кодексі поліцейської етики¹¹². Інструкції мають чітко роз'яснювати всім працівникам, що:

- вони будуть притягнуті до відповідальності за те, що завдали, підбурювали або приховали будь-які катування або інші форми неналежного поведження, незалежно від обставин, в тому числі коли неналежне поведження заохочується начальником.
- вони повинні протистояти всім формам корупції в структурах правоохоронних органів;
- поведження з особами під вартою в коректній формі та повідомлення будь-якої інформації, що вказує на неналежне поведження (і корупцію) з боку колег до відповідних органів є їхнім обов'язком, виконання якого буде сприйматися позитивно¹¹³;
- будь-які дії з метою позбавлення можливості або перешкоджання затриманій особі поскаржитися на неналежне поведження неприпустиме¹¹⁴.

Крім того, кожен офіційний співробітник правоохоронних органів повинен мати чітке розуміння того, що навмисне фізичне неналежне поведження із затриманими особами, незалежно від його тяжкості, є кримінальним злочином.

---

¹¹¹ Звіт до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹¹² Рекомендація Рес (2001) 10 Комітету Міністрів державам-учасницям Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики» (Ухвалена Комітетом міністрів 19 вересня 2001 на 765-му засіданні заступників міністрів).

¹¹³ Пункт 48 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹¹⁴ Пункт 66 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

КЗК також рекомендував розробити для працівників українських правоохоронних органів відповідні інструкції із застосування сили та спеціальних засобів, які б забезпечили їхні знання того, що:

- використання фізичної сили допустиме тільки в разі крайньої необхідності й лише в тій мірі, яка необхідна для досягнення законних цілей;
- наручники мають застосовуватися без надмірної жорстокості й лише протягом часу розумної необхідності;
- приковування осіб наручниками до фіксованих предметів неприпустиме;
- у разі якщо збудження затриманої особи викликане станом її здоров'я, рекомендації медичних працівників повинні виконуватися беззаперечно;
- кийки можуть застосовуватися лише у разі наявності ризику для життя чи здоров'я і тільки безпосередньо для відвернення цієї загрози;
- використовувати електрошокові пристрої можуть лише працівники, які мають відповідні підготовку та знання і лише дотримуючись вимог відповідної інструкції;
- електрошокові пристрої можуть застосовуватися лише згідно з принципами необхідності, підпорядкованості, пропорційності, застереження (де це можливо) і лише у разі реальної й безпосередньої небезпеки для життя або очевидного ризику отримання серйозних травм;
- про кожне застосування електрошокових пристроїв мають бути поінформовані компетентні органи та проведене ретельне розслідування щодо правомірності такого застосування;
- має бути проведене медичне обстеження кожної особи, стосовно якої застосовано електрошоковий пристрій, а вказані особи повинні мати можливість отримати відповідні медичної довідки щодо застосування до них зазначених пристроїв¹¹⁵.

Зважаючи на важливість якісного медичного обстеження затриманих осіб, задля належної фіксації випадків неналежного поведження КЗК рекомендує українській владі запровадити підвищення професійного рівня також і медичних працівників, зокрема тих, які працюють в ІТТ, шляхом спеціальної підготовки з питань якісного документування тілесних ушкоджень, складення звітів та медичних висновків, опитування осіб, до яких могло застосовуватися неналежне поведження¹¹⁶.

---

¹¹⁵ Пункт 54 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹¹⁶ Пункт 64 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

КЗК також рекомендує запровадити професійну підготовку та підвищення кваліфікації для оперативних працівників і слідчих з питань вилучення, збереження, пакування, обробки та оцінки речових доказів з метою формування доказової бази кримінальних проваджень на стадії досудового розслідування переважно за рахунок речових доказів. Такі навчання, на думку КЗК, призведуть до розуміння працівниками правоохоронних органів того, що фабрикація доказів є серйозним злочином і карається відповідним чином, а також зменшать залежність результатів розслідування у кримінальних провадженнях від зізнання підозрюваних, обвинувачуваних осіб відповідно до положень КПК України.

Дотримання заборони катувань та неналежного поводження багато в чому залежить від професійних та особистих якостей осіб, відповідальних за перебування затриманих, на яких Кримінальним процесуальним кодексом України¹¹⁷ покладено обов'язок:

- негайно зареєструвати затриманого;
- роз'яснити затриманому підстави його затримання, права і обов'язки;
- звільнити затриманого негайно після зникнення підстави для затримання або спливу строку для затримання, передбаченого КПК;
- забезпечити належне поводження із затриманим та дотримання його прав, передбачених Конституцією України, КПК України та іншими законами України;
- забезпечити запис усіх дій, що проводяться із залученням затриманого, у тому числі час їх початку та закінчення, а також осіб, які проводили такі дії або були присутні при проведенні таких дій;
- забезпечити невідкладне надання належної медичної допомоги та фіксацію медичним працівником будь-яких тілесних ушкоджень або погіршення стану здоров'я затриманого.

КЗК приділяє неабияку увагу професіоналізму цих працівників, їхнім моральним та діловим якостям, тому рекомендує встановити загальні критерії для їх відбору та забезпечити проведення спеціальної підготовки з питань виконання покладених на них обов'язків¹¹⁸.

Вимоги щодо професійної компетентності працівників поліції знайшли своє відображення і в Законі України «Про Національну поліцію». Зокрема, професійне виконання службових обов'язків відповідно до вимог нормативно-правових актів, посадових (функціональних) обов'язків віднесено до основних обов'язків поліцейського Національної поліції України¹¹⁹.

---

¹¹⁷ Стаття 212 КПК України.

¹¹⁸ Пункт 90 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹¹⁹ Стаття 18 Закону України «Про Національну поліцію».

Рівень професійної компетентності та особистих якостей є головним критерієм при прийомі на посаду поліцейського та при просуванні поліцейських по службі¹²⁰.

Рівень професійності працівників Національної поліції України забезпечується професійним навчанням поліцейських, яке складається з:

- первинної професійної підготовки;
- підготовки у вищих навчальних закладах із специфічними умовами навчання;
- післядипломної освіти;
- службової підготовки (системи заходів, спрямованих на закріплення та оновлення необхідних знань, умінь та навичок працівника поліції з урахуванням оперативної обстановки, специфіки та профілю його оперативно-службової діяльності)¹²¹.

3.3. Практичні проблеми у сфері застосування поліцією стандартів щодо запобігання катуванням та неналежному поведженню

3.3.1. Катування та неналежне поведження в діяльності ОВС

Результати візиту КЗК в Україну, здійсненого у період з 9 по 21 жовтня 2013 року, засвідчили, що навіть з набуттям 19 листопада 2012 чинності нового КПК, який є одним з найпрогресивніших у світі з точки зору запобігання катуванням та неналежному поведженню, заборона катування та неналежного поведження в Україні належним чином не працює.

Незважаючи на те, що особи, затримані працівниками правоохоронних органів після набуття чинності нового КПК, мали більш низький ризик піддатися неналежному поведженню, ніж ті, хто був затриманий до цієї події, цей ризик наразі залишається високим. Це твердження КЗК базується на детальних, правдоподібних та послідовних свідченнях осіб, опитаних в ході візиту, підтверджених доказами у вигляді записів медичної документації та травм, досліджених безпосередньо спеціалістами в галузі медицини з числа членів делегації.

---

¹²⁰ Статті 51, 52 Закону України «Про Національну поліцію».

¹²¹ Стаття 72 Закону України «Про Національну поліцію».

Значна частина затриманих осіб, які в ході візиту були опитані членами делегації КЗК, у тому числі неповнолітніх осіб чоловічої статі, стверджували, що вони піддавалися неналежному фізичному поводженню.

Навмисне неналежне поводження складалося з ударів руками, ногами, колінами, ударів товстими книгами й ударів, нанесених заповненими водою пластиковими пляшками, кийками або іншими жорсткими предметами (наприклад, стільці, бейсбольні біти тощо) по різних частинах тіла (у тому числі по голові, по хребту та геніталіях). У декількох випадках делегація отримала від затриманих осіб повідомлення про те, що працівники правоохоронних органів примушували їх здійснювати фізичні вправи до повної знемоги, перевозили в наручниках в багажнику легкового автомобіля, який їхав на великій швидкості по дорозі з ямами.

Делегація також отримала ряд скарг про болюче й тривале застосування наручників¹²².

У зафіксованих випадках неналежне поводження було застосоване працівниками правоохоронних органів на різних стадіях:

- в момент затримання, коли особа не чинила опору затриманню;
- після затримання, коли особа знаходилася під контролем працівників правоохоронних органів;
- після затримання в ході опитування та проведення допитів працівниками правоохоронних органів як в службових приміщеннях, так і за їх межами (в лісових масивах тощо).

Ці первинні опитування та допити, як правило, передують моменту офіційної реєстрації затримання¹²³.

В переважній більшості випадків катування та неналежне поводження застосовувалося працівниками правоохоронних органів з метою:

- змусити затриманих зізнатися в (додаткових) кримінальних правопорушеннях;
- отримати від них показання або компрометуючу інформацію на інших осіб, забезпечити інші докази;
- примусити затриманих осіб до покірної поведінки та/або до співпраці;

---

¹²² Пункти 32, 38, 43, 44 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹²³ Пункти 34, 40 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

- змусити віддати працівникам правоохоронних органів майно або кошти.

Іноді працівники правоохоронних органів застосовували до затриманих осіб неналежне поведження задля власної розваги та здійснювали відео фіксацію процесу такого поведження за допомогою технічних засобів, у тому числі мобільних телефонів. Члени делегації КЗК звернули увагу, що особи, затримані працівниками правоохоронних органів за межами столиці, мають більший ризик бути підданими катуванню та неналежному поведженню¹²⁴.

Члени делегації КЗК дійшли висновку, що застосовують неналежне поведження до затриманих осіб переважно працівники оперативних та спеціальних підрозділів правоохоронних органів, працівники патрульних підрозділів.

У Дніпропетровській та Одеській областях делегація КЗК також отримала докази неналежного поведження із затриманими особами з боку працівників конвойного підрозділу та охорони. В деяких випадках, зафіксованих КЗК, до затриманих осіб застосовували катування та неналежне поведження навіть слідчі та керівники підрозділів правоохоронних органів. Водночас КЗК зазначає, що не отримав жодної скарги стосовно персоналу ІТТ у місті Києві¹²⁵.

Наявність проблеми катування та неналежного поведження в діяльності правоохоронних органів, висловлених КЗК, підтверджується результатами діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, описаних у щорічних доповідях Уповноваженого про стан додержання та захисту прав і свобод людини¹²⁶.

До Уповноваженого протягом 2014 року надійшло понад 1500 скарг громадян на катування та неналежне поведження з боку працівників ОВС, за якими здійснювалися провадження Уповноваженого у справі про порушення прав і свобод людини та вживалися відповідні заходи в межах чинного законодавства України.

Так, наприклад, 17.01.2014 року до Уповноваженого звернувся мешканець м. Донецька Є. із заявою про те, що 16.01.2014 року в приміщенні Ленінського РВ Донецького міського управління

---

¹²⁴ Пункти 35, 41 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹²⁵ Пункти 36, 42 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹²⁶ Щорічні та спеціальні доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (<http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/&page=2>).

ГУМВС України в Донецькій області оперативним працівником йому було нанесено тілесні ушкодження. У своєму поясненні працівникам Секретаріату Уповноваженого він зазначив, що був побитий оперативним працівником міліції С. при допиті в кабінеті у слідчого цього ж відділу міліції майора Ф. Незважаючи на видимі тілесні ушкодження, сильний біль та втрату свідомості в результаті нанесення ударів, потерпілому медична допомога не надавалася, його змушували підписувати документи, відпустили додому лише пізно ввечері. Шляхом катування та погроз працівники міліції сфальсифікували проти нього справу, пов'язану з незаконним обігом наркотиків, змусили підписати зізнання. В закладі охорони здоров'я йому було встановлено діагноз «*закрита травма грудної клітки. Перелом X ребра справа. Травматичний пневмоторакс справа*», проведено хірургічне втручання. Працівники міліції намагалися перешкодити стаціонарному лікуванню потерпілого, допитувати його відразу після проведеної операції. Лише завдяки втручання працівників Секретаріату Уповноваженого ці протиправні дії міліціонерів було припинено. Відповідний акт реагування Уповноваженого було спрямовано прокурору Донецької області, за результатами розгляду якого було відкрите кримінальне провадження¹²⁷.

Крім того, Уповноваженим здійснювалися заходи з власної ініціативи з метою виявлення фактів катування затриманих осіб і неналежного поведження з ними та подальшого реагування на такі факти.

Так, 14 жовтня 2014 року працівниками Секретаріату Уповноваженого був відвіданий ізолятор тимчасового тримання Одеського МУ ГУМВС України в Одеській області. Під час опитування осіб, які утримувалися в зазначеній установі, затриманий К. повідомив, що він був побитий працівниками міліції опорного пункту на ринку «Привоз» м. Одеси, упродовж шести годин утримувався прикутим наручниками до лави у підрозділі внутрішніх справ, внаслідок чого був фактично позбавлений можливості пересуватись та справляти природні потреби. Крім того, було також порушено право затриманого на побачення з адвокатом до першого допиту. За результатами розгляду акта реагування Уповноваженого прокуратурою Одеської області за даним фактом розпочато досудове розслідування.

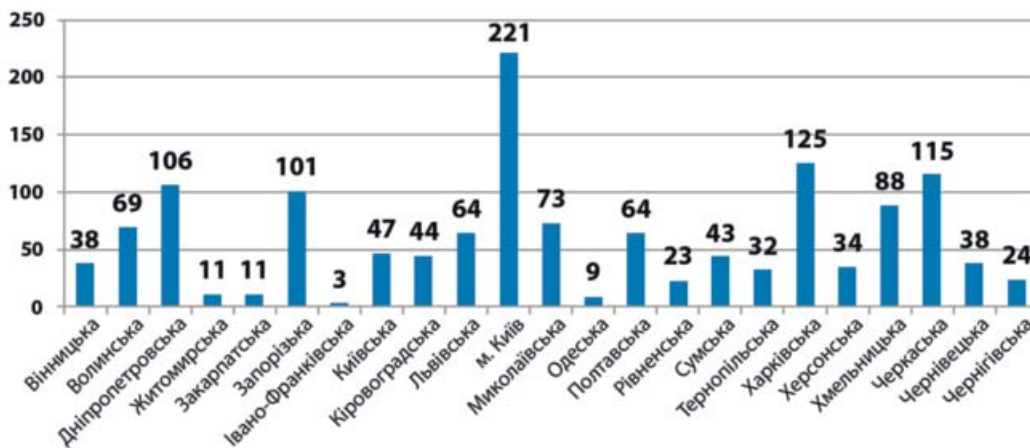
Неналежне поведження стосовно неповнолітнього було виявлено під час візиту працівників Секретаріату Уповноваженого до Київського слідчого ізолятора. У неповнолітнього Ч., який тримався в ізоляторі, були виявлені видимі тілесні ушкодження. В ході опитування Ч. пояснив, що отримав синці під час конвоювання до суду внаслідок неналежного поведження з боку працівників конвою (конвоїри тягли його сходами у наручниках, що й спричинило появу численних синців на тілі). За

¹²⁷ Щорічна доповідь Уповноваженого про стан додержання і захисту прав і свобод людини за 2014 рік. Розділ 6.

зазначеним фактом відповідний акт реагування Уповноваженого був направлений Генеральному прокурору України для відкриття кримінального провадження та проведення досудового розслідування¹²⁸.

Уповноваженим з прав людини у 2014 році виявлено **1383** особи, які з тілесними ушкодженнями звернулися до закладів охорони здоров'я та повідомили, що ці тілесні ушкодження були нанесені працівниками міліції.

Кількість звернень за 2014 рік

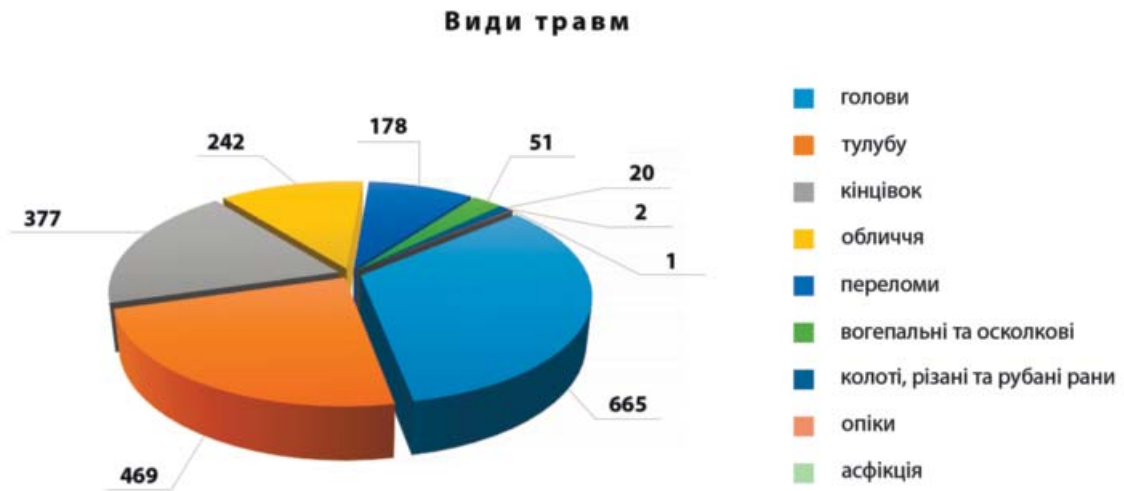

Види тілесних ушкоджень, нанесених за словами потерпілих працівниками міліції, поділяються на такі:

- нанесення тілесних ушкоджень та травм в область голови — 33,2 %;
- нанесення тілесних ушкоджень та травм в область тулубу — 23,4 %;
- забій кінцівок — 18,8 %;
- забій обличчя — 12,0 %;
- переломи — 8,9 %;
- вогнепальні та осколочні поранення — 2,5 %;
- колоті, різані та рубані рани — 1,0 %;
- опіки — 0,1 %;
- асфіксія — 0,1 %.

¹²⁸ Щорічна доповідь Уповноваженого про стан дотримання і захисту прав і свобод людини за 2014 рік. Розділ 7.

Місця вчинення протиправних дій працівниками ОВС (зі слів потерпілих):

- на вулиці — 32,9 %;
- в приміщенні ОВС — 11,8 %;
- у володінні особи — 5,5 %;
- під час затримання — 3,1 %;
- в суді — 0,1 %;
- в інших місцях — 46,6 %.

Про тяжкість тілесних ушкоджень, отриманих за словами потерпілих від працівників міліції, можуть свідчити дані про медичну допомогу, отриману потерпілими особами, які звернулися до закладів охорони здоров'я:

- їм було призначене амбулаторне лікування або надані консультації щодо подальшого лікування — 60,2 %;
- були застосовані стаціонарне лікування, госпіталізація — 23,9 %;
- потребувалась додаткова консультація — 5,4 %;
- потребувалась госпіталізація, від якої особа відмовилась — 4 %;
- інше — 6,5 %.

Отже, на жаль, маємо констатувати, що феномен катування та неналежного поведження продовжує панувати в діяльності правоохоронних органів України, вражаючи своєю сталістю, різноманітністю форм та спротивом до його подолання.

3.3.2. Обставини, які перешкоджають викоріненню катування та неналежного поведження в діяльності правоохоронних органів

Частина цих обставин, які є невід’ємними від повсякденної діяльності правоохоронних органів України, досить показово сформульовані у висновках публікації «Замітки адвоката № 32. Опоненти. Імітація до-

питу», зроблені адвокатом М. Можаяєвим на підставі попереднього досвіду роботи в оперативному підрозділі правоохоронного органу та нинішнього досвіду адвокатської діяльності¹²⁹.

1. Приблизно 85 % справ розкриваються не в результаті професіоналізму, а внаслідок неправомірних дій (фізичних і психологічних) по відношенню до допитуваного.
2. Чим більше допитуваний скаже на допиті, тим більшу відповідальність він понесе.
3. Оперативні працівники створюють видимість, що все знають про вчинений злочин, але насправді всю інформацію отримують від допитуваного. Потім, використовуючи свідчення, швидко збирають доказову базу і ставлять останньому найбільшу кваліфікацію.
4. Правоохоронні органи — це субкультура, яка нікого не впускає всередину і до останнього покриває проступки своїх працівників.
5. Адвокат — це ледве чи не єдиний зв'язок допитуваного із зовнішнім світом, і лише у присутності адвоката співробітники правоохоронних органів не дозволяють собі «вбивати» свідчення.
6. Будь-який допит це завжди шантаж і насильство.

Такі висновки підтверджуються також звітами КЗК, який вважає, що задуми щодо ефективного подолання феномену неналежного поведження в Україні тільки починають реалізовуватися, а для досягнення мети цих задумів треба пройти ще довгий шлях, протягом якого багато що зробити. На державному рівні прийнято низку законодавчих актів з приводу заборони й попередження катувань та неналежного поведження, з центральних органів в регіони з приводу «очищення» від ганебної практики неналежного поведження періодично спрямовуються накази, вказівки, розпорядження, директиви тощо. Проте на регіональних та місцевих рівнях ці нормативні документи працівниками правоохоронних органів або не отримуються, або не виконуються, або вони імітують їх виконання.

Так, наприклад, в ході відвідування Вінниці у членів делегації КЗК склалося враження, що керівництвом УМВС робляться деякі зусилля для вирішення проблеми неналежного поведження та очищення від цього явища. Зокрема, на посади осіб, відповідальних за перебування затриманих відповідно до вимог статті 212 КПК України було призначено працівників високого професіонального рівня, добре обізнаних у проблемах та масштабах цього явища, у тому числі в найбільш проблемних підрозділах, таких як 2-е відділення Вінницького міськвідділу міліції, де делегацією було виявлено низку грубих порушень. Проте

---

¹²⁹ Замітки адвоката № 32. Опоненти. Імітація допиту (<http://blog.liga.net/user/mozhaev/article/20491.aspx>).

делегації КЗК з часом стало відомо, що ці працівники ігнорували вимоги КПК щодо забезпечення прав та гарантій затриманих осіб задля розкриття злочинів.

З аналогічною ситуацією члени делегації КЗК зіткнулися в ході відвідування ОВС в Одеській області.

КЗК констатує, що ситуація щодо викорінення катувань та неналежного поведження у світлі вимог нового КПК різниться залежно від регіону, але в цілому ці вимоги сприймаються не як заходи, що призведуть до кращого захисту від неналежного поведження, а як додаткові проблеми, що призведуть до збільшення об'єму паперової роботи.

КЗК стурбований тим, що посадові особи правоохоронних органів в цілому мають дуже вузьке розуміння своїх обов'язків щодо можливого неналежного поведження із затриманими особами з боку їхніх колег, а також приходить до висновку, що феномен неналежного поведження з боку працівників правоохоронних органів в Україні з часом стає все більше пов'язаним з корупцією¹³⁰.

Працівники правоохоронних органів, особливо оперативних та спеціальних підрозділів, не володіють достатнім уявленням про принцип пропорційності застосування сили та наслідки непропорційного застосування. Крім того, правова база, яка регулює застосування кожного з типів спецзасобів, не дає достатньо зрозумілих відповідей на питання щодо того, в яких обставинах може бути застосований той чи інший засіб. Така незрозумілість, на думку КЗК, також є однією з причин непропорційності їх застосування. В ході візиту делегація КЗК неодноразово стикалася з випадками нецільового використання працівниками правоохоронних органів сили, спецзасобів, зокрема наручників, кийків і електричних пристроїв, як під час фізичного затримання, так і тоді, коли затримані особи вже перебували під їхнім контролем. Затримані особи в приміщеннях правоохоронних органів приковувалися жорстко затягнутими наручниками до опалювальних батарей та інших нерухомих предметів.

У працівників правоохоронних органів відсутнє уявлення та розуміння того, що терпимість до колег, які вдаються до неналежного поведження, має розглядатися як низький рівень професіоналізму та є небезпечною для їхньої кар'єри. В колективах правоохоронних органів звичай, коли вважалось би правильним повідомити про неналежне поведження з боку колег, відсутній.

Незважаючи на те, що у всіх звітах КЗК постійно звертав увагу на те, що катування та неналежне поведження з особами, що утримуються працівниками правоохоронних органів, тісно пов'язані з надмірним акцентом на зізнанні в ході кримінального провадження, принцип доказування «від доказів до підозри»

---

¹³⁰ Пункт 46 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

до сьогоднішнього дня домінує лише в законі, а в повсякденній практиці всіх, хто залучений до процесу кримінального правосуддя, особливо працівників оперативних підрозділів та слідчих, продовжує домінувати принцип «від підозри до доказів»¹³¹.

Відповідно до законодавства України, докази, отримані внаслідок катування, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження, є недопустимими як такі, що отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і у кримінальному провадженні бути використаними не можуть за винятком, якщо це стосується особи, звинуваченої у неналежному поводженні, як доказ того, що ці показання були отримані із застосуванням неналежного поводження¹³². Проте на практиці докази, отримані внаслідок катування та неналежного поводження, використовуються як допустимі.

Проблеми, які перешкоджають викоріненню катування та неналежного поводження в діяльності правоохоронних органів, знаходять також своє відображення в офіційних звітах та публікаціях за результатами діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. До таких варто віднести дії працівників правоохоронних органів, спрямовані на приховування фактів катування та неналежного поводження з метою уникнення відповідальності за їх вчинення. Так, наприклад, порядок обліку звернень громадян до закладів охорони здоров'я з тілесними ушкодженнями кримінального характеру затверджено наказом МВС та МОЗ України від 10.05.1993 року № 307/105¹³³. Відповідно до зазначеного Порядку в разі звернення осіб до закладів охорони здоров'я з приводу тілесних ушкоджень, заподіяних, за їхніми повідомленнями, працівниками міліції, відомості мають бути внесені до спеціального журналу обліку осіб, які звернулися до закладу охорони здоров'я з тілесними ушкодженнями кримінального характеру та має бути забезпечене негайне інформування органів внутрішніх справ. Отримавши від закладу охорони здоров'я такі відомості, черговий по ОВС зобов'язаний забезпечити своєчасну їх реєстрацію в журналі єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події (далі — Журнал ЄО) та негайне на них реагування відповідно до законодавства.

Однак результати роботи Уповноваженого з прав людини¹³⁴ свідчать, що працівники ОВС системно ігнорують вимоги законодавства з метою приховування фактів неналежного поводження з громадянами та

---

¹³¹ Пункти 47, 53, 55 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹³² Стаття 87 КПК України.

¹³³ Порядок обліку звернень громадян до закладів охорони здоров'я з тілесними ушкодженнями кримінального характеру затверджено наказом МВС та МОЗ України від 10.05.1993 № 307/105.

¹³⁴ Щорічна доповідь Уповноваженого про стан додержання і захисту прав і свобод людини за 2014 рік. Розділ 6.

уникнення покарання за вчинені дії шляхом внесення неправдивих відомостей до Журналу ЄО. Системність таких порушень виявлена, зокрема, в діяльності працівників ОВС м. Біла Церква Київської області при опрацюванні матеріалів перевірок стосовно 9 осіб, які зверталися за медичною допомогою у зв'язку із заподіянням їм тілесних ушкоджень.

Так, 30.04.2014 року Білоцерківською міською лікарнею № 2 було повідомлено Білоцерківський МВ про те, що К. звернувся до лікарні за наданням медичної допомоги у зв'язку із заподіянням йому працівниками ОВС тілесних ушкоджень у вигляді забиття м'яких тканин обличчя, розтяг зв'язок шийного відділу хребта, забиття м'яких тканин правої кисті. Працівники ОВС внесли в Журнал ЄО недостовірні відомості, зазначивши, що К. звернувся до лікарні за наданням медичної допомоги у зв'язку з тим, що отримав тілесні ушкодження за місцем свого проживання під час бійки. Проте матеріали перевірки, яку проводив дільничний інспектор, містять рапорт оперуповноваженого С. про те, що ним в цей день стосовно К. були застосовані заходи фізичного впливу. Відомості, які б свідчили про обставини отримання тілесних ушкоджень чи підтверджували опитування самого К., в матеріалах відсутні. В подальшому матеріали перевірки списані в архів.

В іншому випадку 05.05.2014 року Білоцерківською міською лікарнею № 2 було повідомлено Білоцерківський МВ про те, що Д. звернувся до лікарні за наданням медичної допомоги у зв'язку із заподіянням йому працівниками ОВС тілесних ушкоджень. Працівники ОВС в Журналі ЄО зазначили лише те, що Д. звернувся до лікарні за наданням медичної допомоги, приховавши, що саме працівниками ОВС були нанесені тілесні ушкодження. В матеріалах перевірки, яку проводив дільничний інспектор, відомості щодо обставин заподіяння Д. тілесних ушкоджень відсутні. Матеріали перевірки в подальшому списані в архів.

Ще один ідентичний приклад підтверджує сталу звичку приховування відомостей працівниками ОВС. 13.07.2014 року Білоцерківською міською лікарнею № 2 було повідомлено Білоцерківський МВ про те, що А. звернувся до лікарні за наданням медичної допомоги у зв'язку із заподіянням йому працівниками ОВС тілесних ушкоджень. Працівники ОВС в Журналі ЄО зазначили лише те, що А. звернувся до лікарні за наданням медичної допомоги, приховавши, що саме працівниками ОВС були нанесені тілесні ушкодження. В матеріалах перевірки, яку проводив дільничний інспектор, відомості щодо обставин заподіяння А. тілесних ушкоджень відсутні. Матеріали перевірки в подальшому списані в архів.

Наведені приклади свідчать, що працівниками правоохоронних органів з метою уникнення юридичної відповідальності приховуються реальні обставини, за яких були заподіяні тілесні ушкодження. Такі дії фактично перешкоджають реалізації положень статті 214 КПК України і в контексті статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод позбавляють осіб, потерпілих від неналежного поведження правоохоронців, права на ефективне офіційне розслідування такого поведження.

Очевидно, що такий стан речей є наслідком суб'єктивного сприйняття працівниками правоохоронних органів, у тому числі їхніми керівниками, неналежного поведження цілком нормальним явищем в їхній діяльності та відсутністю як внутрішнього, так і зовнішнього контролю за дотриманням законності.

Одним із чинників, які сприяють застосуванню катування та неналежного поведження, а також безкарності працівників правоохоронних органів, уникненню ними відповідальності за такі дії, є відсутність належної ідентифікації при виконанні повноважень. Ряд затриманих осіб, опитаних членами делегації КЗК у ході візиту, засвідчили, що працівники правоохоронних органів у цивільному одязі, які їх затримували, жодним чином себе не ідентифікували та не засвідчили належності до правоохоронних органів. Навіть після затримання на прохання затриманих осіб вони не виявили жодних ознак своєї належності. Більшість затриманих осіб зрозуміли, що мають справу з працівниками правоохоронних органів лише після того, як були зафіксовані в наручники. З цього приводу КЗК підкреслює, що відмова працівників правоохоронних органів ідентифікувати себе як осіб, належних до правоохоронного органу, тягне за собою, між іншим, ризик спровокувати затримувану особи на небажанні дії та зумовити необхідність відповідного застосування надмірної сили¹³⁵.

Особливий ризик неналежного поведження, зокрема надмірного застосування сили та невиправданого застосування спецзасобів, зумовлює відсутність ідентифікації у працівників спеціальних підрозділів правоохоронних органів. Ряд осіб, опитаних членами делегації КЗК в ході їхнього візиту, повідомили, що працівники спеціальних підрозділів під час їх затримання не мали будь-яких ідентифікаційних відзнак (номерів на уніформі, на шоломах тощо), за винятком спеціальної емблеми на формі. Будучи впевненими у своїй невпізнанності, ці працівники проявляють особливу жорстокість як при затриманні, так і тоді, коли затримані особи перебувають під їхнім контролем.

Що стосується носіння балаклав, то, на думку КЗК, воно може бути виправдане виключно при проведенні заходів з високим ступенем ризику (наприклад, потенційно складні затримання). Але навіть

---

¹³⁵ Пункт 49 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

у таких випадках має бути забезпечена можливість подальшої ідентифікації відповідних працівників через носіння не тільки емблеми, але й помітного ідентифікаційного номеру на кожній уніформі чи шоломі¹³⁶.

3.3.3. Інформування про права затриманих осіб в діяльності ОВС України

Як зазначалось вище, затримана особа після затримання повинна бути негайно поінформована уповноваженою службовою особою, яка здійснила затримання, про її права, включаючи право доступу до адвоката, право доступу до медичної допомоги та право на повідомлення третіх осіб про затримання. Крім того, посадова особа, відповідальна за перебування затриманих, зобов'язана негайно поінформувати затриманого про його права після доставлення до органу досудового розслідування.

Незважаючи на вищезгадані положення, інформація про права затриманим особам надається тільки тоді, коли вже складений протокол затримання, а не на самому початку затримання. Це при тому, що у численних випадках, виявлених делегацією КЗК, період між фактичним затриманням та складенням протоколу складав понад 17 годин. Крім того, письмова інформація викладена таким чином, що її важко зрозуміти навіть тим, хто має достатню юридичну підготовку, і в більшості випадків, з якими зіткнулася делегація, затримані особи не були забезпечені копіями документів, які містять цю інформацію¹³⁷.

Як на практиці відбувається інформування працівниками правоохоронних органів України затриманих осіб про їхні права досить об'єктивно висвітлено у звіті за результатами дослідження «Процесуальні гарантії затриманих осіб»¹³⁸. Попри чітке зобов'язання працівників правоохоронних органів інформувати затриманих осіб про їхні права відразу після затримання, на практиці вимоги закону досить часто не дотримуються. Так, лише в **1 %** спостережень така інформація надавалася безпосередньо у місці затримання, ще у **8 %** випадків — невдовзі після затримання, у той час як у **35 %** інформація про права не надавалася затриманій особі взагалі.

---

¹³⁶ Пункт 50 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹³⁷ Пункт 73 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹³⁸ Звіт за результатами дослідження «Процесуальні гарантії затриманих осіб» (http://www.irf.ua/knowledgebase/publications/zvit_zarezultatami_doslidzhennya_protsestialni_garantii_zatrimanikh_osib/), розділ 3.2.1. «Процес інформування підозрюваних про їхні права».

Варто підкреслити, що майже у третині випадків (**27 %**) така інформація була надана затриманій особі вже під час складання протоколу про затримання або ж під час допиту (**15 %**), чи під час повідомлення про підозру (**6 %**) — тобто вже тривалий час потому з моменту фізичного затримання. Тобто слідчі фактично надають затриманій особі інформацію про її права вже після отримання необхідних свідчень. Відповідно, лише після надання інформації про обставини вчинення злочину особа може дізнатися, що вона має право, наприклад, взагалі не відповідати на питання або не свідчити проти себе.

У тих випадках, коли затримана особа інформувалася про свої права, лише у **35 %** спостережень таке інформування здійснювалося належним чином. У більшості ж випадків процес інформування був вкрай формальний, затриманій особі не повідомлявся весь передбачений законодавством перелік прав або ж не надавалося їх належне роз'яснення. Так, наприклад, з усіх затриманих осіб, яким повідомлялися їхні права, про право на адвоката було повідомлено лише **55 %** затриманих осіб. Про те, що допомога адвоката може бути безоплатно, повідомлено було лише **44 %** опитаних затриманих. Про право не відповідати на питання правоохоронці повідомили лише у **34 %** випадках.

Ґрунтуючись на матеріалах дослідження, дослідники дійшли висновку, що правоохоронці не зацікавлені у повноцінному інформуванні затриманої особи про її права, тому що вважають таке роз'яснення шкідливим при отриманні показань від затриманих. Зафіксовані також випадки, коли з метою отримання потрібних показань працівники правоохоронних органів відверто вводили в оману затриманих осіб щодо їхніх прав.

3.3.4. Реєстрація затриманих осіб в діяльності правоохоронних органів України

КЗК в ході візитів в Україну постійно підкреслює, що вимога правильного фіксування факту обмеження свободи людини є однією з найбільш фундаментальних правових гарантій захисту від неналежного поводження. Крім сприяння контролю за дотриманням правових положень, що стосуються затримання з боку правоохоронних органів, точна реєстрація всіх аспектів затримання людини може також захистити співробітників правоохоронних органів проти безпідставних звинувачень, висунутих проти них¹³⁹.

За змістом положень статей 208, 210, 212 КПК України протокол затримання має бути складений негайно після фактичного затримання особи у розумінні статті 209 КПК України. У протоколі має бути зазначено місце, дату, точний час (година, хвилина) та підстави затримання, результати особистого обшуку, заува-

---

¹³⁹ Пункт 69 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

ження, заяви чи скарги затриманого (якщо такі є), а також повний список процесуальних прав і обов'язків затриманого. КПК не містить положення для будь-якої можливої затримки складання протоколу. Копія протоколу затримання має бути передана затриманому одразу без затримки. Затримана особа має бути доставлена до найближчого органу досудового розслідування, де негайно повинен бути зроблений запис про доставлення (включаючи дату і час, коли людина була доставлена до установи)¹⁴⁰.

Незважаючи на зрозумілу редакцію вищевказаних положень, КЗК за результатами відвідування України дійшов висновку, що практика неврахованих затримань людини працівниками правоохоронних органів продовжується. Під час таких затримань затримані особи піддаються ризику неналежного поведження без надання їм будь-яких правових гарантій¹⁴¹.

Членами делегації було виявлено непоодинокі випадки, коли протоколи затримання було складено більш ніж через 17 годин після моменту фактичного затримання. Крім того, в 70 % протоколів затримання, розглянутих в ході візиту, всупереч вимогам частини п'ятої статті 208 КПК України, фактичного часу затримання зазначено не було, а графа, де мав би зазначитися цей час, взагалі видалена з бланку протоколу¹⁴². Навіть в тих протоколах, де зазначено фактичний час затримання, записи неточні та суперечливі, не відповідають фактичним обставинам, зафіксованим камерами відеоспостереження та у службовій документації.

Делегація отримала численні повідомлення від затриманих осіб, що вони були спочатку затримані та протягом строку від декількох годин до декількох днів поспіль опитувалися працівниками правоохоронних органів про кримінальні злочини, в основному як «свідки», перш ніж були зареєстровані та був складений відповідний протокол затримання. Частина таких повідомлень була підтверджена членами делегації в результаті перевірки відповідної документації.

Делегацією також були опитані затримані особи, які повідомили, що після того, як були доставлені до приміщень правоохоронних органів протягом декількох годин без будь-якої реєстрації працівники оперативних підрозділів їх опитували в якості «свідків», лише після цього їхнє доставлення та затримання було оформлене документально. На тривалі проведення первинних опитувань без реєстрації вказала переважна більшість затриманих осіб, опитаних членами делегації КЗК. Такі опитування передують моменту офіційної реєстрації затримання. З приводу таких випадків КЗК констатує, що працівники правоохоронних органів зловживають своїм правом опитування осіб з метою обійти процесуальні строки та гарантії щодо

---

¹⁴⁰ Пункт 70 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹⁴¹ Пункт 71 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹⁴² Пункти 72, 73 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

тримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів. Вказані практики спричиняють підвищений ризик неналежного поведження, підбиваючи гарантії затриманих осіб, зазначені у КПК України¹⁴³.

За таких обставин правові гарантії затриманих осіб, передбачені КПК України, надаються їм не на початку затримання, а через тривалий час, після складення офіційних документів про затримання. Проведення ж неформальних допитів, в ході яких працівники правоохоронних органів отримують зізнання від фактично затриманих осіб, відбувається без зазначених гарантій.

Практика опитування затриманих та підозрюваних у правопорушенні в якості «свідків» поза межами будь-якого офіційного процесу з метою виявлення злочинів та збору доказів залишається поширеною у всіх регіонах України, які відвідала делегація КЗК. Ця негативна практика була застосована до значної кількості осіб, з якими спілкувалися члени делегації. В ході таких опитувань до фактично затриманих, але не зареєстрованих осіб застосовуються катування та інші форми неналежного поведження, а також погрози висунення більш серйозних кримінальних звинувачень проти них. Члени делегації КЗК в ході візиту отримали численні свідчення від затриманих осіб, підкріплені доказами (матеріалами справ, зізнаннями працівників правоохоронних органів тощо) того, що незареєстровані затримані особи протягом 24 годин і більше тримаються в коридорах службових приміщень правоохоронних органів, в кабінетах оперативних працівників, або навіть в приміщеннях ДАІ чи дільничних пунктах міліції, іноді в наручниках, прикованих до опалювальних батарей. Під час такого тримання, до формальних допитів, слідчими проводяться неофіційні допити із застосуванням катування та неналежного поведження, в ході яких отримуються зізнання. Такий стан справ є абсолютно неприйнятним, а також являє собою кричущу неповагу до чинного законодавства України та міжнародних норм права.

Серйозне занепокоєння викликає те, що, незважаючи на положення КПК, спосіб, в який були отримані показання від підозрюваних у якості «свідків» у вчиненні правопорушень, сприймається як належне різними учасниками української системи кримінального правосуддя та не викликає у них жодних заперечень. Очевидно, що такі практики слід розглядати не тільки як незаконні, а й як такі, що ставлять під серйозний сумнів об'єктивність кримінальних розслідувань, проведених працівниками ОВС¹⁴⁴.

---

¹⁴³ Пункти 28, 40 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹⁴⁴ Пункти 58, 68 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

Численні грубі порушення щодо реєстрації затриманих осіб правоохоронними органами України виявлено також в ході діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини¹⁴⁵, зокрема в ході перевірок діяльності ОВС Львівської, Миколаївської та Київської областей.

Так, слідчі Сихівського райвідділу міліції м. Львова у жодному з вивчених 24-х протоколів затримання, всупереч вимогам частини п'ятої статті 208 КПК України, не зазначили ні місця, ані часу фактичного затримання.

В Білоцерківському МВ ГУМВС України в Київській області вивчено 31 протокол затримання за підозрою у вчиненні злочинів. З них у 19 протоколах не зазначено місця затримання, у 2 протоколах не зазначено фактичного часу затримання, у 5 протоколах не зазначено взагалі ні місця, ані часу затримання.

В центральному райвідділі міліції м. Миколаєва вивчено 20 протоколів затримання за підозрою у вчиненні злочинів. З них у 8 протоколах не зазначено місця затримання, в 1 протоколі не зазначено фактичного часу затримання.

Шляхом недотримання вимог КПК щодо зазначення у протоколі затримання місця, дати і точного часу (години й хвилини) затримання відповідно до положень ст. 209 КПК України слідчі приховують момент фактичного затримання та створюють собі можливість безкарно позбавляти затриманих осіб процесуальних гарантій та порушувати ті процесуальні строки, у разі спливу яких особа підлягає негайному звільненню. З цієї ж метою, крім порушень при складенні процесуальних документів, працівниками правоохоронних органів здійснюються різноманітні маніпуляції, у тому числі шляхом внесення недостовірних відомостей до службової документації райвідділу, зокрема до Журналу обліку доставлених, відвідувачів та запрошених, Журналу єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та ін. Досить часто осіб, які примусово доставляються до підрозділів правоохоронних органів та примусово тримаються там протягом тривалого часу, в службовій документації обліковують як запрошених або відвідувачів, вчиняючи таким чином «невизнані затримання».

Про гостроту проблеми свідчать наведені нижче типові приклади.

7 травня 2014 року за результатами провадження у справі про порушення прав і свобод людини Уповноваженим з прав людини внесено подання Генеральному прокурору України щодо порушення прав К. працівниками слідчого відділу Броварського МВ ГУМВС України в Київській області. Підставою внесення подання стало незаконне тримання К. у приміщенні Броварського міськвід-

---

¹⁴⁵ Щорічна доповідь Уповноваженого про стан дотримання і захисту прав і свобод людини за 2014 рік. Розділ 6.

ділу міліції близько **29** годин. Окрім цього, слідчим були допущені порушення порядку проведення процесуальних дій, а також маніпуляції з часом проведення слідчих дій.

29.08.2014 року о **05.00** безпосередньо після вчинення злочину працівниками Сихівського райвідділу міліції м. Львова був затриманий В. З моменту затримання до поміщення в ІТТ Пустомитівського РВ ГУМВС України у Львівській області (до **00.30 30.08.2014 року**) він постійно перебував під контролем працівників міліції. Однак в Журналі обліку доставлених, відвідувачів та запрошених зазначено, що В. нібито 29.08.2014 року з **07.30** до **10.25** перебував у райвідділі в якості запрошеного оперативними працівниками, з 13.35 до 16.25 перебував у райвідділі в якості запрошеного слідчим, о **19.25** нібито знову прибув до райвідділу на запрошення слідчого, після чого о **21.51** відповідно до протоколу затримання, складеного слідчим, був затриманий за підозрою у вчиненні злочину. Завдяки таким маніпуляціям слідчий фактично збільшив визначені законом процесуальні строки тримання затриманого на **16 годин 51 хвилину**, зокрема:

- строк вручення повідомлення про підозру — з **24 годин** до **40 годин 51 хвилини**;
- строк доставлення до суду для розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу — з **60 годин** до **76 годин 51 хвилини**;
- строк розгляду слідчим суддею клопотання про застосування запобіжного заходу — із **72 годин** до **88 годин 51 хвилини**.

Протягом цього часу В. перебував у приміщенні ОВС у невизначеному статусі та був позбавлений процесуальних прав та гарантій.

24.06.2014 року о **03.50** громадянка С. повідомила чергового Сихівського райвідділу міліції м. Львова про те, що нею був затриманий громадянин Б. в момент скоєння крадіжки в її помешканні. Черговим на місце події був негайно скерований міліцейський автопатруль. Затриманий на місці вчинення злочину Б. громадянкою С. був переданий працівникам міліції та відразу доставлений працівниками міліції до Сихівського райвідділу до слідчого. У протоколі ж затримання слідчий зазначив, що Б. нібито був затриманий о **15.10** у службовому кабінеті, таким чином фактично збільшивши визначені законом процесуальні строки тримання затриманого на термін понад **5** годин та позбавивши на цей час затриманого Б. процесуальних прав і гарантій.

Іноді маніпуляції з відомостями, внесеними в процесуальні документи та у службову документацію з метою приховування фактичного часу затримання, призводять до того, що такі відомості не мають логічної послідовності та суперечать між собою.

Так, відповідно до повідомлення про підозру З. був затриманий працівниками Сихівського райвідділу міліції м. Львова 03.07.2014 року о **13.35** на місці вчинення злочину. В Журналі обліку доставлених, відвідувачів та запрошених зазначено, що З. з **16.10** до **17.40** та з **19.05** до **21.30** перебував в райвідділі міліції у якості запрошеного працівниками ВБНОН. Але відповідно до протоколу затримання, складеного слідчим, З. був затриманий у службовому кабінеті слідчого о **18.40**. Тобто, в той час, коли затриманого, відповідно до облікових записів, у райвідділі не було. Шляхом внесення суперечливих недостовірних відомостей затриманий З. впродовж більше ніж **5 годин** перебував у невизначеному статусі без можливості користування процесуальними правами та гарантіями. На цей же час слідчим збільшено визначені законом процесуальні строки тримання затриманого.

Відповідно до рапорту працівника Сихівського райвідділу міліції м. Львова, зареєстрованого в Журналі єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, 01.04.2014 року о **18.50** на зупинці маршрутного таксі № 40 ним було вилучено гаманець у гр. К., який той викрав у невідомої на той момент жінки. В подальшому від громадянки П. надійшла заява про те, що в маршрутному таксі № 40 о **19.00** у неї було викрадено гаманець (саме той, який працівник міліції, відповідно до поданого ним рапорту, вилучив у К. о **18.50, за 15 хвилин до його викрадення**). Відповідно до записів у Журналі обліку доставлених, відвідувачів та запрошених з **19.30** до **22.10** К. перебував у райвідділі в кабінеті слідчого в якості запрошеного, після чого нібито залишив приміщення райвідділу, а о **22.40** знову прибув до райвідділу. В протоколі затримання слідчий зазначив, що К. затриманий о **22.50**. Таким чином, шляхом внесення суперечливих недостовірних відомостей слідчим збільшено визначені законом процесуальні строки тримання затриманого на **4 години**, а К. протягом цього часу був позбавлений процесуальних гарантій затриманого.

08.11.2014 о **06.50** до чергової частини Сихівського райвідділу міліції м. Львова надійшло повідомлення про те, що С. затриманий громадянами на місці вчинення злочину (розбою), на місце події була направлена слідчо-оперативна група. В Журналі обліку доставлених, відвідувачів та запрошених зазначено, що С. з **10.25** до **11.00** перебував в райвідділі міліції у слідчого в якості запрошеного. Залишивши райвідділ об **11.00**, С. нібито знову прибув у райвідділ на запрошення слідчого о **13.50**. Але відповідно до протоколу затримання, складеного слідчим, С. був затриманий

у службовому кабінеті слідчого о **12.00**. Тобто в той час, коли затриманого, відповідно до облікових записів, у райвідділі не було. В даному випадку в результаті внесення суперечливих недостовірних відомостей затриманий С. понад 5 годин тримався працівниками ОВС без права користуватися процесуальними гарантіями, а слідчим на цей строк було збільшено визначені законом процесуальні строки тримання затриманого.

3.3.5. Забезпечення права затриманих осіб на правову допомогу в діяльності ОВС України

КЗК постійно підкреслює, що оскільки право на доступ до адвоката є запобіжником неналежного поводження, воно має бути гарантовано всім особам, в тому числі адміністративно затриманим, із самого початку затримання, а не тільки тоді, коли складається протокол затримання.

КПК України містить достатньо зрозумілі положення, які зобов'язують працівників правоохоронних органів забезпечити затриманій особі конфіденційну зустріч з адвокатом до першого та кожного наступного допиту. Ніякі обмеження не передбачені щодо кількості та тривалості таких зустрічей. Він також передбачає, що затримана особа має право на присутність адвоката під час допитів і в ході будь-яких інших процесуальних дій. Проте в ході відвідування України членами делегації КЗК з'ясовано, що доступ до адвоката в більшості досліджених випадків надавався тільки після первинного допиту оперативними працівниками в момент складення протоколу затримання або навіть пізніше (тобто через кілька годин, або навіть днів, після фактичного затримання)¹⁴⁶.

Делегація КЗК також отримала низку свідчень, згідно з якими затримані особи були змушені працівниками правоохоронних органів відмовитися від свого права на доступ до адвоката, який на безоплатній основі призначається центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Такі свідчення були підтверджені інформацією, отриманою від Координаційного центру з надання безоплатної правової допомоги. Відповідно до чинного законодавства України, затримана особа має право відмовитися від послуг адвоката, наданого центром безоплатної правової допомоги, але така відмова має бути здійснена виключно в присутності цього адвоката. Проте на практиці працівники правоохоронних органів, порушуючи законодавство, такі відмови приймають самостійно¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Пункти 78, 79 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹⁴⁷ Пункт 80 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

Делегація КЗК також виявила багато порушень законодавчих вимог щодо інформування працівниками правоохоронних органів центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про затримання осіб. Відповідно до вимог КПК України, уповноважена службова особа, яка здійснила затримання особи, має негайно повідомити відповідний центр про таке затримання. Але на практиці ці вимоги ігноруються, інформування здійснюється через тривалий час після затримання. Крім того, мають місце численні випадки, коли таке інформування не здійснюється взагалі. До такого висновку дійшли члени делегації КЗК в результаті вивчення численних протоколів затримання, доручень адвокатам про надання правової допомоги, виданих центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги, службової документації відвіданих ОВС, особових справ осіб, які тримаються в місцях несвободи, свідчень затриманих осіб тощо. КЗК вважає, що порушення законодавчих вимог щодо інформування працівниками ОВС центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про затримання осіб тісно пов'язане з неналежною реєстрацією затримання цих осіб¹⁴⁸.

Порядок інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про затримання осіб¹⁴⁹ та відповідний відомчий наказ МВС¹⁵⁰ зобов'язують працівників ОВС зареєструвати кожне повідомлення центру у відповідному журналі реєстрації. Центром кожному повідомленню присвоюється реєстраційний номер і видається доручення адвокату на здійснення правової допомоги, яке передається по факсу або електронною поштою органу, який здійснив повідомлення. Реєстраційний номер, а також інші відповідні відомості (зокрема, час, коли було зроблено повідомлення) мають бути зазначені у протоколі затримання. Проте записи у відповідній графі переважної більшості протоколів затримання, розглянутих делегацією КЗК в ході візиту, містили тільки поверхневу інформацію, що «центр безоплатної правової допомоги був поінформований», без надання будь-яких подробиць щодо часу та інших відповідних деталей, у тому числі без реєстраційного номеру¹⁵¹.

Делегація КЗК також зазначила відсутність однакової практики з приводу того, хто в ОВС повинен підтримувати зв'язок з центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги і слідкувати за реєстрацією повідомлень. У той час як у деяких з відвіданих ОВС це завдання виконувалося слідчим, в інших ОВС цей обов'язок покладено на осіб, відповідальних за перебування затриманих, або на чергових ОВС. У всіх випадках зазначені службові особи відповідали за інформування центрів лише на пізній стадії затримання та після

---

¹⁴⁸ Пункт 81 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹⁴⁹ Порядок інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, затверджений Постановою КМУ від 28.12.2011 № 1363.

¹⁵⁰ Інструкція, затверджена наказом МВС від 28.04.2009 № 181.

¹⁵¹ Пункт 83 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

доставлення затриманих осіб до правоохоронних органів. За таких обставин повідомлення центрів здійснюється не з моменту фактичного затримання, а зі значною затримкою в часі¹⁵².

Делегація КЗК зіткнулася з численними випадками порушення права затриманих осіб на конфіденційне побачення з адвокатом, яке полягає у відмові працівниками правоохоронних органів надати місце для проведення такого побачення.

У цьому контексті слід зазначити, що представники Координаційного центру з надання безоплатної правової допомоги з цього приводу поінформували членів делегації, що відсутність конфіденційності спілкування між затриманим та адвокатом є одним з найбільш проблемних питань у роботі адвокатів за дорученнями центрів, тільки близько у 20 % випадків працівники правоохоронних органів запропонували умови, в яких може дотримуватися конфіденційність¹⁵³.

Координаційний центр з надання безоплатної правової допомоги повідомляє також про численні випадки недопуску працівниками правоохоронних органів адвокатів до затриманих на конфіденційне побачення. З цього приводу варто зважити на практику Європейського суду з прав людини щодо таких випадків. Так, зокрема, у справі «Боротюк проти України» ЄСПЛ визнав порушення § 3 (с) статті 6 Конвенції, в якій адвоката не було допущено до заявника за відсутності відмови затриманого від адвоката, запрошеного рідними затриманого:

«82. Суд зазначає, що заявник відмовився від свого права на юридичну допомогу, знаходячись в особливо уразливому становищі, не розуміючи правових нюансів характеристики злочину, який йому інкримінувалися (і який з часом змінився із нанесення ушкоджень, які призвели до смерті, на навмисне вбивство). Крім того, відмова стосувалася лише однієї слідчої дії, а саме — допиту заявника слідчим, хоча після того заявник брав участь в інших слідчих діях, включаючи нічні, без доступу до адвоката. Суд відзначає, що адвокат, найнятий для захисту заявника його батьками, не був допущений до заявника, але не на основі відмови заявника, а у зв'язку з тим, що він був свідком (хоча в той самий час він був допитаний як підозрюваний) і не підписав уповноважуючий документ (хоча він не міг його підписати, оскільки знаходився в ув'язненні). Нарешті, Суд не забув про те, що заявник відмовився від своїх показань відразу, як тільки отримав доступ до адвоката, і ніколи не повторював їх згодом. З урахуванням цих міркувань Суд дійшов висновку, що в даному випадку не було прямої відмови заявника від свого права на правову допомогу. Не було й інших вагомих причин для обмеження його права на юридичну допомогу. Таким чином, влада була зобов'язана надати заявнику доступ до адвоката з моменту його першого допиту в відділі міліції, що не було зроблено»¹⁵⁴.

¹⁵² Пункт 84 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹⁵³ Пункт 85 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹⁵⁴ Боротюк проти України (Borotuk v. Ukraine), 33579/04, рішення ЄСПЛ від 16 грудня 2010 року, пункт 82.

Про наявність системних порушень права затриманих осіб на правову допомогу в діяльності правоохоронних органів України та на необхідність якнайшвидшого їх викорінення постійно наголошує Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. У щорічній доповіді Уповноваженого про стан додержання і захисту прав і свобод людини за 2014 рік¹⁵⁵ зазначено, що, незважаючи на численні рекомендації щодо недопущення випадків порушень права на захист затриманих осіб, які надавалися Уповноваженим з прав людини керівництву МВС України та Генеральній прокуратурі України протягом попередніх років, у 2014 році також виявлялися непоодинокі факти таких порушень, зокрема:

- уповноважені службові особи, які здійснюють затримання, всупереч вимогам законодавства не повідомляють взагалі або повідомляють невчасно орган (установу), уповноважений законом на надання безоплатної правової допомоги;
- затриманим особам не повідомляються підстави затримання, не роз'яснюються права щодо захисника, медичної допомоги, право не давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти них тощо;
- не забезпечується право підозрюваних на конфіденційне побачення з адвокатом.

Так, з **24-х** вивчених випадків затримань, здійснених працівниками Сихівського РВ ЛМУ ГУМВС України у Львівській області, у **14-му** затриманнях всупереч вимогам частини четвертої статті 213 КПК України повідомлення центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги було здійснено через тривалий час після затримання, наприклад:

- про затримання М., затриманого відповідно до повідомлення про підозру 20.09.2014 року о **10.45**, а відповідно до протоколу затримання відбулось о **12.00**, центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги повідомлено о **14.35**;
- про затримання В., який фактично був затриманий 29.08.2014 року о **05.00**, з **07.30** примусово тримався в Сихівському РВ; центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги повідомлено о **22.00**;
- про затримання С., затриманого потерпілим на місці вчинення злочину 08.11.2014 року о **06.40** та відразу ж переданого правоохоронцям, який з **10.25** примусово тримався в Сихівському РВ; центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги повідомлено о **12.55**;
- про затримання О., який був фактично затриманий о **16.30** 17.10.2014 року; центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги повідомлено о **22.06**.

---

¹⁵⁵ Щорічна доповідь Уповноваженого про стан додержання і захисту прав і свобод людини за 2014 рік. Розділи 6, 7.

З **20-ти** вивчених випадків затримань, здійснених працівниками Центрального РВ ММУ ГУМВС України в Миколаївській області, повідомлення центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги було здійснене через тривалий час після затримання у **семи** випадках, зокрема:

- про затримання Б., який був фактично затриманий о **14.00** 27.08.2014 року; центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги повідомлено о **19.15**;
- про затримання П., який був фактично затриманий о **22.30** 25.09.2014 року; центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги повідомлено о **02.30** 26.09.2014 року;
- про затримання В., який був фактично затриманий о **17.00** 07.07.2014 року; центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги повідомлено о **22.10**.

На аналогічні порушення вказують нижче наведені приклади.

23 січня 2014 року в ході відвідування працівниками Секретаріату Уповноваженого Оболонського РУ ГУ МВС України в м. Києві виявлено, що замість негайного повідомлення про затримання особи центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги, такі повідомлення здійснювались тривалий час потому, зокрема:

- про затримання А. центр було повідомлено через **13 годин 45 хвилин** після фактичного затримання;
- про затримання С. центр було повідомлено через **9 годин 30 хвилин** після фактичного затримання;
- про затримання М. центр безоплатної правової допомоги було повідомлено через **9 годин 10 хвилин** після фактичного затримання.
- про затримання В. часу повідомлення центру взагалі не зазначено, лише зауважено, що адвокат прибув через **10 годин 40 хвилин** після фактичного затримання.

У зазначених випадках порушення права на правову допомогу затриманих припустилися як слідчі, так і оперативні чергові Оболонського РУ, не виконавши вимоги п. 6.6.2 Інструкції, затвердженої наказом МВС України від 28.04.2009 року № 181, відповідно до якого черговий повинен був перевірити, чи повідомлено центр безоплатної вторинної правової допомоги про затримання доставленої особи та у випадку неповідомлення мав здійснити таке повідомлення самостійно.

28 січня 2014 року під час відвідування Печерського РУ ГУ МВС України в м. Києві виявлені факти масового приховування випадків затримання осіб та неповідомлення про їх затримання центру безоплатної правової допомоги. Результати вивчення книги прийому та здачі чергування свідчать, що в період з 10 по 28 січня 2014 року було затримано 20 осіб, які підозрювалися у вчиненні злочинів, а також 44 особи за скоєння адміністративних правопорушень. Проте інформування центру безоплатної правової допомоги про затримання зазначених осіб не здійснювалося, про що свідчить відсутність записів у Журналі інформування центрів з надання безоплатної правової допомоги затриманим. При цьому, в Журналі обліку доставлених відвідувачів та запрошених записи щодо затриманих або доставлених за вказаний період взагалі були відсутні. Натомість особи, яких фактично затримують, обліковуються як «запрошені» або такі, що прибули «на вимогу», чи не обліковуються взагалі.

30 травня 2014 року під час візиту до Святошинського РУ ГУ МВС України в м. Києві в кімнаті для затриманих та доставлених працівниками Секретаріату Уповноваженого було виявлено чотирьох затриманих. У ході їх опитування та перевірки відповідної документації було з'ясовано, що центр безоплатної вторинної правової допомоги про затримання цих осіб було повідомлено лише через 7 год. 30 хв. після фактичного затримання.

27 серпня 2014 року під час візиту до Жмеринського РВ УМВС України у Вінницькій області також були виявлені порушення права на захист. Так, з'ясувалось, що у 2014 році лише до одного затриманого прибув адвокат. До інших затриманих адвокати не прибували. До Журналу інформування центрів з надання безоплатної правової допомоги затриманим було внесено записи про їхню відмову від адвоката, що суперечить вимогам статті 54 Кримінального процесуального кодексу України, відповідно до якої відмова від захисника або його заміна повинна відбуватися виключно в присутності захисника після надання можливості для конфіденційного спілкування.

20 листопада 2014 року в ході відвідування Кіровоградського МВ УМВС України в Кіровоградській області також було виявлено, що уповноважені службові особи зазначеного міськвідділу не повідомляють про затримання осіб центр безоплатної вторинної правової допомоги негайно після їх затримання. В ході опитування затриманого С. було з'ясовано, що з 11.00 18 листопада 2014 року він перебував під контролем працівників міліції, які затримали С. біля його житла та примусово, у наручниках, доставили до міськвідділу. Водночас у Журналі доставлених, відвідувачів та запрошених зазначено, що С. прибув до міськвідділу самостійно як запрошений у цей день о 12.55. Про затримання С. центр безоплатної вторинної правової допомоги було повідомлено лише о 17.30 (через 6 годин 35 хвилин після фактичного затримання).

Проблеми забезпечення права затриманих осіб на правову допомогу в діяльності правоохоронних органів України висвітлені також у звіті за результатами дослідження «Процесуальні гарантії затриманих осіб»¹⁵⁶. Ключовими проблемами, пов'язаними з реалізацією права на захист в діяльності ОВС, за висновками дослідників є такі:

- неналежне інформування центрів БПД про затримання осіб;
- неналежне інформування затриманих про право на захист, гарантований державою;
- надання порад щодо обрання затриманим конкретного адвоката (у порушення частини першої статті 48 КПК);
- чинення перешкод у доступі адвоката до затриманих осіб;
- схилення затриманого до відмови від захисника, гарантованого державою.

Під час дослідження, у тому числі безпосереднього спостереження, всі зазначені проблеми знайшли своє підтвердження.

В ході спостережень були виявлені, зокрема, факти недопусків адвокатів, а також випадки, коли центри БВПД взагалі не повідомляються про затримання особи.

Статистика проведеного дослідження переконує в тому, що затримка у повідомленні центру БВПД є явищем досить поширеним. Так, про зволікання з повідомленням про затримання центру БВПД було зазначено у **68 %** випадків, які стали об'єктом дослідження. Були навіть встановлені факти багатогодинної затримки з повідомленням центру БВПД, коли, наприклад, особа була фактично затримана о 23.00, а відповідне повідомлення направлено до центру о 8 ранку наступного дня.

Нерідко правоохоронцями створюються перешкоди для доступу адвоката, обраного підозрюваним, з метою залучення «кишенькового» адвоката або взагалі для того, щоб позбавити затриману особу можливості скористатися правовою допомогою захисника.

У питаннях прийняття рішення особою щодо використання правового захисту головним моментом є можливість вільного вибору варіантів поведінки. Водночас, зважаючи на серйозний ризик порушення прав людини при затриманні, важливим є дотримання визначених гарантій у законодавстві — затримана особа має зустрітися з адвокатом, призначеним центром БВПД, у будь-якому разі і вже після конфіден-

---

¹⁵⁶ Звіт за результатами дослідження «Процесуальні гарантії затриманих осіб» (http://www.irf.ua/knowledgebase/publications/zvit_zh_rezultatami_doslidzhennya_protseualni_garantii_zatrimanikh_osib/), розділ 4 «Доступ до адвоката та правова допомога».

ційного спілкування має прийняти чи не прийняти рішення про відмову від адвоката. Ця гарантія ще потребує додаткового роз'яснення серед правоохоронців і окремого моніторингу, наскільки реально вона забезпечується.

3.3.6. Забезпечення права затриманих осіб на медичну допомогу в діяльності ОВС України

У звіті за результатами візиту в Україну у 2013 році КЗК звернув увагу української влади на недотримання конфіденційності медичної інформації, а також на те, що огляди затриманих осіб спеціалістами охорони здоров'я здійснюються поверхнево, інформація про тілесні ушкодження записується недбало. У своїй відповіді українська влада поінформувала КЗК про кроки, зроблені для усунення цих недоліків, зокрема про розпорядження МВС № 17658/Чн від 12 грудня 2011 року, відповідно до якого медичні огляди затриманих осіб мають проводитися за відсутності працівників правоохоронних органів та будь-яких інших третіх осіб¹⁵⁷.

Інформація, зібрана членами делегації КЗК в ході відвідування в 2013 році, свідчить про те, що конфіденційність медичних оглядів, як і раніше, не дотримується як в ІТТ, так і в медичних установах до поміщення осіб в ІТТ. В ході спілкування з медичним персоналом, що працює в ІТТ, членам делегації стало зрозумілим, що медичне обстеження затриманих осіб взагалі відбувається в момент самої їх передачі в ІТТ у присутності працівників ОВС, які не мають жодних повноважень щодо охорони здоров'я. Медичні огляди затриманих під час їх перебування в ІТТ спеціалісти закладів охорони здоров'я проводять також у присутності працівників правоохоронних органів. Медична документація, яка потенційно містить конфіденційні відомості, доступна персоналу ІТТ.

КЗК стверджує, що медичні огляди часто склалися тільки з декількох питань і відповідей щодо стану здоров'я затриманих осіб. У ряді випадків затримані особи, з якими спілкувалися члени делегації, вказали, що вони були опитані щодо походження їхніх травм у присутності працівників правоохоронних органів, які їх доставили в ІТТ, у тому числі тих, які застосовували до них неналежне поведження та нанесли їм ці травми. За таких обставин частина затриманих осіб, що були опитані, при поміщенні в ІТТ стверджували, що травми вони отримали до затримання. Але потім вони повідомили членам делегації, що були налякані, тому й приховали справжнє походження своїх травм у присутності інших працівників правоохоронних органів, у тому числі тих, хто їм заподіяв ці травми.

---

¹⁵⁷ Пункт 60 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

З точки зору КЗК важливо провести чітке розмежування між адміністративними процедурами прийому затриманих осіб персоналом ІТТ при поміщенні їх в ІТТ та ретельними медичними оглядами, які мають проводитись пізніше, після поміщення в ІТТ. Дуже важливо, щоб медичний персонал не брав участі в адміністративних процедурах при прийомі затриманих осіб та поміщенні їх в ІТТ і щоб не задавав питання затриманим особам щодо походження виявлених у них травм в присутності працівників правоохоронних органів, у тому числі персоналу ІТТ, який не має повноважень надавати медичну допомогу.

КЗК також наголошує на низькій якості та необ'єктивності медичної документації, яка має вестися при медичних оглядах затриманих осіб та при наданні їм медичної допомоги. Кожного разу, коли робились записи щодо ушкоджень, як правило, вони були мізерні й пояснення затриманих осіб щодо походження цих травм часто були відсутні. Члени делегації КЗК, вивчивши медичні записи ІТТ та інші медичні записи, провівши власні спостереження, дійшли висновку, що видимі тілесні ушкодження, які явно вказують на неналежне поводження, часто залишаються незареєстрованими. В ряді випадків члени делегації виявили недостовірні записи щодо дати проведення оглядів¹⁵⁸.

Членами делегації КЗК в ході візиту були також виявлені факти ненадання своєчасної медичної допомоги затриманим особам, які того потребували, відразу після затримання. Медична допомога їм була надана лише після поміщення їх до ІТТ, тобто через 24 години і більше після їх затримання¹⁵⁹. З цього приводу варто нагадати, що відповідно до практики Європейського суду з прав людини позбавлення затриманих осіб права доступу до медичної допомоги розглядається не інакше, як катування або нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження.

Системні та грубі порушення права затриманих осіб на медичну допомогу в діяльності ОВС знайшли своє відображення також у звітах за результатами діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини¹⁶⁰. Такі порушення у великій кількості були виявлені працівниками Секретаріату Уповноваженого і полягали в основному в ненаданні медичної допомоги особам, які її потребували, та у невчасному повідомленні закладів охорони здоров'я про затриманих осіб, яким були нанесені тілесні ушкодження.

Так, зокрема, 19 лютого 2014 року в Дніпровському РУ ГУ МВС України в м. Києві виявлено 11 осіб з тілесними ушкодженнями. Лише після втручання працівників Секретаріату Уповноваженого ча-

---

¹⁵⁸ Пункти 61, 62, 87 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹⁵⁹ Пункт 88 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹⁶⁰ Щорічна доповідь Уповноваженого про стан додержання і захисту прав і свобод людини за 2014 рік.

стину затриманих було госпіталізовано бригадою швидкої медичної допомоги. Через тривале не-надання кваліфікованої медичної допомоги існувала реальна загроза життю й здоров'ю затрима-ного П., якого також було госпіталізовано на вимогу працівників Секретаріату.

У Деснянському РУ ГУ МВС України в м. Києві 19 лютого 2014 року виявлено 13 осіб з тілесними ушкодженнями, шість з яких потребували невідкладної кваліфікованої медичної допомоги та лише на вимогу працівників Секретаріату Уповноваженого були госпіталізовані бригадами швидкої до-помоги. Так, під час спілкування з Т. з'ясувалося, що він протягом кількох годин тримався в «авто-заку» з переломами лівої руки та правої ноги.

У Дарницькому РУ ГУ МВС України в м. Києві 19 лютого 2014 року було встановлено факти несвоє-часного надання медичної допомоги доставленим до райуправління громадянам з тілесними ушкодженнями, які, за їх твердженнями, вони отримали під час затримання.

В Оболонському РУ ГУ МВС України в м. Києві 19 лютого 2014 року було виявлено 12 затриманих осіб з травмами різних ступенів, яким протягом тривалого часу (понад 5 годин) з моменту затри-мання не надавалася медична допомога.

Досить поширеним в діяльності ОВС є порушення права на медичну допомогу осіб з хронічними захво-руваннями. Зокрема тих осіб, які ВІЛ-інфіковані, хворіють на гепатити, мають наркотичну залежність та потребують безперервного лікування препаратами замісної¹⁶¹ та антиретровірусної¹⁶² терапії відповідно до призначень лікаря.

---

¹⁶¹ Порядок взаємодії закладів охорони здоров'я, органів внутрішніх справ, слідчих ізоляторів і виправних центрів щодо забезпечення безперервності лікування препаратами замісної підтримувальної терапії затверджений спільним наказом Міністерства охорони здо-ров'я України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Державної служби України з контролю за нарко-тиками від 22.10.2012 № 821/937/1549/5/156.

¹⁶² Порядок взаємодії закладів охорони здоров'я, територіальних органів внутрішніх справ, установ виконання покарань і слідчих ізо-ляторів у частині забезпечення наступності диспансерного спостереження за ВІЛ-позитивними особами, здійснення клініко- лабора-торного моніторингу за перебігом хвороби та проведення антиретровірусної терапії затверджений спільним наказом Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України від 05.09.2012 № 692/775/1311/5.

Нормативно-правовими актами визначені обов'язки закладів МОЗ, ОВС та установ пенітенціарної системи щодо забезпечення безперервності лікування препаратами замісної підтримувальної терапії (ЗПТ) та антиретровірусної терапії (АРТ), зокрема, у разі затримання осіб, які потребують такого лікування, та тримання їх під вартою. Незабезпечення такої безперервності наносить шкоду здоров'ю цих осіб та може мати для них летальні наслідки. Результати діяльності Уповноваженого з прав людини свідчать про системні порушення працівниками правоохоронних органів зазначених обов'язків.

Показовим прикладом таких порушень може слугувати провадження Уповноваженого у справі про порушення прав і свобод наркозалежного учасника програми ЗПТ М., затриманого 17.06.2014 року працівниками Тернопільського міськвідділу міліції. В Журналі первинного обстеження і реєстрації медичної допомоги особам, які утримуються в ІТТ Тербовлянського райвідділу міліції, куди М. був поміщений 18.06.2014 року, відображено, що він хворий на гепатит С, ВІЛ-інфікований, проходить антиретровірусну терапію та має невірноважений стан.

Відповідно до довідки, отриманої в Комунальному закладі Тернопільської обласної ради «Центр екстреної медичної допомоги та медицини катастроф» до М. було зареєстровано три виклики на адресу, за якою розташований Тернопільській МВ:

- 17.06.2014 року о 19.30, діагноз: хронічний гепатит С, В20 ІV стадія, гостра реакція на стрес;
- 17.06.2014 року о 21.40, діагноз: гостра затримка сечі;
- 18.06.2014 року о 16.15, діагноз: В20 ІV стадія — важка імуносупресія. Хронічний гепатит змішаного генезу. Абстинентний синдром (замісна терапія).

Незважаючи на те, що М. відповідно до призначень лікарів потребував безперервного лікування препаратами ЗПТ та АРТ, ні в міськвідділі міліції при затриманні, ні в ІТТ, ані в СІЗО таке лікування забезпечене не було. Лікування було відновлене лише після втручання працівників Секретаріату Уповноваженого з прав людини.

Типовий приклад порушення безперервності лікування препаратами ЗПТ та АРТ також мав місце в діяльності правоохоронних органів Львівської області. До Уповноваженого надійшло звернення в інтересах наркозалежного В., якого працівники правоохоронного органу при затриманні та триманні під вартою всупереч нормативним вимогам позбавили можливості безперервного лікування препаратами ЗПТ та АРТ. В межах відкритого провадження Уповноваженого працівниками Відділу було встановлено, що В. хворіє на В20, вірусний гепатит С та інші захворювання, потребує безперервного лікування препаратами ЗПТ та АРТ відповідно до призначень лікаря. 15.08.2014 року о 22.50 в приміщенні Франківського РВ Львівського МУ ГУМВС України у Львівській області слідчим З. стосовно В. було складено протокол затримання

в порядку статті 208 КПК України за підозрою у вчиненні злочину. В ході складення протоколу слідчим було проведено особистий обшук В., в результаті якого, між іншим, у нього було вилучено посвідчення учасника програми ЗПТ, видане йому 02.01.2014 року Львівським обласним центром профілактики боротьби зі СНІДОМ. Посвідчення містило інформацію про те, що його власник за станом здоров'я потребує постійного прийому медичних препаратів й у разі його затримання правоохоронними органами необхідно повідомити заклад охорони здоров'я за телефоном, зазначеним у посвідченні. Проте всупереч вимогам законодавства¹⁶³ ні слідчим, ані іншими працівниками ОВС, у тому числі працівниками ІТТ Пустомитівського РВ ГУМВС України у Львівській області, де В. тримався до 22.08.2014 року, не було вжито належних заходів щодо забезпечення В. безперервним лікуванням препаратами ЗПТ та АРТ. Лікування В. було поновлене лише після втручання працівників Секретаріату Уповноваженого.

В результаті дослідження «Процесуальні гарантії затриманих осіб»¹⁶⁴ було встановлено, що лише у 2-х з 34-х випадків, коли у затриманих були наявні ознаки поганого стану здоров'я, працівники правоохоронних органів забезпечували затриманих лікарською допомогою. Також спостерігались затримки у налагодженні контакту правоохоронців з лікарем, які мали місце у 9 % випадків надання медичної допомоги.

У процесі дослідження виявилось, що серед правоохоронців немає єдиної позиції щодо того, хто саме має забезпечувати право затриманих осіб на медичну допомогу. Переважна частина опитаних слідчих дотримуються думки, що це питання взагалі не входить до обов'язків слідчих. Під час інтерв'ю зі слідчими також пролунала думка, що у випадку, коли в приміщенні правоохоронного органу є ІТТ, проблем із забезпеченням медичної допомоги затриманій особі не існує, адже такі особи перед помещенням в ІТТ проходять медичний огляд в поліклінічному відділенні районної лікарні.

Оперативні працівники правоохоронних органів також вважають, що забезпечення затриманому медичної допомоги не входить до їхніх обов'язків, що таке забезпечення віднесено до обов'язків чергового ОВС. Водночас слідчі вважають, що у разі доставлення до них особи з тілесними ушкодженнями, питаннями забезпечення медичної допомоги мають займатися саме оперативні працівники.

---

¹⁶³ Порядок взаємодії закладів охорони здоров'я, органів внутрішніх справ, слідчих ізоляторів і виправних центрів щодо забезпечення безперервності лікування препаратами замісної підтримувальної терапії затверджений спільним наказом Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Державної служби України з контролю за наркотиками від 22.10.2012 № 821/937/1549/5/156.

¹⁶⁴ Звіт за результатами дослідження «Процесуальні гарантії затриманих осіб» (http://www.irf.ua/knowledgebase/publications/zvit_zh_rezultatami_doslidzhennya_protseualni_garantii_zatrimanikh_osib/), розділ 6 «Право на медичну допомогу».

Зі всіх опитаних правоохоронців лише один працівник чергової частини чітко пояснив процедуру забезпечення затриманих медичною допомогою: реєстрація скарги на здоров'я, виклик швидкої, огляд медичним працівником, виконання медичних рекомендацій, включаючи направлення до спеціальної палати в лікарні.

Переважає більшість опитаних правоохоронців вважає, що затримані особи завжди мають можливість отримати медичну допомогу. Разом із тим, частина з них зазначили, що належного механізму забезпечення медичної допомоги законодавство не передбачає, відсутня відповідна матеріально-технічна база (за винятком осіб, хворих на туберкульоз та психічно хворих, для яких передбачені спеціальні місця в стаціонарі). Помістити хворого на інше тяжке захворювання, який утримується під вартою, до медичного закладу вкрай проблематично. Також опитані висловлювались щодо неналежної системи охорони здоров'я як чинника, що негативно впливає на якість медичної допомоги затриманим:

Не менш гострою є проблема забезпечення необхідними ліками затриманих осіб, які потребують медичної допомоги. У випадку призначення затриманій особі ліків, на думку опитаних правоохоронців, забезпечення ліками є завданням родичів затриманого.

Коли особа перебуває під вартою, проблемним є також вирішення питання щодо надання амбулаторної або стаціонарної медичної допомоги. За загальним правилом їм самим, часто безрезультатно, доводиться наполягати на забезпеченні затриманих осіб медичною допомогою.

Неналежне реагування правоохоронців на скарги затриманих щодо забезпечення медичною допомогою згадувалося й адвокатами під час інтерв'ю. Зокрема, адвокати зазначали, що часто вони зустрічаються з випадками, коли їм необхідно подавати (письмово) відповідні заяви, клопотання, скарги задля забезпечення права затриманої особи на медичну допомогу, що у деяких випадках спричиняє відкриті конфлікти з працівниками ОВС.

Зазвичай затриманому викликають швидку допомогу, коли правоохоронці не причетні до погіршення стану його здоров'я. У разі коли причиною погіршення здоров'я затриманого є зловживання фізичною силою з боку правоохоронців, швидку викликають лише у випадку реальної загрози життю затриманого.

За висловлюваннями опитаних затриманих осіб, мають місце випадки, коли сильно побитим затриманим швидку медичну допомогу не викликали і лікар їх не оглядав. Самі затримані в таких випадках не бажають просити правоохоронців про виклик бригади швидкої допомоги, боячись, щоб за це прохання їх знову не побили. Був зафіксований випадок, коли затриманий, який погано почувався внаслідок його побиття правоохоронцями, не просив про виклик швидкої медичної допомоги, побоюючись повторення неза-

конного насильства з боку правоохоронців. В ході дослідження були виявлені випадки затримання неповнолітніх, які мали видимі ознаки побиття, їм також не надавали медичну допомогу.

Ще в одному випадку затриманій особі, яка потерпала від серцевого болю, не надали ліків.

Серед опитаних адвокатів домінує переконання, що правоохоронці з відвертою байдужістю ставляться як до стану здоров'я затриманих, так і до якості їх медичного огляду в закладах охорони здоров'я перед їх доставлянням до ІТТ. Деякі з опитаних адвокатів вважають, що право на медичну допомогу взагалі ніяк не реалізується, що підтверджується випадками смертей затриманих під час перебування в правоохоронних органах.

В процесі дослідження були виявлені різні підходи правоохоронців до вирішення проблем зі станом здоров'я затриманих осіб: від відсутності будь-якої реакції на такий стан до гуманного ставлення до людини з наданням невідкладної медичної допомоги та викликом лікаря або бригади швидкої допомоги. Таке ставлення до стану здоров'я затриманих зумовлює ситуації, коли реалізація їхнього права на медичну допомогу залежить від власного розсуду правоохоронців. За відсутності чіткого законодавчого врегулювання порядку визначення потреби особи у наданні медичної допомоги такий розсуд нічим не обмежується, за винятком випадків явної загрози життю затриманого.

Особливим випадком виникнення у затриманої особи необхідності в медичній допомозі є нанесення їй тілесних ушкоджень або іншого погіршення стану її здоров'я внаслідок застосування до неї з боку правоохоронців незаконного або надмірного насильства, адже в інтересах останніх приховати такий факт. До того ж, затримані побоюються повторення застосування фізичного насильства, якщо вони повідомлять про незаконні дії правоохоронців. У таких випадках медична допомога за ініціативою правоохоронців надається виключно за наявності реальної загрози життю затриманого.

3.3.7. Забезпечення права затриманих осіб на повідомлення третіх осіб про їх затримання в діяльності правоохоронних органів України

Положення Кримінального процесуального кодексу України (пункт 7 частини третьої статті 42 та частина перша статті 213) передбачають, що затриманій особі повинна бути негайно надана можливість повідомити близького родича, члена сім'ї або будь-яку іншу третю сторону за її вибором про її затримання та місцезнаходження. Ці положення не припускають виключення або зволікання з повідомленням про затримання. Коли є підстави вважати, що в разі, якщо спілкуватися з третіми особами буде сам затриманий,

розслідування може опинитися під загрозою, повідомлення має бути виконане особисто уповноваженою особою, яка здійснила затримання, або особою, відповідальною за перебування затриманих. Відомчі нормативні вимоги¹⁶⁵ такий же обов'язок покладають на чергового ОВС.

Проте в ході візиту делегації в Україну багато затриманих осіб поскаржилися членам делегації КЗК на затримки у повідомленні їхніх сімей. Такі повідомлення здійснювалися після поміщення в ІТТ або після розгляду судом клопотання слідчого про застосування запобіжного заходу, або навіть після поміщення в СІЗО. Делегація також зіткнулася з випадками, коли працівники правоохоронних органів, не повідомляючи родичів про затримання, примушували затриманих осіб підписати відповідний документ про відмову від такого повідомлення.

Певна кількість затриманих осіб (особливо в Києві та Одесі) стверджували, що на їхнє прохання повідомити родичів про своє затримання їм було прямо відмовлено працівниками правоохоронних органів. Деякі затримані особи були позбавлені права на повідомлення третіх осіб у зв'язку з тим, що протягом тривалого часу (декількох годин або навіть днів) не були належним чином зареєстровані в якості затриманих, мали невизначений статус та були позбавлені процесуальних прав і гарантій.

Частина опитаних затриманих осіб повідомили членам делегації КЗК, що їм невідомо про те, чи були їхні родичі проінформовані про факт їхнього затримання, працівники ОВС їм про це нічого не повідомили¹⁶⁶.

КЗК також зауважив, що в переважній більшості відвіданих правоохоронних органів забезпечення права затриманих осіб про інформування третіх осіб про їх затримання не було належним чином зареєстровано. Жодні документи, у тому числі протоколи, не містять об'єктивну інформацію про те, чи було (і коли було) таке повідомлення здійснене. Лише деякі з численних протоколів затримання, розглянуті делегацією, містять відповідні деталі, такі як ім'я та телефонний номер абонента, якому було повідомлено, та підтверджувальний підпис затриманої особи¹⁶⁷.

---

¹⁶⁵ Інструкція, затверджена наказом МВС України від 28.04.2009 № 181.

¹⁶⁶ Пункт 75 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

¹⁶⁷ Пункт 76 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

Розділ 4

Імплементация основних міжнародних стандартів щодо ролі адвоката в системі запобігання катуванням та неналежному поводженню із затриманими особами в Україні

Олександр Бондаренко

4.1. Роль адвоката у забезпеченні прав та свобод затриманої особи згідно з чинним законодавством України

Практика свідчить, що адвокат є одним із основних суб'єктів запобігання катуванню та неналежному поведженню в діяльності правоохоронних органів. Він має достатньо законних засобів правового реагування на факти неналежного поведження з особами, які знаходяться під контролем держави, у тому числі із затриманими та підозрюваними. Адвокат, здійснюючи захист, окрім наданих йому прав як стороні кримінального провадження зобов'язаний використовувати всі доступні законні методи, спрямовані на попередження та документування незаконних дій працівників правоохоронних органів стосовно своїх підзахисних. Саме якісна правова допомога адвоката має бути стримуючим фактором для працівників правоохоронних органів у застосуванні ними неналежного поведження по відношенню до затриманих та підозрюваних осіб.

Обов'язки адвоката у кримінальному провадженні визначені низкою положень КПК України. Так, захисник зобов'язаний використовувати засоби захисту, передбачені КПК та іншими законами України, з метою забезпечення дотримання прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого та з'ясування обставин, які спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, обвинуваченого.

КПК визначає обов'язок адвоката щодо участі у виконанні процесуальних дій за участю підозрюваного, обвинуваченого та встановлює порядок його дій у разі неможливості прийняти таку участь, містить заборону розголошувати без згоди підзахисного відомості, які стали йому відомі у зв'язку з участю у кримінальному провадженні тощо¹⁶⁸.

Положеннями КПК України передбачена обов'язковість участі захисника у кримінальному провадженні у випадках, якими зумовлений підвищений ризик неналежного поведження, зокрема:

- щодо особливо тяжких злочинів;
- щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років;
- щодо осіб, які внаслідок психічних чи фізичних вад (німі, глухі, сліпі тощо) не здатні повною мірою реалізувати свої права;

---

¹⁶⁸ Стаття 47 КПК України.

- щодо осіб, які не володіють мовою, якою ведеться кримінальне провадження;
- у разі укладення угоди між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості¹⁶⁹.

Загальні принципи та засади здійснення адвокатської діяльності визначені Конституцією України, Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та іншими законодавчими актами України.

Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура¹⁷⁰ — недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі¹⁷¹.

Адвокатська діяльність здійснюється на принципах верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів¹⁷².

Під час здійснення адвокатської діяльності адвокат зобов'язаний:

- дотримуватися присяги адвоката України та правил адвокатської етики;
- виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством та договором про надання правової допомоги¹⁷³.

Дотримання принципів, на яких базуються основні засади здійснення адвокатської діяльності, є важливими не тільки з точки зору загального захисту та представництва осіб, яким надається правова допомога, а й у контексті протидії катуванням та неналежному поведженню, яке має місце в діяльності ОВС, як правило, під час здійснення кримінального провадження.

Обов'язковою системою орієнтирів для адвоката під час реалізації ним професійних прав та обов'язків, відповідно до його статусу та основних завдань адвокатури, слугують Правила адвокатської етики¹⁷⁴. Відповідно до зазначених Правил адвокат при виконанні доручення зобов'язаний використовувати всі ро-

---

¹⁶⁹ Стаття 42 КПК України.

¹⁷⁰ Частина 2 статті 59 Конституції України.

¹⁷¹ Стаття 2 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

¹⁷² Частина 1 статті 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

¹⁷³ Частина 1 статті 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

¹⁷⁴ Правила адвокатської етики, затверджені Установчим з'їздом адвокатів України 17.11.2012.

зумні, необхідні й доступні йому законні засоби для надання ефективної правової допомоги клієнту, здійснення його захисту або представництва¹⁷⁵.

Задля створення рівних можливостей доступу осіб до правосуддя, як виду державної гарантії, в Україні запроваджена безоплатна вторинна правова допомога¹⁷⁶. Законом України «Про безоплатну правову допомогу» передбачені гарантії надання безоплатної вторинної правової допомоги, наряду з іншими, тим категоріям осіб, становище яких зумовлює чи не найбільші ризики катування та неналежного поведіння, а саме особам:

- до яких застосовано адміністративне затримання;
- до яких застосовано адміністративний арешт;
- які відповідно до положень кримінального процесуального законодавства вважаються затриманими;
- стосовно яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою;
- у кримінальних провадженнях стосовно яких відповідно до положень КПК України захисник залучається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом для здійснення захисту за призначенням або проведення окремої процесуальної дії, а також особи, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або обмеження волі¹⁷⁷.

Запровадження системи безоплатної правової допомоги як ефективного механізму протидії катуванням та неналежному поведінню високо оцінив КЗК. У Звіті до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року, зазначено, що налагодження нової системи безоплатної правової допомоги дає привід для оптимізму та почало демонструвати свій потенціал боротьби з явищем жорстокого поведіння з боку співробітників правоохоронних органів, яке досі зберігається в різних частинах країни, в тому числі в самих тяжких формах¹⁷⁸.

До адвоката, який надає безоплатну вторинну правову допомогу, законодавством передбачені підвищені вимоги. Він зобов'язаний, між іншим:

---

¹⁷⁵ Стаття 27 Правил адвокатської етики, затверджені Установчим з'їздом адвокатів України 17.11.2012.

¹⁷⁶ Стаття 13 Закону України «Про безоплатну правову допомогу».

¹⁷⁷ Стаття 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу».

¹⁷⁸ Пункт 15 Звіту до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 9 по 21 жовтня 2013 року.

- *безплатну вторинну правову допомогу надавати якісно та в необхідному обсязі;*
- справи осіб, які потребують безплатної вторинної правової допомоги, приймати до провадження відповідно до договорів, укладених із центром з надання безплатної вторинної правової допомоги;
- не розголошувати конфіденційну інформацію про особу, яка стала відомою у зв'язку з наданням безплатної вторинної правової допомоги¹⁷⁹.

Призначений регіональним центром адвокат повинен прибути за зазначеною адресою місця для конфіденційного побачення із затриманою особою протягом години з моменту видачі йому доручення для надання безплатної вторинної правової допомоги, а у виняткових випадках — не пізніше ніж протягом шести годин з моменту видачі йому доручення¹⁸⁰.

Обов'язки адвокатів щодо надання безплатної вторинної правової допомоги у випадках затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою регулюються, зокрема, умовами контракту (договору) адвоката з центром з надання безплатної вторинної правової допомоги та Стандартами¹⁸¹ якості надання безплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі. Дотримання цих Стандартів є обов'язковим для адвокатів при наданні ними безплатної вторинної правової допомоги.

В контексті протидії катуванням та неналежному поведженню, відповідно до Стандартів, адвокат в ході конфіденційного побачення із затриманим зобов'язаний з'ясувати наявність фактів застосування до клієнта катувань, інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження з боку службових осіб оперативних підрозділів, органів досудового розслідування, пенітенціарної служби, інших службових осіб. За наявності таких фактів він зобов'язаний скласти протокол¹⁸² фіксації скарг затриманого на катування, інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність, види по-

---

¹⁷⁹ Стаття 26 Закону України «Про безплатну правову допомогу».

¹⁸⁰ Пункт 8 Порядку інформування центрів з надання безплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, затверджений постановою КМУ від 28.11.2012 № 1363.

¹⁸¹ Стандарти якості надання безплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 25.02.2014 № 386/5.

¹⁸² Додаток 2 до Стандартів якості надання безплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 25.02.2014 № 386/5.

водження, письмово повідомити про згадані факти процесуального керівника та звернутися з відповідною заявою до слідчого судді¹⁸³.

Якщо зовнішній вигляд або стан клієнта свідчать про застосування до нього насильства або за наявності скарг клієнта про його застосування, захисник зобов'язаний негайно вжити заходів для надання клієнту медичної допомоги, фіксації тілесних ушкоджень, проведення судово-медичної експертизи¹⁸⁴.

Оскаржуючи протиправні дії працівників правоохоронних органів, пов'язані з неналежним поведженням з клієнтом під час тримання в місці несвободи, адвокати мають чітко розуміти принцип ефективності оскарження. Так, наприклад, подача такої скарги прокурору, який здійснює нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях та інших заходів примусового характеру, не буде ефективним і доступним засобом правового захисту клієнта від неналежного поведження, оскільки близькість такого прокурора до посадових осіб місця несвободи, де тримається клієнт і стосовно яких прокурор постійно здійснює нагляд, його інтеграція до системи та безпосередні стосунки з посадовими особами місця несвободи, не надають достатніх гарантій для незалежної та безсторонньої перевірки скарг на неналежне поведження¹⁸⁵.

Адвокатам важливо також розуміти неприпустимість проведення внутрішнього розслідування справ про катування та неналежне поведження. Йдеться про те, що внутрішні службові розслідування, які розпочаті за заявою адвоката або затриманого, стосовно скарг на катування, не відповідають вимогам Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і є неефективними в розумінні мети та цілі розслідування скарг на таке поведження¹⁸⁶.

Також треба пам'ятати, що одним з основних принципів розслідування скарг на катування та неналежне поведження є залучення потерпілих до процесу розслідування. Відповідно до практики ЄСПЛ, потерпілий повинен брати дієву участь у розслідуванні у тій чи іншій формі¹⁸⁷.

Адвокатам, залученим до надання безоплатної вторинної правової допомоги, не варто забувати і про відповідальність адвоката за неналежне виконання своїх обов'язків, у тому числі з питань протидії не-

---

¹⁸³ Пункт 1.7) Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 25.02.2014 № 386/5.

¹⁸⁴ Пункт 1.6) Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 25.02.2014 № 386/5.

¹⁸⁵ Рішення ЄСПЛ у справі «Давидов та інші проти України», п. 251.

¹⁸⁶ Рішення ЄСПЛ у справі «Савицький проти України», п. 103.

¹⁸⁷ Рішення ЄСПЛ у справі «Захаркін проти України», п. 67.

належному поведженню. Так, порушення Стандартів тягне за собою цивільну відповідальність, передбачену законодавством та умовами контракту (договору) з центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги¹⁸⁸.

У разі якщо адвокат неналежно виконує свої обов'язки за умовами договору або порушує порядок надання безоплатної вторинної правової допомоги, він підлягає заміні, а центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги, який видав доручення на надання правової допомоги, подає клопотання до Координаційного центру з надання правової допомоги про виключення адвоката з Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу¹⁸⁹.

Крім того, невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків, як і порушення правил адвокатської етики, є дисциплінарним проступком адвоката та підставою для притягнення його до дисциплінарної відповідальності¹⁹⁰ й застосування дисциплінарного стягнення, у тому числі, за певних обставин, до зупинення чи позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з наступним виключенням з Єдиного реєстру адвокатів України¹⁹¹.

Обов'язкове дотримання адвокатами зазначених Стандартів якості є важливим інструментом для здійснення професійного захисту та представництва осіб у кримінальному процесі, оскільки вони містять основні, фундаментальні, гарантовані національним законодавством України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, моделі активного захисту прав, свобод та законних інтересів клієнта всіма не забороненими законом засобами. Моделі захисту клієнтів, визначені Стандартами, базуються не тільки на нормах КПК України, а й на прецедентах Європейського суду з прав людини, а системне застосування адвокатами практики ЄСПЛ під час кримінального провадження допомогло б поступово всім учасникам процесу перейти до здійснення кримінального провадження відповідно до загальних засад, однією з яких є застосування кримінального процесуального законодавства України з урахуванням практики Європейського суду з прав людини¹⁹².

---

¹⁸⁸ Пункт 3 Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 25.02.2014 № 386/5.

¹⁸⁹ Статті 17, 24 Закону України «Про безоплатну правову допомогу».

¹⁹⁰ Стаття 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

¹⁹¹ Статті 31, 35 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

¹⁹² Частина 5 статті 9 КПК України.

Особливу роль у забезпеченні повноважень адвокатів щодо запобігання катуванням та неналежному поводженню в діяльності ОВС відведено центрам з надання безоплатної вторинної правової допомоги, які між іншим:

- приймають рішення про надання безоплатної вторинної правової допомоги;
- забезпечують участь захисника при здійсненні досудового розслідування та судового провадження;
- забезпечують участь захисника у розгляді справи про адміністративне правопорушення;
- видають доручення для підтвердження повноважень захисника або повноважень адвоката для здійснення представництва інтересів особи;
- приймають рішення про заміну адвоката¹⁹³.

Виконуючи свої повноваження, центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги:

- забезпечують цілодобовий прийом, обробку та реєстрацію повідомлень про затримання осіб;
- у разі отримання повідомлення про затримання особи від заявників, а не від суб'єктів подання інформації, які здійснили затримання, проводять перевірку факту затримання шляхом звернення до відповідного регіонального або міжрегіонального органу;
- видають доручення адвокатам для надання безоплатної вторинної правової допомоги та негайно доводять відповідну інформацію призначеним адвокатам;
- у разі отримання від суб'єкта подання повідомлення про неприбуття адвоката призначають протягом години з моменту реєстрації такого повідомлення іншого адвоката згідно з новим дорученням;
- інформують відповідні органи прокуратури, а також Координаційний центр у разі виявлення порушення порядку інформування про затримання осіб суб'єктами подання інформації;
- забезпечують взаємодію з суб'єктами подання інформації, іншими заінтересованими органами на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці;

---

¹⁹³ Стаття 17 Закону України «Про безоплатну правову допомогу».

- проводять щокварталу звірки відомостей щодо кількості переданих та зареєстрованих повідомлень про випадки затримання осіб із суб'єктами подання інформації¹⁹⁴.

Центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги відповідно до своїх повноважень також спрямовують звернення щодо оцінки якості надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі комісіям з оцінювання якості, повноти та своєчасності надання безоплатної правової допомоги, утвореним радами адвокатів регіонів для цієї мети¹⁹⁵. А також спільно з Координаційним центром з надання правової допомоги здійснюють моніторинг якості надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги.

4.2. Особливості практичного застосування адвокатами своїх функцій щодо захисту затриманої особи від неналежного поведження

Активна позиція адвокатів у протидії катуванню та неналежному поведженню значно зменшує потенціальні ризики для затриманих осіб бути підданим катуванню та неналежному поведженню, оскільки така позиція є стримуючим фактором для працівників ОВС, схильних до застосування насильства, нівелює стале відчуття безкарності за незаконні дії стосовно затриманих осіб.

Позитивні приклади практичної діяльності адвокатів відображені, зокрема, й у провадженнях Уповноваженого з прав людини у справах про порушення прав і свобод людини.

Так, адвокат, здійснюючи захист громадянина К., якого 29.04.2015 року незаконно затримали працівники Індустріального РВ ДМУ ГУМВС України в Дніпропетровській області та тривалий час тримали в нелюдських умовах, позбавивши належних умов сну та харчування, звернувся зі скаргою в порядку статті 206 КПК України до слідчого судді Індустріального районного суду міста Дніпропетровська.

Скаргу адвоката було задоволено, дії працівників ОВС стосовно громадянина К. визнано незаконними, прокуратура була зобов'язана за цим фактом розпочати досудове розслідування. Незважаючи

---

¹⁹⁴ Підпункт 1 пункту 10 Порядку інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, затверджений постановою КМУ від 28.11.2012 № 1363.

¹⁹⁵ Стаття 25 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

на те, що ухвала слідчого судді про визнання незаконності дій працівників ОВС підлягала негайному виконанню й оскарженню не підлягала, відповідні відомості до ЄРДР внесені не були. Лише завдяки професіоналізму та наполегливості адвоката, яким задля поновлення порушених прав свого підзахисного використовувалися всі законні методи, у тому числі співпраця з Уповноваженим з прав людини, 09.11.2015 року відомості про протиправні дії працівників ОВС стосовно К. були внесені до ЄРДР за ознаками злочину, передбаченого частиною другою статті 365 КК України, а стосовно працівників Індустріально райвідділу міліції розпочате досудове розслідування.

Ще один приклад відповідного реагування адвоката на факти неналежного поведження також був відображений у межах провадження Уповноваженого у справі про порушення прав і свобод громадянина Д. Так, 24.07.2015 року громадянин Д. був затриманий без ухвали слідчого судді, суду працівниками Генічеського РВ УМВС України в Херсонській області. Під час затримання стосовно Д. мало місце неналежне поведження працівниками Генічеського райвідділу міліції. Адвокат, який здійснював захист Д. під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу обґрунтовано заявив слідчому судді клопотання щодо захисту прав Д. у зв'язку з незаконним затриманням його працівниками Генічеського райвідділу міліції.

Слідчим суддею Генічеського районного суду Херсонської області було частково задоволено клопотання адвоката та зобов'язано прокуратуру Генічеського району Херсонської області провести перевірку законності затримання громадянина Д. та дотримання його прав під час проведення відповідних процесуальних дій.

Завдяки професіоналізму адвоката та використання ним всіх законних способів захисту підзахисного, у тому числі співпраця з Уповноваженим з прав людини, 28.09.2015 року слідчим відділом прокуратури Херсонської області було розпочато досудове розслідування за частиною другою статті 365 КК України стосовно працівників Генічеського райвідділу міліції.

Окремо слід зазначити про належне реагування адвоката з точки зору протидії катуванню, як на явище, яке має системний характер в діяльності ОВС.

Ще в одному випадку Уповноваженим здійснювалося провадження у справі про порушення прав і свобод громадянина М. працівниками Чаплинського РВ УМВС України в Херсонській області.

Громадянин М. 10.08.2015 року був запрошений до старшого оперуповноваженого Чаплинського райвідділу міліції. Зі слів М. під час перебування його в райвідділі стосовно нього мало місце катування. Адвокат, який представляв інтереси М., зібрав усі необхідні матеріали пору-

шень прав М., які могли свідчити про можливий факт його катування та інших незаконних дій, і негайно разом зі зверненням направив Уповноваженому з прав людини. Завдяки професіоналізму та системному підходу до протидії фактам катування затриманих, 16.12.2015 року слідчим відділом прокуратури Херсонської області було розпочато досудове розслідування за частиною другою статті 365 КК України стосовно працівників Чаплинського РВ УМВС України в Херсонській області.

Таким чином, своєчасне реагування адвоката на вищевикладені факти та співпраця з Уповноваженим призвели до поновлення права М. на офіційне розслідування скарги на катування, як того вимагає практика ЄСПЛ.

В контексті покращення загального стану розслідування фактів катування та неналежного поведження такий підхід адвоката є стратегічний і направлений не на отримання матеріальної вигоди від клієнта, а на суспільний інтерес.

Окрім цього на особливу увагу заслуговує показовий приклад ефективного реагування адвоката на факт катування, який був відображений у межах провадження Уповноваженого у справі про порушення прав і свобод громадянина К. Громадянин К. 09.10.2015 року був затриманий працівниками ГУМВС України в місті Києві. Під час затримання йому були заподіяні тілесні ушкодження і його було позбавлено права на захист. Наявність у К. тілесних ушкоджень та порушення його права на захист підтверджувалися відповідною документацією. Крім цього, слідчим суддею Голоосіївського районного суду міста Києва у кримінальному провадженні стосовно К. було постановлене завідомо неправосудне рішення.

Адвокат, який здійснював захист К. використав максимально всі достатні законні способи реагування на такі порушення, що стало підставою для відкриття кримінального провадження та початку досудового розслідування стосовно судді Голоосіївського районного суду міста Києва, окремих працівників Голоосіївського РУ ГУМВС України, працівників слідчого управління ГУМВС України в місті та працівників прокуратури міста Києва за частиною третьою статті 365, частиною першою статті 374, частиною першою статті 375 КК України.

Позитивний приклад реагування адвоката на факти неналежного поведження мав місце й у межах провадження Уповноваженого у справі про порушення прав і свобод громадянина В. Так, адвокат, здійснюючи захист громадянина В., якого 14.12.2015 року незаконно затримали працівники Приморського ВП ГУНП в Одеській області та впродовж тривалого часу тримали в нелюдських умовах,

позбавивши належних умов сну та харчування, звернувся зі скаргою в порядку статті 206 КПК України до слідчого судді Приморського районного суду міста Одеси. Скаргу адвоката було задоволено, дії працівників ОВС були визнані незаконними.

Зі стратегічної точки зору захисту прав підзахисного такі рішення суду, ухвалені саме завдяки активній позиції адвоката, фактично впливають на покращення загального стану дотримання прав людини в діяльності ОВС, оскільки ухвалення рішення суду, в якому констатуються незаконні дії працівників ОВС, фактично є констатацією факту вчинення ними злочину.

Разом з тим слід зазначити й правові позиції ЄСПЛ **«про надання символічних послуг захисником»**, які відображені в його рішеннях щодо виконання адвокатами обов'язку здійснення ефективного захисту своїх підзахисних.

Суд зауважує, що *«той факт, що кожен із двох інших захисників бачив заявника лише один раз і тільки під час його допиту, свідчить про символічний характер надання таких послуг»*¹⁹⁶. За наявності ознак «символічного надання послуг» захисником судові рішення підлягає скасуванню.

Європейський Суд з прав людини вже неодноразово констатував порушення права на захист у справах, **де захисник формально був призначений, проте не здійснював ефективний захист.**

Показовим є рішення ЄСПЛ від 12 червня 2008 року у справі *«Яременко проти України»*. Заявник мав захисника, якого було усунуто від справи, оскільки заявник підписав відмову від юридичної допомоги захисника Х. О. на тій підставі, що захисник застерігав його від зізнання у вчиненні злочину. За твердженням заявника, він підписав її під тиском працівників міліції та слідчого у справі. Йому було призначено інших захисників.

Таким чином, ЄСПЛ поставив під сумнів виконання **захисниками ефективного захисту заявника, що становило істотне порушення вимог КПК України**. Судам необхідно враховувати таку практику під час перевірки забезпечення права на захист під час досудового розслідування та судового провадження у справах, а адвокатам, які здійснюють захист та представництво осіб у кримінальному процесі, не допускати таких випадків¹⁹⁷.

¹⁹⁶ Рішення ЄСПЛ у справі «Яременко проти України», п. 90.

¹⁹⁷ Узагальнення ВССУ судової практики забезпечення права на захист у кримінальному провадженні (http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html).

Крім того, Європейський суд з прав людини сформулював ряд положень, згідно з якими відмова за-триманому в доступі до адвоката впродовж першого часу допитів поліцією в ситуації, коли праву на захист могло бути завдано непоправної шкоди (якою б не була підстава такої відмови), **є несумісним з правами затриманого (підозрюваного обвинуваченого)**, передбаченими пунктом «с» частини третьої статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, **яка гарантує право на захист**¹⁹⁸.

Конвенція призначена гарантувати ті права, які є практичними й реальними, а не ілюзорними. У справі «Артіко проти Італії» Суд зазначив: *«гарантія призначення захисника не забезпечує ефективної допомоги, оскільки адвокат, призначений надавати безоплатну правову допомогу, може вмерти, серйозно захворіти, стикатися тривалий час з перешкодами у своїй діяльності або ухилятися від виконання своїх обов'язків»*.

Якщо органи влади ставляться до відома про таку ситуацію, вони повинні або замінити його, або примусити його виконувати свої обов'язки.

Незважаючи на це, *«держава не може нести відповідальність за кожний недолік у діях адвоката, призначеного надавати безоплатну правову допомогу»*. Концепція незалежності адвоката від держави означає, що здійснення захисту є, по суті, предметом між підсудним та його захисником, незалежно від того, чи захисника було призначено для надання послуг за рахунок держави, чи його послуги оплачуються у приватному порядку.

Компетентні національні органи влади зобов'язані, відповідно до пункту 3 (с) статті 6 Конвенції, *«втрутитися лише у випадку, якщо якимось іншим чином їм стає відомо про явні й достатні факти невиконання захисником обов'язку забезпечення ефективного представництва»*¹⁹⁹.

Крім рішень ЄСПЛ, в яких були констатовані порушення права на захист у зв'язку з невиконанням захисником обов'язку забезпечення ефективного захисту, слід зазначити про практику національних суддів щодо забезпечення права на захист у кримінальному провадженні та їхню правову позицію щодо **виконання захисником обов'язку забезпечення ефективного представництва**.

---

¹⁹⁸ Рішення ЄСПЛ у справі «Балицький проти України» від 3 листопада 2011 року, «Григор'єв проти України» від 15 травня 2012 року.

¹⁹⁹ Узагальнення судової практики щодо забезпечення права на захист місцевими судами та апеляційним судом Запорізької області за період 2013 року (<http://zpra.court.gov.ua/sud0890/syd/89767/>).

Так, ухвалою судді Костянтинівського міськрайонного суду Донецької області від 23 липня 2013 року про повернення прокурору обвинувального акта було зазначено: «як вбачається з реєстру матеріалів досудового розслідування, під час досудового розслідування було порушено право ОСОБА_1 на захист, оскільки, **перебуваючи у статусі підозрюваної, вона допитувалась у якості свідка** 04 березня 2013 року та 24 квітня 2013 року». На думку судді, відповідно до частини третьої статті 87 КПК докази, одержані в результаті таких допитів, є недопустимими.

В ухвалі Суворовського районного суду м. Одеси від 30 жовтня 2013 року зазначено, що «з огляду на статті 109, 291 КПК, у реєстрі матеріалів досудового розслідування, який є невід'ємним додатком до обвинувального акта при їх розгляді судом, повинні міститися **відомості про залучення захисника та про відкриття йому матеріалів досудового розслідування**, але з наданого до суду реєстру у цьому кримінальному провадженні, розписки підозрюваного і його захисника про отримання копії обвинувального акта та заяв останніх всупереч викладеним положенням закону і ст. 49 КПК України протягом досудового розслідування процесуальної дії та рішення із залучення захисників ОСОБА_3 чи ОСОБА_4 не приймалося, відкриття останніх матеріалів досудового розслідування не здійснювалось».

У контексті частини першої та дванадцятої статті 290, статей 9, 87 вказаного Кодексу **ще на стадії підготовчого засідання можна ставити під сумнів допустимість доказів, зібраних у кримінальному провадженні поза участі захисників.**

Ухвалою колегії суддів у кримінальних справах апеляційного суду Закарпатської області від 23 квітня 2013 року за наслідками апеляційного провадження було скасовано вирок Ужгородського міськрайонного суду від 15 червня 2012 року по обвинуваченню Г. В. та К. В. у вчиненні злочинів, передбачених пунктами 6, 12, 13 частини другої статті 115, частиною четвертою статті 187, частиною третьою статті 187, частиною третьою статті 289, частиною першою статті 263, частиною другою статті 15, частиною третьою статті 289 КК, з підстав порушення права на захист Г. В., а саме: **Г. В. судом першої інстанції було призначено захисника, який під час судового розгляду зайняв пасивну позицію та в судових дебатах фактично вступив в протиріччя зі своїм підзахисним, стверджуючи про доведеність його вини у вчиненні злочинів**, в яких останній своєї вини не визнавав. Цим вирокom Г. В. був засуджений до довічного позбавлення

волі, захисником не було оскаржено вирок, апеляційна скарга подана самим засудженим без надання правової допомоги захисника.

За таких обставин Колегія суддів дійшла висновку, що призначений судом першої інстанції захисник внаслідок неналежного виконання професійних обов'язків не забезпечив ефективного захисту підсудного Г. В., чого вимагали інтереси правосуддя. Такі дії є порушенням підпункту «с» пункту 3 статті 6 Конвенції.

Ухвалою колегії суддів Печерського районного суду м. Києва від 15 жовтня 2013 року було вирішено довести до відома Київської міської кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури інформацію про неявку захисників для проведення перевірки та за наявності підстав вжиття заходів дисциплінарного реагування за фактом самоусунення адвокатів Г. та Б. від захисту інтересів обвинуваченого.

Фактично *неявка захисників в судові засідання по кримінальному провадженню, в якому їх участь є обов'язковою, призводить до істотного порушення строків судового розгляду, порушення прав інших учасників судового розгляду, в тому числі й порушення права на захист.*

У багатьох випадках неналежне виконання адвокатами обов'язків по захисту призводило до затягування розгляду справи. Суди в цілому реагували на такі випадки.

Так, суддя Краснолуцького міського суду Луганської області відсторонив адвоката Л. у кримінальному провадженні по обвинуваченню С. О. у вчиненні злочину, передбаченого частиною другою статті 15, пунктом 7 частини другої статті 115 КК, а у кримінальному провадженні щодо обвинувачення Т. В. за частиною першою статті 115 КК, що знаходилось на розгляді у цьому ж суді, суд ***внаслідок невиконання захисником своїх обов'язків по захисту був змушений залучати іншого захисника для проведення окремої процесуальної дії.***

Питання забезпечення ефективного права на захист є актуальним і для справ, що розглядаються судами в порядку КПК 1960 року.

Так, ухвалою апеляційного суду Полтавської області від 23 липня 2013 року було скасовано вирок Пирятинського районного суду Полтавської області від 16 травня 2013 року щодо Х. В., засудженого за пунктом 6 частини другої статті 115 КК на 13 років позбавлення волі, та направлено справу

на додаткове розслідування. Зокрема, **однією з підстав скасування вироку суду було те, що захисник неналежно виконував свої обов'язки**²⁰⁰.

Окремо слід відзначити випадки порушень захисниками загальних правил участі у кримінальному провадженні, констатованих національними судами.

Так, Ухвалою апеляційного суду Кіровоградської області було скасовано вирок Бобринецького районного суду Кіровоградської області стосовно С. та неповнолітнього Ш., обвинувачених у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого частиною другою статті 185 КК України. Було призначено новий розгляд кримінального провадження в суді першої інстанції, який ухвалив вирок, але в іншому складі суддів (кримінальне провадження № 11-кп/781/297/13). Під час апеляційного розгляду було встановлено, що захист обвинувачених С. та неповнолітнього Ш. здійснював **один і той самий захисник** — адвокат Г.

КПК чітко регламентовано загальні правила участі захисника у кримінальному провадженні, імперативно визначено, що захисник не має права взяти на себе захист іншої особи або надавати їй правову допомогу, якщо це суперечить інтересам особи, якій він надає або раніше надавав правову допомогу²⁰¹ (**ч. 1 ст. 46 КПК України**).

В постановах Пленуму Верховного Суду України роз'яснено, що **здійснення захисту неповнолітнього і дорослого співучасника злочину одним і тим самим захисником не допускається**²⁰².

Колегія суддів, враховуючи наведене, дійшла висновку **про істотне порушення права на захист неповнолітнього обвинуваченого під час провадження в суді першої інстанції**, яке відповідно до пункту 4 частини другої статті 412 КПК України є безумовною підставою для скасування вироку²⁰³.

²⁰⁰ Узагальнення ВССУ судової практики забезпечення права на захист у кримінальному провадженні (http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html).

²⁰¹ Частина 1 статті 46 КПК України.

²⁰² Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх № 5 від 16.04.2004 року» та «Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» № 2 від 27.02.2004 року.

²⁰³ Узагальнення апеляційного суду Кіровоградської області щодо забезпечення права на захист місцевими загальними судами та апеляційним судом Кіровоградської області (<http://kra.court.gov.ua/sud1190/150/1576>).

Окремо слід зазначити випадки здійснення захисту адвокатом у судах підозрюваних, обвинувачених, будучи позбавленим права займатися адвокатською діяльністю.

Так, ухвалою апеляційного суду м. Києва від 12 червня 2014 року було скасовано вирок Деснянського районного суду м. Києва від 23 січня 2014 року через відсутність захисника. Захисник, будучи позбавленим права займатися адвокатською діяльністю, не повідомив про це суд та продовжував представляти інтереси обвинуваченого в судовому засіданні. На думку колегії суддів, участь в судовому засіданні адвоката, право на зайняття адвокатською діяльністю якого було зупинено, **прирівнюється до відсутності захисника**.

Ще один випадок ненадання ефективного захисту обвинуваченому був відображений у кримінальному провадженні Солом'янського районного суду м. Києва стосовно громадянина «П» за частиною другою статті 187 КК України. У зазначеній справі на досудовому слідстві йому було призначено захисника. Під час розгляду кримінального провадження обвинувачений відмовився від адвоката, **вказавши на неналежний захист**. Після того як судом була прийнята відмова від обвинуваченого та йому був наданий інший адвокат, обвинувачений після закінчення судового засідання знову відмовився від адвоката, посилаючись на те, що **цей адвокат також здійснює захист недостатньо професійно**²⁰⁴.

На практиці також існують випадки, коли самими **центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги захисники не призначаються**.

Зокрема це стосується питання про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, заміну покарання більш м'яким, звільнення від покарання за хворобою, а також під час розгляду питань про встановлення адміністративного нагляду (**Узагальнення ВССУ судової практики забезпечення права на захист у кримінальному провадженні**).

Досить часто самі суди приймали рішення про залучення захисників для розгляду цих питань через центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Однак у багатьох випадках самі центри відмовляли у направленні захисників, оскільки засуджені на стадії виконання вироку не є суб'єктами, що наділені правом на безоплатну вторинну правову допомогу.

---

²⁰⁴ Узагальнення апеляційного суду міста Києва щодо забезпечення права на захист місцевими загальними судами та апеляційним судом міста Києва (www.apcourtkiev.gov.ua).

Наприклад, ухвалою Новокаховського міського суду Херсонської області від 05 вересня 2013 року під час розгляду подання інспектора Новокаховського МВ КВІ УДПтС України в Херсонській області про звільнення від покарання по закінченню іспитового строку щодо неповнолітнього М. було надано доручення Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги призначити захисника для захисту інтересів неповнолітнього засудженого та забезпечити прибуття адвоката для участі в розгляді подання.

16 вересня 2013 року до суду надійшов лист Херсонського обласного центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги, в якому було зазначено, що ухвалу від 05 вересня 2013 року було постановлено без належних правових підстав, оскільки засуджений не є суб'єктом права на безоплатну вторинну правову допомогу.

У зв'язку з цим головуючий 01 жовтня 2013 року надіслав до центру листа з роз'ясненням положень статей 49, 52 КПК, у якому також зазначив про те, що **відсутність під час розгляду захисника призведе до істотного порушення права на захист неповнолітнього М. А.** Проте захисник центром призначений так і не був²⁰⁵.

В іншому прикладі йдеться про таке. Оріхівським районним судом Запорізької області розглядалося подання адміністрації установи виконання покарань щодо умовно-дострокового звільнення Ю., засудженого до позбавлення волі на певний строк за вчинення злочину, передбаченого пунктом 4 частини другої статті 115 КК України. З метою реалізації конституційного права на захист суд першої інстанції виніс ухвалу про призначення Ю. захисника через установу безоплатної вторинної правової допомоги та направив її для виконання до Запорізького центру. **Однак двічі центром направлялися листи на адресу суду з повідомленням про неможливість виконання ухвали про призначення захисника на тих підставах, що засудженому безоплатна правова допомога не передбачена.** Згодом на чергову ухвалу суду центр відповів видачею доручення адвокату для захисту прав та інтересів Ю. Однак помилкою центру безоплатної вторинної правової допомоги, на яку не звернув уваги суд першої інстанції, стало те, що доручення було видане адвокату лише для участі в окремій процесуальній дії. Такий стан речей з урахуванням вимог частин першої та п'ятої статті 53 КПК фактично позбавив можливість призначеного захисника у подальшому подати апеляційну скаргу на необґрунтовану ухвалу суду про відмову у застосуванні умовно-дострокового звільнення та взяти участь у судовому засіданні

²⁰⁵ Узагальнення ВССУ судової практики забезпечення права на захист у кримінальному провадженні (http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html).

апеляційної інстанції. Однак на стадії апеляційного розгляду ця помилка була усунута: апеляційним судом Запорізької області до установи безоплатної правової допомоги була направлена відповідна ухвала, центром було видане нове доручення для здійснення захисту Ю. Ухвалою колегії суддів апеляційного суду Запорізької області від 25 грудня 2013 року було задоволено апеляційні скарги захисника та засудженого, й до останнього було застосовано умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.

Таким чином, судом першої інстанції та апеляційним судом у взаємодії з установою безоплатної правової допомоги було забезпечено конституційне право особи на захист, що у свою чергу, за умови доведеності виправлення засудженого та відбуття ним необхідної частини покарання, сприяло реалізації його іншого права — на умовно-дострокове звільнення²⁰⁶.

Тому з урахуванням зазначених вище положень Законів, рекомендацій ЄКПЛ, практики національних суддів та Європейського суду з прав людини обов'язок **забезпечення права на захист та надання ефективної правової допомоги у кримінальному провадженні** покладається на слідчого, прокурора, слідчого суддю, суд та **адвоката**.

Додатково слід відзначити позитивну практику забезпечення адвокатами прав своїх підзахисних на **медичну допомогу**, яка частково відображена у межах проваджень Уповноваженого у справах про порушення прав і свобод людини.

Так, Уповноваженим з прав людини здійснювалося провадження у справі про порушення прав і свобод громадянина І., який утримувався в Херсонському СІЗО, був пацієнтом ЗПТ і потребував прийому препаратів. Адвокат громадянина «І» відповідно до пункту 8 Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі негайно звернувся до адміністрації Херсонського СІЗО та прокуратури Херсонської області щодо забезпечення громадянина І. препаратами ЗПТ.

Крім цього, адвокат подав скаргу до прокуратури Херсонської області на бездіяльності службових осіб Херсонського СІЗО, що полягала у порушенні вимог **Порядку взаємодії закладів охорони здоров'я, органів внутрішніх справ, слідчих ізоляторів і виправних центрів щодо забезпечення безперервності лікування препаратами замісної підтримувальної терапії**.

---

²⁰⁶ Узагальнення судової практики щодо забезпечення права на захист місцевими судами та апеляційним судом Запорізької області за період 2013 року (<http://zpa.court.gov.ua/sud0890/syd/89767/>).

За результатами розгляду скарги адвоката до дисциплінарної відповідальності було притягнуто в. о. начальника медичної частини Херсонського СІЗО (оголошено догану), а начальнику Херсонського СІЗО надано вказівку щодо недопущення таких випадків в подальшому. Таким чином завдяки своєчасним професійним діям адвоката, право на медичну допомогу громадянина І. було поновлено, особа в подальшому безперервно отримувала препарати ЗПТ.

Також слід відзначити позитивний випадок забезпечення адвокатом права на медичну допомогу, який був відображений у межах провадження Уповноваженого у справі про порушення прав і свобод громадянина В. Так, громадянин В. 14.12.2015 року був затриманий працівниками Приморського ВП ГУНП в Одеській області. В. був пацієнтом АРТ та потребував прийняття антиретровірусних препаратів відповідно до призначених схем лікування. Адвокат, який здійснював захист В., негайно звернувся до керівництва ІТТ та Одеського СІЗО з вимогою забезпечити своєчасне отримання відповідних медичних препаратів. На підтвердження своєї заяви надав довідки про стан здоров'я В., в результаті чого підзахисного було повністю забезпечено антиретровірусними препаратами.

Разом з тим, мають місце випадки неналежного роз'яснення адвокатами прав підзахисних на медичну допомогу, які були відображені у межах проваджень Уповноваженого у справах про порушення прав і свобод людини.

Так, 26 жовтня 2015 року до Уповноваженого звернувся адвокат громадянина Щ. зі скаргою на порушення права його підзахисного на медичну допомогу. Громадянин Щ. був затриманий 20.08.2015 року за підозрою у вчиненні злочинів. За зверненням адвоката було відкрито провадження Уповноваженого у справі про порушення прав і свобод людини. Адвокат скаржився на те, що протягом 14.10.2015 року його підзахисному не було забезпечено надання медичної допомоги в установі попереднього ув'язнення. В ході здійснених заходів в межах відкритого провадження працівниками Секретаріату Уповноваженого було проведено зустріч з громадянином Щ., витребувано та вивчено його медичну документацію.

Під час спілкування з громадянином Щ., останній повідомив, що має дископатію 2-х нижніх поперекових дисків та страждає від вираженого больового синдрому і протягом всього зазначеного часу не отримує необхідного лікування та знеболення. Медичною документацією було підтверджено, що громадянин Щ. потребує медичної допомоги, однак спростовано, що 14.10.2015 року допомога йому не надавалась.

Громадянин Щ. під час спілкування з працівниками Секретаріату Уповноваженого також повідомив, що бажає залучити за власний рахунок обраного ним лікаря-фахівця для надання йому медичної допомоги, однак стверджував, що не знає як, і не знає хто має йому пояснити порядок залучення лікаря за власним вибором.

На прохання громадянина Щ. працівниками Секретаріату йому було усно та письмово роз'яснено його право на медичну допомогу та можливість за власним вибором обрати лікаря-фахівця²⁰⁷ (Спільний **наказ Міністерства юстиції України та Міністерства охорони здоров'я України від 10 лютого 2012 р. № 239/5/104 «Про затвердження Порядку взаємодії закладів охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України із закладами охорони здоров'я з питань надання медичної допомоги особам, узятим під варту»**).

Слід зазначити, що договір про надання правової допомоги між адвокатом та громадянином Щ. був укладений 12.03.2015 року. Однак до моменту зустрічі з ним (листопад 2015 року) та роз'яснення йому працівниками Секретаріату права на медичну допомогу, інформацією про гарантування йому такого права громадянин Щ. не володів.

Зазначені вище обставини були відомі адвокату Щ., проте всупереч принципам та засадам здійснення адвокатської діяльності, визначеним Конституцією України, Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а також Правилами адвокатської етики, адвокат громадянина Щ. **не використав усі розумно необхідні й доступні йому законні засоби для надання ефективною правовою допомогою клієнту, здійснення його захисту або представництва.**

За фактом неналежного виконання професійних обов'язків адвоката Секретаріатом Уповноваженого було направлено лист до **Київської кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури** з проханням розглянути питання щодо притягнення до дисциплінарної відповідальності адвоката громадянина Щ.

---

²⁰⁷ Спільний наказ Міністерства юстиції України та Міністерства охорони здоров'я України від 10 лютого 2012 р. № 239/5/104 «Про затвердження Порядку взаємодії закладів охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України із закладами охорони здоров'я з питань надання медичної допомоги особам, узятим під варту».

Розділ 5

Органи прокуратури в системі запобігання катуванням та неналежному поводженню в Україні

Юрій Белоусов

На сьогодні прокуратура як державний орган наділена чинним законодавством надзвичайними повноваженнями щодо протидії порушенням прав та свобод людини на етапі досудового розслідування кримінальних справ, в тому числі й проявам неналежного поведження по відношенню до затриманих осіб, а також поновлення порушених прав.

Статтею 1 Закону України «Про прокуратуру» прямо визначено, що прокуратура України становить єдину систему, яка в порядку, передбаченому цим Законом, **здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини**, загальних інтересів суспільства та держави.

2 червня 2016 року за ініціативою Президента України Парламентом були прийняті зміни до Конституції в частині здійснення правосуддя, які в основному стосувалися змін у судовій гілці влади. Разом з тим, були також внесені зміни у функції прокуратури. Так, зокрема, замість цілого розділу, що стосувався діяльності прокуратури, було введено лише одну статтю — 1311, — якою передбачені наступні функції прокуратури:

- 1) підтримання публічного обвинувачення в суді;
- 2) організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку;
- 3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

У відповідності до нової редакції Конституції України **прокуратура позбавляється функцій** представництва інтересів громадянина в суді. Що стосується решти так званих «тимчасових» функцій, то у Перехідних положеннях до Конституції, згідно із внесеними змінами, було визначено, що **«прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію досудового розслідування до початку функціонування органів, яким законом будуть передані відповідні функції, а також функцію нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, — до набрання чинності законом про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій»** (пункт 9 розділу XV «Перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до Конституції України щодо правосуддя»).

Крім того, варто додати, що відповідно до перехідних положень Закону України «Про прокуратуру» до початку діяльності Державного бюро розслідувань, але не пізніше п'яти років після набрання чинності Кримінальним процесуальним кодексом України (тобто не пізніше листопада 2017 року — ред.), слідчі

органів прокуратури здійснюють досудове розслідування у визначеному Кримінальним процесуальним кодексом України порядку²⁰⁸. Тобто, іншими словами, до створення ДБР слідчі прокуратури здійснюють розслідування злочинів, вчинених працівниками правоохоронних органів (за виключенням корупційних), в тому числі й злочинів, пов'язаних із катуваннями та неналежним поведженням.

5.1. Роль прокурора щодо забезпечення прав та свобод підозрюваної особи на етапі досудового розслідування кримінальних правопорушень

Як відомо, найбільша кількість порушень прав та свобод затриманих осіб відбувається на етапі досудового розслідування. В цьому контексті саме на прокурора, який здійснює нагляд за дотриманням законодавства під час проведення оперативно-розшукової діяльності, дізнання та досудового розслідування, покладено основний обов'язок контролювати стан забезпечення прав людини з боку правоохоронців під час розслідування кримінальних правопорушень.

Здійснюючи нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, прокурор користується правами й виконує обов'язки, передбачені Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» та Кримінальним процесуальним кодексом України²⁰⁹.

Прокурори, які здійснюють нагляд за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, наділені цілим комплексом повноважень з метою недопущення порушень прав та свобод людини. Вони, серед іншого, мають право²¹⁰:

- **безперешкодно входити в усі приміщення** органів, які проводять оперативно-розшукову діяльність;
- **вимагати для перевірки** розпорядження, інструкції, накази та інші акти, що стосуються оперативно-розшукової діяльності, оперативно-розшукові справи, реєстраційні, облікові, звітні, статистичні, аналітичні документи та інші відомості щодо здійснення оперативно-розшукових заходів;

---

²⁰⁸ Пункт 4 Перехідних положень Закону України «Про прокуратуру».

²⁰⁹ Ч. 1 ст. 25 Закону України «Про прокуратуру».

²¹⁰ Ч. 3 ст. 14 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

- **доручати керівникам** відповідних органів проведення у підвідомчих їм підрозділах перевірок з метою усунення порушень закону;
- **отримувати пояснення щодо порушень вимог закону** від посадових осіб органів, які проводять оперативно-розшукову діяльність;
- **перевіряти скарги на порушення законів** органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, ознайомлюватись у необхідних випадках з оперативно-розшуковими матеріалами;
- **скасовувати незаконні постанови** про заведення чи закриття оперативно-розшукової справи, зупинення чи поновлення оперативно-розшукової діяльності або інші рішення, що суперечать закону;
- **вживавати заходів щодо усунення порушень законності** під час проведення оперативно-розшукової діяльності і щодо **притягнення винних до встановленої законом відповідальності** та ін.

Надзвичайно широкі повноваження надані прокурору чинним кримінально-процесуальним законодавством для здійснення **нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням**. Частиною другою статті 36 КПК визначає серед інших такі повноваження прокурора в цій сфері²¹¹:

- **починати досудове розслідування** за наявності підстав, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом;
- **мати повний доступ до матеріалів, документів та інших відомостей**, що стосуються досудового розслідування;
- **доручати органу досудового розслідування проведення досудового розслідування**;
- доручати слідчому, органу досудового розслідування проведення у встановлений прокурором строк слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій або давати вказівки щодо їх проведення чи **брати участь у них**, а в необхідних випадках — **особисто проводити слідчі (розшукові) та процесуальні дії** в порядку, визначеному КПК;
- **доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій** відповідним оперативним підрозділам;

---

²¹¹ Ч. 2 ст. 36 Кримінального процесуального кодексу України.

- **скасовувати незаконні та необґрунтовані постанови слідчих;**
- **ініціювати перед керівником органу досудового розслідування питання про відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування та призначення іншого слідчого** за наявності підстав, передбачених цим Кодексом для його відводу, або у випадку неефективного досудового розслідування;
- **приймати процесуальні рішення** у випадках, передбачених цим Кодексом, у тому числі **щодо закриття кримінального провадження** та продовження строків досудового розслідування за наявності підстав, передбачених КПК;
- **погоджувати або відмовляти у погодженні клопотань слідчого** до слідчого судді про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій у випадках, передбачених цим Кодексом, чи **самостійно подавати слідчому судді такі клопотання;**
- **повідомляти особі про підозру;**
- **затверджувати чи відмовляти у затвердженні обвинувального акта**, клопотань про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, **вносити зміни до складеного слідчим обвинувального акта** чи зазначених клопотань, **самостійно скласти обвинувальний акт** чи зазначені клопотання;
- **звертатися до суду з обвинувальним актом**, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, **клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності;**
- здійснювати інші повноваження, передбачені КПК.

Як можна побачити, чинна редакція статті 36 КПК не визначає прямо обов'язку прокурора як процесуального керівника вживати заходів щодо забезпечення прав та свобод підозрюваної особи. Основний акцент робиться на заходах, пов'язаних із забезпеченням ефективного розслідування кримінальних правопорушень.

З іншого боку, прокурор фактично наділений всіма повноваженнями щодо контролю за ходом розслідування, а в окремих випадках й безпосередньо приймає в ньому участь. Відтак, реалізація прокурором своїх повноважень у формі процесуального керівництва **має відповідати загальним засадам кримінального провадження**, визначеним у статті 7 КПК до яких, поміж інших, відносяться:

Верховенство права:

- кримінальне провадження здійснюється з дотриманням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави;
- принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини²¹².

Законність:

- під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, **прокурор**, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно дотримуватися вимог Конституції України, КПК, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства;
- **прокурор**, керівник органу досудового розслідування, слідчий зобов'язані всебічно, повно й неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень;
- закони та інші нормативно-правові акти України, положення яких стосуються кримінального провадження, повинні відповідати КПК. При здійсненні кримінального провадження не може застосовуватися закон, який суперечить КПК;
- кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини²¹³.

Повага до людської гідності:

- під час кримінального провадження має бути забезпечена повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи;

---

²¹² Стаття 8 Кримінального процесуального кодексу України.

²¹³ Стаття 9 Кримінального процесуального кодексу України.

- **забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорсткому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поведженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поведження, утримувати особу в принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність;**
- кожен має право захищати усіма засобами, що не заборонені законом, свою людську гідність, права, свободи та інтереси, порушені під час здійснення кримінального провадження²¹⁴.

Забезпечення права на свободу та особисту недоторканність:

- під час кримінального провадження ніхто не може триматися під вартою, бути затриманим або обмеженим у здійсненні права на вільне пересування в інший спосіб через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення інакше як на підставах та в порядку, передбачених КПК;
- кожен, кого затримано через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення або інакше позбавлено свободи, має бути в найкоротший строк доставлений до слідчого судді для вирішення питання про законність та обґрунтованість його затримання, іншого позбавлення свободи та подальшого тримання. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого судового рішення про тримання під вартою;
- про затримання особи, взяття її під варту або обмеження в праві на вільне пересування в інший спосіб, а також про її місце перебування має бути негайно повідомлено її близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи в порядку, передбаченому КПК;
- кожен, хто понад строк, передбачений КПК, тримається під вартою або позбавлений свободи в інший спосіб, має бути негайно звільнений;
- затримання особи, взяття її під варту або обмеження в праві на вільне пересування в інший спосіб під час кримінального провадження, здійснене за відсутності підстав або з порушенням порядку, передбаченого КПК, тягне за собою відповідальність, установлену законом²¹⁵.

---

²¹⁴ Стаття 11 Кримінального процесуального кодексу України.

²¹⁵ Стаття 12 Кримінального процесуального кодексу України.

Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини:

- особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому КПК, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили;
- ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом;
- підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом;
- усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи;
- поведження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поведженню з невинуватою особою²¹⁶.

Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї:

- жодна особа не може бути примушена визнати свою винуватість у вчиненні кримінального правопорушення або примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення;
- кожна особа має право не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання, а також бути негайно повідомленою про ці права;
- жодна особа не може бути примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні її близькими родичами чи членами її сім'ї кримінального правопорушення²¹⁷.

---

²¹⁶ Стаття 17 Кримінального процесуального кодексу України.

²¹⁷ Там само.

Забезпечення права на захист:

- підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені КПК;
- слідчий, **прокурор**, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника;
- у випадках, передбачених КПК та законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, підозрюваному, обвинуваченому правова допомога надається безоплатно за рахунок держави;
- участь у кримінальному провадженні захисника підозрюваного, обвинуваченого, представника потерпілого не звужує процесуальних прав підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого²¹⁸.

Крім вищезазначених засад кримінального провадження чинний Кримінальний процесуальний кодекс містить важливі положення щодо недопустимості доказів, отриманих внаслідок істотного порушення прав та свобод людини.

Так, відповідно до частини першої статті 87 КПК **недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини.**

Перелік істотних порушень прав людини і основоположних свобод наводиться у частині другій статті 87 КПК, до яких, поміж інших, належать:

- отримання доказів внаслідок **катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поведження або погрози застосування такого поведження;**
- порушення права особи на захист;

²¹⁸ Стаття 20 Кримінального процесуального кодексу України.

- отримання показань чи пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від давання показань та не відповідати на запитання, або їх отримання з порушенням цього права та ін.

Докази, передбачені цією статтею, повинні визнаватися судом недопустимими під час будь-якого судового розгляду, крім розгляду, коли вирішується питання про відповідальність за вчинення зазначеного істотного порушення прав та свобод людини, внаслідок якого такі відомості були отримані²¹⁹.

Про необхідність забезпечення прав та свобод затриманих осіб під час кримінального провадження йдеться й у відповідному **наказі Генерального прокурора України № 4гн від 19 грудня 2012 року «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні»**. Зокрема, зазначений наказ містить наступні положення:

- керівникам органів прокуратури усіх рівнів за наявності підстав:
  - **перевіряти** обґрунтованість повідомлень про підозру, **дотримання строків, прав і законних інтересів підозрюваних** (п. 7);
  - **вживати заходів реагування** щодо службових осіб, винних у порушенні вимог Кримінального процесуального кодексу України чи Кримінального кодексу України, наслідком якого стало незаконне притягнення громадян до кримінальної відповідальності (п. 7.3);
- керівникам органів прокуратури та галузевих підрозділів апаратів прокуратур усіх рівнів:
  - **здійснювати контроль за законністю застосування заходів забезпечення кримінального провадження** (п. 8);
  - вживати заходів до **запобігання незаконному адміністративному затриманню осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення** (п. 8.2);
  - **забезпечувати неухильне дотримання прав підозрюваного**, у тому числі припинення обмежень, яких він зазнав у зв'язку із застосуванням указанного запобіжного заходу, після закінчення дії відповідної ухвали суду або її скасування (п. 8.3) та ін.

---

²¹⁹ Ч. 4 ст. 87 Кримінального процесуального кодексу України.

5.2. Законодавчі вимоги щодо здійснення працівниками прокуратури нагляду за забезпеченням належних умов тримання затриманої особи

Детальні повноваження прокурора щодо здійснення нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, визначені статтею 26 Закону України «Про прокуратуру».

Відповідно до частини першої статті 26 зазначеного Закону прокурор, здійснюючи нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, має право:

- 1) **у будь-який час** за посвідченням, що підтверджує займану посаду, відвідувати місця тримання затриманих, попереднього ув'язнення, установи, в яких засуджені відбувають покарання, установи, де перебувають особи, щодо яких застосовані примусові заходи медичного або виховного характеру, та будь-які інші місця, до яких доставлено осіб з метою складення протоколу про адміністративне правопорушення чи в яких особи примусово тримаються згідно з судовим рішенням або рішенням адміністративного органу;
- 2) опитувати осіб, які перебувають у місцях, зазначених у пункті 1 цієї частини, **з метою отримання інформації про умови їх тримання та поводження з ними**, ознайомлюватися з документами, на підставі яких ці особи тримаються в таких місцях, засуджені або до них застосовано заходи примусового характеру;
- 3) знайомитися з матеріалами, отримувати їх копії, перевіряти законність наказів, розпоряджень, інших актів відповідних органів і установ та в разі невідповідності законодавству **вимагати від посадових чи службових осіб їх скасування та усунення порушень закону**, до яких вони призвели, а також скасовувати незаконні акти індивідуальної дії;
- 4) вимагати від посадових чи службових осіб надання пояснень щодо допущених порушень, а також **вимагати усунення порушень та причин і умов, що їм сприяли, притягнення винних до передбаченої законом відповідальності**;

- 5) вимагати від керівників органів вищого рівня **проведення перевірок** підпорядкованих і підконтрольних органів та установ попереднього ув'язнення, виконання покарань, застосування заходів примусового характеру та перевірок інших місць, зазначених у пункті 1 цієї частини;
- б) звертатися до суду з позовом (заявою) у визначених законом випадках.

Прокурор здійснює нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян в органах та установах, шляхом **проведення регулярних перевірок, а також у зв'язку з необхідністю належного реагування на відомості про можливі порушення законодавства**, що містяться у скаргах, зверненнях чи будь-яких інших джерелах. У межах реалізації зазначеної функції прокурор має право залучати відповідних спеціалістів (ч. 2 ст. 26).

Прокурор **зобов'язаний негайно звільнити особу, яка незаконно** (за відсутності відповідного судового рішення, рішення адміністративного органу або іншого передбаченого законом документа чи після закінчення передбаченого законом або таким рішенням строку) **перебуває у місці тримання затриманих, попереднього ув'язнення**, обмеження чи позбавлення волі установі для виконання заходів примусового характеру, інших місцях, зазначених у пункті 1 частини першої цієї статті (ч. 3 ст. 26).

Письмові вказівки прокурора щодо додержання встановлених законодавством порядку та умов тримання осіб у місцях, зазначених у пункті 1 частини першої цієї статті, а також письмові вказівки прокурора, надані іншим органам, що виконують судові рішення у кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення, **є обов'язковими і підлягають негайному виконанню** (ч. 4 ст. 26).

Питанням здійсненню прокурорського нагляду в цій сфері присвячений відповідний наказ Генерального прокурора України (**наказ № 7гн від 12.04.2013 року**), який хоча й був прийнятий до вступу в силу нового Закону України «Про прокуратуру», але є чинним до цього часу. Пункт 2 зазначеного наказу в якості пріоритетних напрямів здійснення наглядової діяльності визначає додержання:

- конституційних прав і свобод людини, громадянина, іноземців та осіб без громадянства у місцях тримання затриманих, установах попереднього ув'язнення, виконання покарань та інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи, відповідно до міжнародних норм і стандартів, ратифікованих Україною, а також вимог належного розгляду та вирішення заяв, клопотань, скарг та пропозицій ув'язнених і засуджених;
- законодавства, спрямованого на **запобігання катуванням та іншому жорсткому поводженню із затриманими, взятими під варту** та засудженими;

- режимних вимог, порядку та умов тримання затриманих і взятих під варту осіб, відбування покарань засудженими;
- законів під час провадження оперативно-розшукової діяльності оперативними підрозділами Державної кримінально-виконавчої служби України;
- законів при застосуванні заходів впливу за адміністративні правопорушення та ін.

Отже, як можна побачити з наведеного вище аналізу чинних нормативно-правових актів, які регламентують діяльність органів прокуратури у сфері забезпечення прав та свобод людини, прокурори мають усі необхідні повноваження для недопущення катувань та інших проявів неналежного поведження по відношенню до затриманих осіб під час досудового розслідування кримінальних проваджень.

5.3. Практичні аспекти застосування прокурорами стандартів щодо запобігання катуванням та неналежному поведженню

5.3.1. Практика Європейського суду з прав людини за статтею 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у справах проти України (порушення процесуального аспекту)

Враховуючи той факт, що загальні стандарти ефективного розслідування неналежного поведження із затриманими особами за практикою ЄСПЛ були розглянуті нами у першому розділі посібника, проаналізуємо практику Суду в цій сфері на прикладі рішень щодо позовів проти України, в яких було встановлено порушення нашою державою процесуального аспекту статті 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод саме у зв'язку з відсутністю належного розслідування випадків неналежного поведження.

У першому розділі посібника були наведені загальні стандарти Європейського суду з прав людини за статтею 3 Конвенції, в тому числі й щодо необхідності проведення розслідування фактів неналежного поведження. У цьому ж розділі ми наведемо витяги з окремих рішень Суду проти України, що дозволить проаналізувати застосування стандартів Суду на прикладі конкретних ситуацій з повсякденної діяльності національних правоохоронних органів.

Справа «Бочаров проти України» (витяг)

Заявник стверджував, що після перебування під вартою в міліції він потрапив до лікарні з тілесними ушкодженнями, які були настільки серйозними, що призвели до лікування його в стаціонарі протягом тривалого часу. Заявник також доводив, що його твердження про погане поведження підтверджувалося іншими доказами, зокрема: (i) непоясненим проміжком часу у шість годин між його затриманням працівниками міліції і обшуком його власності; та (ii) підозрілим адміністративним затриманням того ж дня у зв'язку з незаконним зберіганням наркотичних засобів (п. 42).

Звертаючись до обставин цієї справи, Суд відзначає, що заявника було госпіталізовано через кілька годин після його звільнення з-під варти у Московському районному відділі міліції і він проходив лікування в стаціонарі тривалістю більше двадцяти днів. Ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, встановлених медичною експертизою заявника, проведеною незабаром після його звільнення, вказує на те, що ушкодження заявника були достатньо серйозними для того, щоб становити нелюдське та таке, що принижує гідність, поведження, заборонене статтею 3 Конвенції (п. 46).

За обставин цієї справи Суд зазначає, що **затримки забезпечення медичних доказів та просування розслідування, на які було вказано заявником, вплинули на ефективність розслідування**. Зокрема, незважаючи на чітко сформульовані скарги заявника, розслідування здійснювалось щодо іншого підрозділу міліції, працівники, вказані заявником як особи, що вчинили злочин, були допитані майже через дев'ять місяців після стверджуваного побиття, а очна ставка між ними та заявником була проведена більш ніж через рік після подій. Суд також зазначає, що, незважаючи на точність діагнозів заявника, що мали відігравати ключову роль у процесі розслідування, з матеріалів справи не вбачається, щоб хто-небудь з медичних працівників, які оглядали заявника незабаром після звільнення, був допитаний. Більше того, деякі з недоліків розслідування були підтверджені національними органами влади, які повертали справу для додаткового розслідування (п. 57).

Суд також зазначає, що **кримінальну справу було передано для здійснення подальшого розслідування до районного відділу міліції, який, на думку Суду, не міг провести незалежне розслідування щодо дій його безпосередніх керівників з обласного управління** (п. 58).

У світлі зазначених вище серйозних недоліків, Суд вважає, що національні органи не виконали свого зобов'язання щодо розслідування скарги заявника на жорстоке поведження. Відповідно, за цим пунктом також було порушення статті 3 Конвенції (п. 60).

Справа «Каверзін проти України» (витяг)

Суд зауважив, що перевірку було проведено **прокурором** після того, як під час допиту заявника 15 січня 2001 року він помітив у заявника ушкодження. Перевірку було закінчено впродовж відносно короткого строку. Під час перевірки було отримано відповідні медичні докази та відібрано пояснення у працівників міліції, які брали участь у затриманні заявника. Ці докази, разом з показаннями, які заявник дав під час допиту 15 січня 2001 року, послужили підставою для прийняття **прокурором** постанови про відмову в порушенні кримінальної справи щодо працівників міліції. **Прокурор** встановив, що деякі тілесні ушкодження заявник отримав під час затримання, а деякі з них були спричинені комахами (п. 110).

Хоча оцінка відповідних доказів і формулювання висновків на підставі такої оцінки є завданням насамперед національних органів (у цій справі — прокурора), Суд не може не звернути увагу на те, що висновки **прокурора** не містять важливих деталей і відповідного обґрунтування (п. 111).

Зокрема, **прокурор** не встановив, яким був перебіг подій та яким чином заявникові було заподіяно тілесні ушкодження. Його висновки про те, що «*при спробі [заявника] вчинити опір... до нього були застосовані засоби фізичного впливу*» і що «*тілесні ушкодження заявника утворилися від дії тупих твердих предметів*», є досить нечіткими та плутаними (п. 112).

Суд також зазначає, що в постанові **прокурора** не розглядалась скарга заявника про його катування після затримання. Видається, що **прокурор** не вважав за необхідне проводити перевірку за такою скаргою і спирався на первісні показання заявника, в яких той заперечував факт жорстокого поведіння, незважаючи на те, що пізніше почав стверджувати протилежне (п. 113).

У будь-якому разі, навіть припускаючи, що заявник зазнав тілесних ушкоджень унаслідок намагання працівників міліції подолати його опір затриманню, **прокурор** не зробив жодних спроб дослідити питання законності та пропорційності застосування до заявника сили (п. 114).

Враховуючи зазначені вище недоліки **прокурорської** перевірки, Суд визнає, що вона не була ретельною і, отже, не відповідає вимогам статті 3 Конвенції (п. 115).

Неодноразові звернення заявника до судів, які розглядали його кримінальну справу, зі скаргами на те, що зізнання у вчиненні злочину було отримано від нього в результаті катування, не були розглянуті ні в контексті оцінки допустимості цих визнавальних показань, ані в контексті окремої перевірки. Суди відхилили ці скарги заявника як необґрунтовані, спираючись виключно на постанову **прокурора** від 26 січня 2001 року (п. 116).

Перевірка, проведена вищестоящим **прокурором** у 2005 році, не була суттєвою спробою перегляду цього питання, оскільки вона обмежувалася дослідженням матеріалів попередньої перевірки, яку було завершено майже за чотири роки до того (п. 117).

Беручи до уваги вищезазначене, Суд вважає, що національні органи не виконали свого обов'язку розслідувати скарги заявника про катування. Отже, мало місце порушення статті 3 Конвенції (п. 118).

Справа «Савіцький проти України» (витяг)

Заявник поскаржився на побиття працівниками міліції, внаслідок якого він отримав численні тілесні ушкодження різного ступеню тяжкості, включаючи перелом хребта та ушкодження спинного мозку, а також струс мозку. Згодом він отримав інвалідність першої групи.

Суд зазначає, що, як стверджують національні органи, про подію було повідомлено до Городенківського районного відділу міліції о 02:05 годині 22 серпня 1998 року (тобто у ніч, коли відбулася подія) та протягом того ж дня троє працівників міліції, причетних до події, надали начальнику цього відділу свої рапорти, в яких вони описали обставини події, що відбулася із заявником. Із цього випливає, що начальнику відділу міліції було повідомлено про подію у той же день та, **з огляду на причетність трьох працівників відділу міліції до цієї події, він розумів, що перевірки, проведені працівниками цього ж відділу міліції, бракуватиме необхідної об'єктивності та безсторонності**. Тим не менш, з 22 серпня до 2 вересня 1998 року дослідча перевірка проводилася Городенківським районним відділом міліції. На думку Суду, **ці перевірки суперечили вимогам безсторонності та об'єктивності**. Аналогічно, внутрішнє розслідування, проведене Управлінням МВС Івано-Франківської області, не відповідало вимогам Конвенції, оскільки воно базувалося на матеріалах, зібраних Городенківським районним відділом міліції (п. 103).

Далі, Суд вважає, що відсутність безсторонності слідства на початковій стадії не була усунута на його подальших стадіях, оскільки, починаючи з 14 травня 1999 року, справа розслідувалася Городенківським районним відділом міліції. Формальним обґрунтуванням передачі справи була постанова від 30 квітня 1999 року, якою **слідчий прокуратури** Снятинського району відмовив у порушенні кримінальної справи щодо трьох працівників міліції. Суд не виключає того, що ця постанова була штучною та була винесена для того, щоб відділ міліції, де працювали причетні працівники міліції, міг займатися подальшим розслідуванням. Більше того, ця постанова підірвала розуміння заявником загальної картини провадження у його справі, оскільки його вчасно не поінформували про постанови та він протягом тривалого часу не отримував їх копії (п. 104).

Далі Суд зазначає, що з серпня по грудень 1998 року державні органи **розглядали скаргу заявника у рамках дослідчої перевірки**. Проте в інших справах Суд встановлював, що така слідча процедура не від-

повідляє принципу ефективного засобу юридичного захисту, оскільки слідчий у рамках цієї процедури може вдаватися лише до **обмеженої кількості процесуальних дій, а процесуальний статус потерпілого належним чином не визначений** (див. рішення від 1 липня 2010 року у справі «Давидов та інші проти України» (Davudov and Others v. Ukraine), заяви № 17674/02 та № 39081/02, пп. 310–312). Всебічне розслідування було розпочато лише 30 грудня 1998 року, тобто з чотиримісячним запізненням. Така затримка звела нанівець ефективність подальшого провадження (п. 105).

Суд також вважає, що слідчі, у провадженні яких перебувала справа після того, як її було передано їм з Городенківського районного відділу міліції, **належним чином не перевірили свідчення, надані ключовими свідками: продавцем та охоронцем**. Двоє свідків були спочатку опитані паном Х., одним з працівників міліції, який був на місці події. Органи влади не розглядали питання, чи не були двоє ключових свідків під різними приводами неналежним чином примушені підтримувати версію міліції, включаючи погрози про те, що вони самі стануть підозрюваними, оскільки було незрозуміло, чому заявник зазнав таких тяжких ушкоджень. Дійсно, як визнав продавець, працівник міліції, пан Х., зайшов до нього в ніч, коли відбулася подія, і вимагав надати пояснення, стверджуючи, що людина, на яку скаржився продавець, була тяжко побита. Проте цей працівник міліції в інших контекстах ніколи не стверджував, що заявника було побито (п. 106).

Суд також вважає, що, **приймаючи версію про випадкове падіння заявника, органи влади мали проявити особливу ретельність при огляді місця події та встановленні точного розташування тіла заявника**. Проте органи влади не встановили з належною точністю, де саме працівники міліції знайшли заявника та якою була відстань від цього місця до наявної у парку огорожі. Більше того, висота огорожі, виміряна працівником Городенківського районного відділу міліції, істотно відрізнялася від тієї, яку виміряв слідчий **прокуратури** Снятинського району. Розбіжності у вимірюваннях не були узгоджені у подальшому (п. 108).

Щодо медичних оглядів ушкоджень заявника, **вони не були проведені з необхідною ретельністю і повнотою** (зокрема, той факт, що на поверхні тіла заявника було зафіксовано відсутність будь-яких синців та інших ушкоджень лікарями Городенківської районної лікарні, об'єктивність яких була вище поставлена Судом під сумнів). Слідчі органи не отримали жодних подальших медичних підтверджень щодо цього. Більше того, **слідчі та експерти ніколи не вивчали походження струсу мозку, який також було діагностовано заявнику** (п. 110).

Крім того, на підтримку своєї версії події державні органи особливо наполягали на тому, що заявник був у стані алкогольного сп'яніння. Проте не було проведено жодних медичних тестів щодо вмісту алкоголю в його крові, і цей висновок був по суті зроблений на основі тверджень лікарів Городенківської районної лікарні та інших доказів, зібраних працівниками міліції Городенківського відділу міліції (п. 112).

Крім того, Суд зазначає, що **перевірки та слідство у справі заявника тривали понад п'ять років та два місяці**, а провадження у судах щодо перегляду рішення про закінчення розслідування тривало до березня 2012 року. Немає вагомих пояснень того, чому **загальна тривалість проваджень у національних судах становила понад тринадцять з половиною років**. Таким чином, не було дотримано вимоги розумних строків провадження за статтею 3 Конвенції (п. 113).

Суд також відзначає, що **заявник зазнав труднощів при отриманні доступу до матеріалів справи**. Ці труднощі були спричинені відсутністю в рамках національного законодавства відповідних гарантій: Кримінально-процесуальний кодекс передбачає процедуру доступу потерпілих до матеріалів справи після закінчення розслідування за умови, що матеріали справи передано до суду для подальшого розгляду (стаття 217 Кодексу). Кодекс належним чином не регулює питання такого доступу потерпілого або інших причетних осіб на ранніх стадіях провадження або у разі, якщо матеріали справи не були передані до суду для подальшого розгляду (див. рішення від 24 червня 2010 року у справі «Олексій Михайлович Захаркін проти України» (Oleksiy Mukhlaylovych Zakharkin v. Ukraine), заява № 1727/04, пп. 71–74). **Відповідно, заявник не мав належного доступу до матеріалів справи і це істотно вплинуло на ефективність процесу** (п. 114).

Окрім труднощів при ознайомленні з матеріалами справи, **можливості заявника брати ефективну участь у розслідуванні його тверджень про жорстоке поведження також ускладнювались його особистими обставинами**: заявник є людиною з серйозними фізичними вадами, без будь-якої освіти; він не може рухатися без сторонньої допомоги та потребує постійної допомоги для задоволення своїх фізичних потреб, не кажучи вже про будь-яку іншу діяльність поза його житлом. Водночас, усі його клопотання про забезпечення безкоштовного юридичного представництва для підтримки його тверджень про жорстоке поведження виявилися марними (п. 115).

Із цього випливає, що **держава не дотрималася свого обов'язку щодо забезпечення заявника безкоштовною юридичною допомогою з метою забезпечення його ефективної участі у відповідному національному провадженні** (п. 119).

Суд також доходить висновку, що **розслідування тверджень заявника про жорстоке поведження з боку працівників міліції не було ефективним у розумінні Конвенції**: розслідуванню бракувало безсторонності, об'єктивності та повноти; загальна тривалість відповідного провадження була надмірною; ефективну участь потерпілого у ньому не було забезпечено (п. 121), відповідно, було порушення процесуальної частини статті 3 Конвенції.

Справа «Данілов проти України» (витяг)

Суд підкреслює, що коли особа висуває небезпідставну скаргу на жорстоке поводження з нею з боку державних органів, що порушує статтю 3 Конвенції, у поєднанні із загальним обов'язком держави за статтею 1 Конвенції гарантувати права на захист за своїм змістом вимагає проведення **ефективного офіційного розслідування**. Для того щоб розслідування могло вважатися «ефективним», **воно має в принципі вести до встановлення фактів у справі та встановлення і покарання винних осіб. Органи державної влади повинні вживати всіх заходів для збереження всіх наявних доказів, які мають відношення до події, зокрема показань очевидців, експертних висновків тощо.** Будь-які недоліки розслідування, які підривають можливість встановлення причин заподіяння ушкоджень або винних осіб, ставлять під сумнів дотримання цього стандарту та вимог оперативності й дотримання розумних строків провадження, які також передбачаються у цьому контексті. Для того щоб розслідування було ефективним, особи, відповідальні за проведення слідства, мають бути незалежними як за законом, так і на практиці. Мається на увазі не тільки відсутність ієрархічного або інституційного зв'язку з особами, щодо дій яких було подано скаргу, але й також незалежність на практиці. Більше того, поняття ефективного засобу юридичного захисту щодо тверджень про жорстоке поводження також включає в себе ефективний доступ заявника до процесу розслідування (п. 69).

Уважно дослідивши матеріали справи з урахуванням зауважень, наданих сторонами, Суд доходить висновку, що розслідування тверджень заявника про жорстоке поводження не відповідає мінімальним стандартам ефективності. **По-перше**, органи прокуратури обґрунтовували свої висновки здебільшого на поясненнях правоохоронців, на дії яких заявник скаржився, не піддаючи їх жодному сумніву. З матеріалів справ випливає, що органи прокуратури зі свого боку не доклали жодних цілеспрямованих зусиль для того, щоб підтвердити або спростувати версію подій заявника, зокрема, шляхом ретельного допиту заявника, проведення очних ставок або постановки конкретних запитань судово-медичним експертам. **По-друге**, розслідування не було незалежним, оскільки відхиляючи твердження заявника про те, що він зазнав жорстокого поводження з боку працівників Ленінського райвідділу міліції, прокуратура здебільшого ґрунтувалась на висновках внутрішнього розслідування, проведеного самим Ленінським райвідділом міліції. **По-третє**, розслідування відзначалося численними затримками у повідомленні заявника та його захисників про винесені постанови, що значною мірою перешкоджало їм брати участь у розслідуванні, про яке йдеться, та вчасно оскаржувати винесені постанови. Так само затримки відбувалися й при збиранні доказів. Наприклад, той факт, що у заявника зламано сім ребер, був встановлений лише через чотири місяці після його затримання, хоча він скаржився на болі в області ребер вже під час першого медичного обстеження, яке відбулося протягом двадцяти чотирьох годин після затримання. На думку Суду, незабезпечення державними органами влади всебічного та ретельного обстеження тілесних ушкоджень

заявника негайно після його затримання, а згодом — негайно після його скарг на жорстоке поведження з боку працівників міліції, а також непроведення вчасно допитів усіх учасників провадження, нанесло не виправну шкоду їхній здатності встановити відповідні факти (п. 70).

Загалом видається, що **підхід, застосований органами влади до розслідування скарг заявника, мав на меті виправдання підозрюваних правоохоронців, а не встановлення справжніх обставин**, за яких йому було завдано тілесних ушкоджень (п. 71).

Отже, було порушення статті 3 Конвенції у зв'язку зі скаргами заявника стосовно стверджуваного жорстокого поведження з ним у грудні 2002 року (п. 73).

Справа «Белоусов проти України» (витяг)

У зазначеній справі Суд звертає увагу на численні **затримки, періоди бездіяльності, зупинення провадження у справі та закриття справи, а також на численні повернення справи на додаткове розслідування**. Суд також зауважує, що з часу подій, що стали підставою для цієї скарги, минуло більше ніж вісім років. Неминуче із плином часу речові та інші докази дедалі важче — а то й зовсім неможливо — зібрати, а свідки вже не пам'ятають усіх деталей. Хоча згідно з матеріалами справи слідство ще триває, Суд не бачить причин вважати, що ще одне додаткове розслідування після скасування останньої постанови про закриття справи виправить попередні недоліки та зробить розслідування ефективним (п. 56).

Суд також посилається на своє рішення у справі «Каверзін проти України» (Kaverzin v. Ukraine), в якому він констатував повторюваність в Україні схожих моделей проведення розслідування, що вони є результатом проблем системного характеру на національному рівні, що дозволяє представникам держави, які піддають підозрюваних у вчиненні злочину жорстокому поведженню для отримання визнавальних показань, залишатися безкарними (див. рішення від 15 травня 2012 року у справі «Каверзін проти України» (Kaverzin v. Ukraine), заява № 23893/03, пп. 172–182). З огляду на обставини цієї справи та свою попередню практику, Суд доходить висновку, що **й у цій справі також не було докладено справжніх зусиль для розслідування тверджень заявника про жорстоке поведження**.

Справа «Гордієнко проти України» (витяг)

Стаття 3 Конвенції вимагає, щоб розслідування небезпідставних тверджень про жорстоке поводження проводилось ретельно. Це означає, що **органи влади завжди повинні добросовісно намагатись з'ясувати, що трапилось, і не покладатися на поспішні та необґрунтовані висновки для закриття кримінальної справи або використовувати такі висновки як підставу для своїх рішень**. Вони повинні вживати всіх заходів для отримання всіх наявних доказів, які мають відношення до події, зокрема, показань очевидців та експертних висновків (див. рішення від 15 травня 2012 року у справі «Каверзін проти України» (Kaverzin v. Ukraine), заява № 23893/03, п. 108, з подальшими посиланнями) — п. 92.

Суд зазначає, що справа розслідувалась шляхом проведення дослідчих перевірок, які закінчилися п'ятьма постановами про відмову в порушенні кримінальної справи. Перші чотири постанови було скасовано як необґрунтовані вищестоящою **прокуратурою**, й у справі було призначено подальші перевірки. Зокрема, при скасуванні четвертої постанови про закінчення дослідчої перевірки **Генеральна прокуратура** України вирішила, що факти було встановлено непереконливо, а докази були недостатніми; **прокуратура** також вказала, що слідчий не вжив необхідних заходів для встановлення осіб можливих свідків подій і навіть не допитав свідка, особу якого було встановлено — пані Г. Суд зазначає, що під час наступної серії перевірок, які закінчилися постановою від 13 грудня 2011 року, пані Г. також не допитували. Дійсно, її допитали пізніше і її свідчення, які підтверджували твердження заявника, було відхилено як суперечливі. Проте не вбачається, що при розгляді версії заявника щодо перебігу подій було продемонстровано особливу старанність (п. 94).

У зв'язку з цим, Суд вважає, що органи влади мали вжити **додаткових заходів для внесення ясності стосовно медичних висновків щодо причини ушкоджень заявника**, оскільки судово-медичний експерт спершу вважав, що ушкодження могли бути нанесені у вказаний заявником спосіб. Пізніше він висловив думку, що деякі ушкодження, зокрема черепно-мозкові травми заявника, також могли бути нанесені у спосіб, вказаний працівниками правоохоронних органів. Однак в останньому випадку він не навів жодних припущень щодо походження решти ушкоджень, особливо тих, що були на руках заявника. Проте у своїх постановках про закінчення дослідчих перевірок органи влади посилалися на цей частковий висновок (п. 95).

Зважаючи на ці факти та міркування, Суд вважає, що у своїх постановках національні органи влади посилалися на поспішні висновки та не робили адекватних спроб ретельно з'ясувати обставини справи. Суд вважає, що держава не вжила усіх необхідних заходів, спрямованих на забезпечення проведення ефективного розслідування тверджень про жорстоке поводження (п. 96).

Справа «Вітковський прботи України» (витяг)

У цій справі Судом було встановлено, що через п'ять днів після арешту заявника, 2 липня 2004 року, судово-медична експертиза виявила численні синці фактично на усіх частинах його тіла: обох повіках, лівій скроні, обох вушних раковинах, грудній клітині, колінах, лівому плечі та лівій сідниці. Забої також були виявлені на його підборідді, променезозап'ясткових суглобах та колінах. Хоча експерт кваліфікував ці ушкодження як «легкі», він вказав, що вони спричинені принаймні дев'ятьма ударами тупим твердим предметами. Він також підтвердив, що вони могли бути завдані за умов, описаних заявником (п. 88).

Суд зазначив, що 29 червня 2004 року заявник поскаржився до органів прокуратури на жорстоке поводження. Його скарги були підтверджені судово-медичною експертизою від 2 липня 2004 року (п. 98).

Проте міська **прокуратура** п'ять разів відмовляла у порушенні кримінальної справи з цього питання, встановивши, що у діях працівників міліції не було злочинних дій. Хоча кожна з вищезазначених постанов була скасована як така, що не ґрунтувалася на належному розслідуванні, з'являлись нові подібні постанови (п. 99).

Суд також зауважує, що заявника не визнали потерпілим та що його не допитали у такому статусі (п. 100).

Більше того, Суд зазначає, що **проведене на національному рівні розслідування викликає питання щодо його незалежності**. Так, незважаючи на численні клопотання заявника про передачу справи для розслідування іншим органом, розслідування цієї справи продовжувала здійснювати **прокуратура**, що знаходиться у тому ж місті, що й відділ міліції, працівників якого заявник звинувачував у жорстокому поводженні. Крім того, **прокуратура**, яка проводила розслідування, явно посилалася на висновки «внутрішнього розслідування», проведеного міліцією, згідно з яким скарга заявника була безпідставною (п. 101).

З огляду на вищенаведені міркування Суд доходить висновку, що заявнику відмовили в ретельному, ефективному та незалежному розслідуванні його небезпідставної скарги про жорстоке поводження з ним працівників міліції. Як постановив Суд у своєму рішенні у справі «Каверзін проти України» (*Kaverzin v. Ukraine*), ця ситуація обумовлена системними проблемами на національному рівні, що дозволяють посадовим особам держави, які є відповідальними за жорстоке поводження, уникнути покарання (п. 102).

5.3.2. Спеціальні провадження Уповноваженого ВР України у справах про порушення прав людини на ефективне розслідування за фактами катувань та неналежного поводження

Аналіз звернень, які надходять до Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, свідчить про те, що до Уповноваженого систематично звертаються люди, які стали жертвами катувань та неналежного поводження з боку правоохоронців.

Відповідно до вимог пункту 1 розділу XI «Перехідні положення» частини четвертої статті 216 КПК України зазначені звернення громадян, в яких йдеться про скоєння кримінальних правопорушень працівниками правоохоронних органів, спрямовуються або до Генеральної прокуратури України, або до територіальних органів прокуратури з метою всебічного й об'єктивного вивчення обставин, надання правової оцінки діям працівників правоохоронних органів, прийняття рішення в порядку та спосіб, передбачені законодавством України.

Аналіз отриманих відповідей, що надходять до Секретаріату Уповноваженого з прав людини від Генеральної прокуратури та її територіальних органів за результатами розгляду листів Уповноваженого з прав людини з доданими до них зверненнями громадян, в яких йдеться про катування з боку правоохоронців, свідчить про значну поширеність порушень прав та свобод людини в частині забезпечення органами прокуратури ефективного розслідування випадків неналежного поводження.

Серед найбільш поширених порушень варто відзначити:

1. Невнесення відомостей про катування та неналежне поводження з боку працівників правоохоронних органів до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Кримінальний процесуальний кодекс України, зокрема стаття 214 цього Кодексу, **не передбачає жодних умов і винятків для не внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань**. Також будь-яких умов і винятків не передбачає й Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, затверджене наказом Генерального прокурора України від 17.08.2012 № 69.

Однак, як свідчить аналіз отриманих відповідей на запити Уповноваженого з прав людини щодо проведення ефективного розслідування за зверненнями громадян, в яких йдеться про неналежне поводження з боку правоохоронців, працівниками прокуратури допускаються порушення в частині своєчасного початку досудового розслідування шляхом відмови у внесенні відомостей до Єдиного реє-

стру досудових розслідувань, навіть у випадках явного зазначення заявниками ознак катувань та жорстокого поводження.

Наведемо кілька **практичних прикладів**.

14.01.2015 року до Уповноваженого з прав людини звернулась громадянка С. в інтересах свого цивільного чоловіка Г. Заявниця стверджувала, що Г. було побито в приміщенні Дніпровського РУ ГУМВС України в м. Києві, при чому під час побиття був присутній прокурор С. і заступник начальника слідства. Наведемо витяг зі звернення:

*«20.11.14 р. був затриманий мій цивільний чоловік гр. Г. ... Коли його доставили до районного відділу міліції, то почали **по-звір'ячому бити**, а саме оперуповноважений А. (високий, світлий), 45 років, з Черкас родом, **бив його кулаком, ногами**. Відбувалося все це в будівлі РВ на 3 поверсі, біля 301 кабінету. Оперуповноважений А. **бив його в голову, корпус, в районі нирок, геніталії та в інші частини тіла** (стан здоров'я був критичним). Поруч стояв прокурор С. і заступник начальника РВ, які ніяким чином не реагували на звіряче побиття. **Від цього він упав, так як сталася гіпертонічна криза, викликали швидку допомогу, зробили укол...**».*

11.02.2015 року на адресу прокуратури м. Києва було направлено лист представника Уповноваженого з прав людини з доданим до нього зверненням С. для прийняття рішення відповідно до законодавства.

19.03.2015 року з прокуратури м. Києва надійшла відповідь за підписом заступника прокурора м. Києва Л., в якому було зазначено, що **вивченням вказаного звернення не встановлено жодних об'єктивних даних, що свідчать про наявність ознак кримінального правопорушення і охоплюються поняттям злочину, визначеним статтею 11 КК України**.

В іншому випадку Уповноваженим з прав людини здійснювалось провадження за зверненням громадянина К., який звернувся зі скаргою на бездіяльність органів прокуратури Донецької області при розслідуванні незаконних дій та катувань з боку працівників міліції Красноармійського МВ ГУМВС України в Донецькій області.

15.06.2015 року Представником Уповноваженого з прав людини зазначене звернення було спрямоване до Генеральної прокуратури для здійснення перевірки та вжиття заходів прокурорського реагування відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства.

24.06.2015 року з Генеральної прокуратури надійшла відповідь за результатом розгляду листа представника Уповноваженого, в якій було зазначено, що **за результатами розгляду заяви К. достатніх даних, які б вказували на вчинення працівниками міліції кримінального право-**

порушення стосовно К. прокуратурою Донецької області не встановлено, у зв'язку з чим відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань не вносилися.

Уповноваженим з прав людини за зверненням Л. в інтересах її чоловіка В. здійснювалось провадження у справі про порушення прав і свобод людини і громадянина. В. стверджує, що визнавальні покази, **які стали підставою для його обґрунтованої підозри у вчиненні кримінального правопорушення, були отримані внаслідок застосування незаконних методів слідства працівниками Дніпровського РУ ГУМВС України в м. Києві.**

17.04.2014 року в межах відкритого провадження Уповноваженого звернення подружжя Л. та В. були направлені до прокуратури міста Києва для перевірки та вжиття відповідних заходів прокурорського реагування.

03.07.2014 року прокурором міста Києва Юлдашевим С. О. поінформовано Уповноваженого про те, що **у зверненнях заявників відсутні відомості, які б достовірно свідчили про наявність у діях працівників Дніпровського районного управління міліції ознак складу кримінального правопорушення, яке охоплюється поняттям злочину, передбаченого статтею 11 КК України, тому підстав для внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань не вбачається.**

01.09.2014 року до Генеральної прокуратури України було направлено звернення П. зі скаргою на протиправні дії окремих працівників Білоцерківського МВ ГУМВС України в Київській області, які **полягали у застосуванні до неї фізичного та психологічного впливу.** Розгляд звернення Генеральна прокуратура України доручила прокуратурі Київської області.

06.10.2014 року начальник слідчого управління прокуратури Київської області Олійник С. поінформував представника Уповноваженого з прав людини **про відсутність підстав для внесення відомостей до ЄРДР.** На зазначений лист 22.10.2014 року за підписом представника Уповноваженого з прав людини було направлено роз'яснення про недопущення відмови у внесенні відомостей до ЄРДР.

08.12.2014 року заступником прокурора Київської області Бендиком Я. М. **повторно було відмовлено у внесенні відомостей до ЄРДР.** Зазначене рішення ґрунтувалося на показах слідчого СВ Білоцерківського МВ ГУМВС України в Київській області, який **заперечив застосування будь-якого примусу до заявниці.**

Як можна побачити, мають місце випадки, коли працівники прокуратури відмовляють у внесенні відомостей до ЄРДР за заявами громадян про неналежне поведження з боку правоохоронців, посилаючись на фактично не передбачені законодавством підстави. Адже Кримінальний процесуальний кодекс не вимагає наявності «об'єктивних чи достатніх даних», «відомостей, які б достовірно свідчили» про наявність факту неналежного поведження. Такі факти й мають бути власне встановлені в ході розслідування. А тому невнесення відповідних відомостей до Реєстру є фактичною спробою перешкодити такому розслідуванню.

2. Надання доручень органами прокуратури органам внутрішніх справ на проведення перевірок за фактами катувань та жорсткого поведження з боку працівників міліції.

До системних порушень, що перешкоджають ефективному розслідуванню випадків катувань та неналежного поведження, варто віднести також надання прокурорами доручень про проведення службової перевірки органам, дії яких оскаржуються.

Замість розслідування, відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства, такі перевірки проводяться в межах Закону України «Про звернення громадян». Висновки службових розслідувань, проведених органами внутрішніх справ, та матеріали по них були підставою для відмови у внесенні відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, що також суперечить вимогам статті 214 КПК України.

Так, в межах провадження у справі про порушення прав і свобод людини в діяльності працівників ОВС, прокуратури та суду м. Біла Церква Київської області встановлено, що 30.09.2014 року Білоцерківською міською лікарнею № 2 було повідомлено Білоцерківський МВ про те, що Л. звернувся до лікарні за наданням медичної допомоги у зв'язку з заподіянням йому працівниками міліції тілесних ушкоджень. Працівники міліції в Журналі єдиного обліку зазначили, що Л. звернувся до лікарні за наданням медичної допомоги, приховавши, що тілесні ушкодження нанесені саме працівниками міліції.

В подальшому Л. звернувся до **прокурора** міста із заявою на протиправні дії міліціонерів, в якій зазначив можливість отримання доказів, які б підтверджували факт неправомірних дій працівників міліції, шляхом вивчення відеоматеріалів з камер відеоспостереження міськвідділу. **Проведення перевірки за цією заявою було доручено дільничному інспектору**, яким без проведення належних заходів матеріали були списані в архів. Заступником прокурора міста Л. було повідомлено, що **підстави для прокурорського реагування відсутні**.

Прокурору Запорізької області Уповноваженим з прав людини було направлено звернення К., в якому вона оскаржує протиправні дії з ознаками злочину стосовно неї з боку працівників УБНОН ГУМВС України в Запорізькій області. Прокуратурою Запорізької області відомості, викладені в заяві, до ЄРДР не було внесено, перевірка за фактами, викладеними заявницею, відповідно до вимог законодавства не проведена. Натомість звернення для розгляду та прийняття рішення у порядку, передбаченому Законом України «Про звернення громадян», було спрямоване начальникові ГУМВС України в Запорізькій області, якому підпорядковані працівники, дії яких оскаржуються. В даному випадку працівники правоохоронних органів також уникли покарання, зробивши висновок, що порушень з їхнього боку не виявлено.

24.01.2014 року до прокуратури Харківської області було спрямовано скаргу Р. та Я. щодо **неналежного поводження з ними з боку працівників Ленінського РВ ХМУ ГУМВС України в Харківській області** з метою перевірки викладених доводів і прийняття рішення у порядку та спосіб, передбачені законодавством України.

04.03.2014 року **прокурором** Ленінського району м. Харкова Білодідом І. М. було поінформовано Уповноваженого з прав людини про те, що 21.02.2014 року звернення Р. та Я. на підставі вимог статті 7 Закону України «Про звернення громадян» **направлені до Управління кадрового забезпечення ГУМВС України в Харківській області для проведення службової перевірки.**

Як ми вже згадували вище, у своїх рішеннях проти України Європейський суд з прав людини звертав увагу українського уряду на неприпустимість проведення розслідування за фактами катувань самою поліцією, й, відповідно, на порушення права людини на ефективне розслідування у випадку передоручення органами прокуратури обов'язку проведення таких розслідувань органам поліції. На жаль, як свідчать вищенаведені приклади, така практика в Україні до цього часу є досить поширеною.

Розділ 6

Роль суду у сфері запобігання неналежному поведженню в Україні

Володимир Венгер

6.1. Імплементція окремих міжнародних стандартів щодо ролі суддів у сфері запобігання катуванням та неналежному поведженню в українське законодавство

Відповідно до мети даного посібника слід виокремити роль суду та суддів щодо імплементції міжнародних стандартів у сфері запобігання катуванням та неналежному поведженню в українське законодавство.

Конституція України встановлює, що права й свободи людини і громадянина захищаються судом, кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (частини перша та друга статті 55). Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (частини перша та друга статті 124). Судді при здійсненні правосуддя є незалежними і підкоряються лише закону (частина перша статті 129).

На виконання зазначених та інших конституційних положень законодавство про судоуправління і статус суддів та процесуальне законодавство надають суддям низку правових інструментів для належного та ефективного захисту судом права людини не бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поведженню чи покаранню.

Сьогодні, загалом, суд має можливість і повинен вживати заходів для недопущення практичного порушення зазначеного права. Зважаючи на це, окрему увагу слід приділити новому Кримінальному процесуальному кодексу України (далі — КПК). За оцінками експертів КПК визначає порядок кримінального провадження на засадах пріоритетності прав і свобод людини, що загалом кореспондує міжнародним стандартам кримінального судочинства, а також практиці Європейського Суду з прав людини. Кодекс розроблено та прийнято з метою удосконалити процесуальні аспекти національного кримінального законодавства через більш повну імплементцію у нього міжнародних стандартів та принципів. Одним з головних завдань законодавця було створити більш ефективні механізми реалізації таких конституційних засад судочинства, як рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їхньої переконливості.

Змінами у Кримінальному процесуальному кодексі було зроблено реальний крок до запровадження у практичній діяльності органів кримінальної юстиції України цілої низки механізмів дотримання гарантій

прав людини: запроваджено нормативні інструменти реального судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, змагальності сторін, надано можливість стороні захисту збирати та подавати суду на рівні зі стороною обвинувачення докази для доведення своєї правової позиції; вдосконалено нагляд і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням з боку прокурора; удосконалено систему заходів забезпечення кримінального провадження та запобіжних заходів, в тому числі переглянуто нормативну основу для застосування такого запобіжного заходу, як домашній арешт; розвинуто конституційне право людини на отримання особою безоплатної правової допомоги; встановлено нові підходи до визначення правового статусу місць затримання, більше того — надано можливість здійснювати перевірки умов утримання в них осіб не лише прокурором, а й Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, в тому числі спільно з представниками громадськості.

Щодо розширення інструментів судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні слід зазначити, що у новому КПК чіткіше врегульовано питання оцінки судом доказів (статті 84–90), зокрема актуалізовано положення щодо належності та допустимості доказів, а також зроблено безпосереднє посилання в цьому аспекті на міжнародні стандарти:

«1. Недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини.

2. Суд зобов'язаний визнати істотними порушеннями прав людини і основоположних свобод, зокрема, такі діяння:

...

2) отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поведження або погрози застосування такого поведження;

...»²²⁰.

Щодо міжнародних стандартів у цьому аспекті, то суд може і повинен розглядати питання про прийнятність доказів. Такого висновку неодноразово доходив Європейський суд з прав людини. Зокрема, у справі «Гюлкі Гюнеш проти Туреччини» він зазначив, що суд навіть під час розгляду справи по суті повинен мати

---

²²⁰ Частина перша та друга статті 87 Кримінального процесуального кодексу України // Відомості Верховної Ради України від 08.03.2013 — 2013 р., / № 9–10 /, стор. 474, стаття 88.

можливість «засудити будь-які незаконні методи, використовувані для здобуття доказів для кримінального обвинувачення»²²¹. Хоч це відбувається уже на етапі судового процесу, проте ефективність такого ретроспективного контролю дає можливість відновити порушене право, а також забезпечити повноту дослідження усіх обставин у кожній конкретній справі.

КПК також передбачено можливість з'ясування достовірності показів свідка (стаття 96). Важливим є встановлене правило, за яким суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показах, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання. Прямо розписано заборону для суду обґрунтовувати судові рішення показами, наданими слідчому, прокурору або посилатися на них (ч. 4 ст. 95 КПК). Адже, як зазначено в пункті 35 Дванадцятої Загальної доповіді КЗК:

«35. Протягом багатьох років представники Комітету спілкувались із значною кількістю позбавлених волі осіб у різних країнах; ці особи достовірно скаржились, що працівники поліції, прагнучи отримати зізнання, піддавали їх фізичному насильству та в інакші способи вдавались до погроз і залякувань. Вочевидь зрозуміло, що система кримінального правосуддя, яка вважає зізнання головним доказом вини, заохочує представників органів, котрі беруть участь у розслідуванні злочинів, — і на котрих часто тиснуть, вимагаючи результату, — застосовувати методи фізичного чи психологічного примушення»²²².

Тому КЗК наголошує, що в контексті запобігання катуванням та іншим формам жорстокого поведіння особливого значення набуває розробка методики кримінального розслідування, застосування якої уможливить менше покладання на зізнання та інші свідчення чи відомості, отримані шляхом допитів, при засудженні винуватих.

В КПК врахована ця рекомендація КЗК та встановлено, що суд не тільки досліджує докази, зібрані органами досудового розслідування, а також розглядає фактичні дані, зібрані як стороною обвинувачення, так і стороною захисту, і лише на підставі безпосереднього їх дослідження визнаватиме ці відомості та матеріали доказами і кластиме їх в основу судового рішення. Отже, отримання шляхом допиту зізнання не стає автоматично головним доказом вини, оскільки під час судового розгляду беруться до уваги лише покази, отримані безпосередньо в судовому засіданні. Тут, між іншим, доречно зазначити цікаве прирівняння поняття «допит» до поняття «катування» як історичний наслідок функціонування

---

²²¹ «Гюлкі Гюнеш проти Туреччини» (Hulki Gunes v. Turkey) (Заява № 28490/95) від 19 червня 2003 року.

²²² Витяги з Дванадцятої Загальної доповіді Комітету [CPT/Inf (2002) 15]. Стандарти. Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню (КЗК). CPT/Inf/E (2002) 1 — Rev. 2015 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.cpt.coe.int/lang/ukr/ukr-standards.pdf>.

кримінального процесу, при якому зізнання використовувалось як основна і безсумнівна форма доказування вини особи²²³.

Інший досить важливий аспект щодо ролі органів судової влади і прокуратури у відверненні жорстокого поведіння поліції із затриманими особами КЗК зазначив у пункті 45 уже згаданої тут Дванадцятої Загальної доповіді²²⁴. Зокрема, Комітет звертає увагу, що всі особи, які затримані поліцією і яких пропонують утримувати під вартою до суду, мають особисто постати перед суддею, який прийме відповідне рішення. Якщо підозрюваний, з яким жорстоко поводитись, вчасно постане перед суддею, він зможе подати скаргу. Більше того, навіть за умови неподання скарги суддя зможе своєчасно вжити належних заходів у разі наявності ознак жорстокого поведіння (наприклад, оцінюючи видимі пошкодження, загальний вигляд затриманого чи його поведінку). Зрозуміло, що у випадках наявності ознак жорстокого поведіння поліції суддя має вжити потрібних заходів. Отже, в усіх випадках, коли підозрювані у вчиненні кримінальних злочинів, які постали перед суддею після перебування під вартою в поліції, стверджують, що з ними жорстоко поводитись, суддя має письмово запротоколювати такі скарги, негайно призначити судово-медичну експертизу і забезпечити належне розслідування заявлених тверджень. Таких заходів слід вживати незалежно від того, чи на особі, яка перебувала під вартою, є видимі зовнішні пошкодження. Більше того, навіть за відсутності конкретних тверджень про жорстоке поведіння суддя має призначити судово-медичну експертизу в усіх випадках, коли є підстави вважати, що постала перед ним особа могла постраждати від жорстокого поведіння з нею. Слід наголосити, що у своїх доповідях КЗК, за результатами його візитів в Україну, неодноразово підкреслював важливість втілення вищезазначених рекомендацій в українське національне законодавство²²⁵.

Врешті, на нормативно-правовому рівні цей важливий стандарт запобігання катуванню та неналежному поведінню імплементований у КПК в інституті слідчого судді, що покликано забезпечити дієвий судовий контроль за дотриманням прав особи під час досудового розслідування.

Слідчий суддя здійснює: розгляд питань, які стосуються застосування, зміни чи скасування заходів забезпечення кримінального провадження (у тому числі й запобіжних заходів); нагляд за дотриманням закон-

---

²²³ Зокрема думка судді Валтікосу, яка не збігається з позицією більшості і до якої приєднався суддя Гьольцкюлю «Саундерс проти Сполученого Королівства» (Saunders v. The United Kingdom) (43/1994/490/572) від 17 грудня 1996 року // [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://eurocourt.in.ua/Article.asp?Aldx=408#_edn1.

²²⁴ Витяги з Дванадцятої Загальної доповіді Комітету [CPT/Inf (2002) 15]. Стандарти. Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведінню чи покаранню (КЗК). CPT/Inf/E (2002) 1 — Rev. 2015 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.cpt.coe.int/lang/ukr/ukr-standards.pdf>.

²²⁵ Звіт за результатами візиту КЗК в Україну 29 листопада — 06 грудня 2011 року [CPT/Inf (2012) 30] // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.cpt.coe.int/documents/ukr/2012-30-inf-eng.pdf>.

ності в питаннях затримання особи та утримування її під вартою; надання дозволів на вчинення окремих слідчих дій в ході досудового розслідування; розгляд скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора під час досудового розслідування; вирішення питань щодо поміщення неповнолітнього у приймальник-розподільник та щодо направлення особи до медичного закладу для проведення психіатричної експертизи. Такі повноваження слідчого судді покликані запобігати неправомірним діям і рішенням органів досудового розслідування та відновлювати порушені конституційні права і свободи громадян, що, беззаперечно, сприяє винесенню правосудного вироку.

З цієї точки зору особливо важливими є положення статті 206 КПК, яка передбачає цілий комплекс заходів, що має вчинити слідчий суддя для захисту порушеного права особи в межах кримінальних процедур. Зокрема, Кодексом гарантовано право судді постановити ухвалу, якою він може зобов'язати будь-який орган державної влади чи службову особу забезпечити додержання прав особи, яка тримається під вартою; встановлено обов'язок судді вжити заходів для звільнення особи, яка позбавлена свободи за відсутності судового рішення, яке набрало законної сили; суддю зобов'язано вжити необхідних заходів для забезпечення особи, яка позбавлена свободи, захисником. Проте чи не найважливіші положення цієї статті сконцентровано в її частинах шостій та сьомій:

«6. Якщо під час будь-якого судового засідання особа заявляє про застосування до неї насильства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі (орган державної влади, державна установа, яким законом надано право здійснювати тримання під вартою осіб), слідчий суддя зобов'язаний зафіксувати таку заяву або прийняти від особи письмову заяву та:

- 1) забезпечити невідкладне проведення судово-медичного обстеження особи;*
- 2) доручити відповідному органу досудового розслідування провести дослідження фактів, викладених в заяві особи;*
- 3) вжити необхідних заходів для забезпечення безпеки особи згідно із законодавством.*

7. Слідчий суддя зобов'язаний діяти в порядку, передбаченому частиною шостою цієї статті, незалежно від наявності заяви особи, якщо її зовнішній вигляд, стан чи інші відомі слідчому судді обставини дають підстави для обґрунтованої підозри порушення вимог законодавства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі»²²⁶.

---

²²⁶ Частина шоста та сьома статті 206 Кримінального процесуального кодексу України // Відомості Верховної Ради України від 08.03.2013 — 2013 р., / № 9–10 /, стор. 474, стаття 88.

Зазначений нормативно-правовий базис для захисту права людини не бути підданий катуванню, жорсткому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню наявний в чинному сьогодні КПК. Проте практика реалізації у реальному житті зазначених положень є не настільки ефективною та далеко не однозначною.

Так, у Звіті до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого у період з 9 по 21 жовтня 2013 року КЗК визнано, що його основні рекомендації відображені у статті 206 КПК. Разом з тим, у звіті КЗК зазначено:

«У ході візиту в 2013 році делегація почула декілька відгуків від затриманих осіб, відповідно до яких слідчі судді реагували на їхні скарги про жорстоке поводження або задавали питання щодо їхнього стану здоров'я та/або видимих травм (хоча затримані все ж таки не отримували зворотний зв'язок про будь-які прийняті заходи). Тим не менш, багато затриманих осіб, які очевидно скаржилися судді на жорстоке поводження (і/або незаконні первинні періоди позбавлення волі) або демонстрували видимі пошкодження, стверджували, що суддя проігнорував їхні скарги та/або не звертав увагу на їхні травми. Розгляд відповідної документації, в тому числі судових документів, підтвердив правдоподібність цих звинувачень.

КЗК також стурбований щодо свідчень затриманих осіб, відповідно до яких, перш ніж постати перед судом, їм погрожували чиновники внутрішніх справ (подальшим) побиттям, якщо вони скаржитимуться судді.

Суддям має регулярно та чітко нагадуватись через відповідні канали про їхні юридичні зобов'язання відповідно до статті 206 КПК.

Крім того, КЗК рекомендує домогтися розуміння всіма співробітниками органів внутрішніх справ, що застосування будь-яких погроз або дій з метою запобігання наданню скарг судді затриманою особою неприпустиме»²²⁷.

Відповідне зауваження та рекомендації також було констатовано Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини за результатами пілотного моніторингу застосування нового Кримінального процесуального кодексу України судами м. Києва:

---

²²⁷ Звіт за результатами візиту КЗК в Україну 9-21 жовтня 2013 року [СРТ (2014) 08] // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://old.min-just.gov.ua/file/36937>.

«Водночас, були зафіксовані випадки, коли такі ознаки були помічені візуально. Наприклад, нерідко під час судових засідань, що проводились у режимі відеоконференції, на руках та обличчі особи, яка трималась в СІЗО, були помітні синці.

Наведені спостереження підтверджують вже відомі факти, що судді досить рідко застосовують у своїй практиці статтю 206 КПК та не виконують у повній мірі загальні обов'язки судді щодо захисту прав людини. Судді залишаються байдужими навіть у тих випадках, коли зовнішній вигляд затриманого чи підозрюваного вказує на застосування до нього насильства під час затримання або тримання в приміщенні відповідного органу державної влади чи державної установи»²²⁸.

Таким чином, навіть належно імplementовані у національне законодавство міжнародні стандарти щодо запобігання катуванню людини, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поведженню чи покаранню далеко не завжди є прикладом належної адміністративної практики їх застосування у реальному житті. Співробітники правоохоронних органів з різних причин вдаються до непрямого порушення відповідних прав людини, а інколи, що найгірше, свідомо ігнорують не тільки міжнародні стандарти, але й національне законодавство у відповідній сфері правового регулювання. За таких умов дії держави, а саме її центральних органів публічної влади, повинні бути спрямовані на пошук оптимальних правових механізмів виправлення ситуації.

25 серпня 2015 року Указом Президента України № 501/2015 затверджено Національну стратегію у сфері прав людини, яка спрямована на «об'єднання суспільства довкола розуміння цінності прав і свобод людини, які захищаються на основі принципу рівності та без дискримінації»²²⁹. Метою Стратегії, серед іншого, є створення ефективної системи протидії катуванням, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню; створення умов для попередження випадків неналежного поведження; утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів неналежного поведження.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 року № 1393-р затверджено План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, який отримав схвальні відгуки правозахисників та експертного середовища. Ним передбачається здійснення цілого ряду заходів для створення ефективної системи протидії катуванням, жорстокому, нелюдському або

---

²²⁸ Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за результатами пілотного моніторингу застосування нового Кримінального процесуального кодексу України судами м. Києва — К.: «Арт-Дизайн», 2015. — 132 с.

²²⁹ Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015 // Офіційний вісник Президента України від 03.09.2015 — 2015 р., № 20, стор. 80, стаття 1203.

такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню, а саме — створення умов для запобігання випадкам неналежного поведження; утвердження у суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів неналежного поведження.

Серед конкретних заходів заплановано розробити на основі міжнародних стандартів низку законопроектів для попередження та запобігання проявам неналежного поведження. Зокрема, пропонується внести зміни до Кримінального кодексу України щодо скасування строків давності розслідувань злочинів, складовою яких є катування та/або жорстоке поведження; доповнити КПК положеннями щодо початку досудового розслідування та внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань на підставі рішення Європейського суду з прав людини, в якому констатовано порушення процесуальних аспектів статей 2 чи 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; привести Закон України «Про Національну поліцію» в частині визначення повноважень у відповідність з міжнародними стандартами в частині застосування сили, проведення обшуків, підстав для затримання тощо.

Окрему увагу (що дуже важливо) приділено підзаконному нормативно-правовому регулюванню, яке повинно забезпечити імплементацію міжнародних стандартів на рівні підзаконних актів законодавства України та окремих відомчих актів. Наприклад, пропонується здійснити:

«... підготовку проектів актів про внесення змін до актів законодавства та відомчих нормативно-правових актів з метою приведення їх у відповідність із вимогами міжнародних стандартів;

... нормативне вдосконалення процедури дисциплінарного розслідування за скаргами громадян для найповнішого гарантування захисту права потерпілої особи на справедливий та ефективний розгляд з передбаченням, зокрема, повноправної участі заявника у проведенні дисциплінарного розслідування за його зверненням (ознайомлення з матеріалами розслідування та їх оцінювання, присутність під час проведення допиту осіб, можливість надання додаткових матеріалів на будь-якому етапі розслідування тощо);

... розроблення та внесення на розгляд Кабінету Міністрів України законопроекту щодо закріплення порядку відшкодування шкоди особам, які були піддані катуванням, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню; визначення належних компенсаторних заходів для таких осіб, їх чіткого розміру та порядку застосування;

... розроблення та прийняття нормативно-правового акта з питань регулювання порядку виконання рішень Європейського суду з прав людини та рекомендацій Європейського комітету з запобі-

гання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню на рівні ДПтС, її територіальних органів, а також окремих установ, що їй підпорядковані»²³⁰.

Що стосується ролі суду і суддів, слід звернути увагу на передбачене підпунктом 2 пункту 8 Плану окреме доручення Міністерству юстиції України та Державній пенітенціарній службі України щодо «розроблення та передбачення змісту і порядку здійснення ефективних термінових заходів судового превентивного реагування щодо осіб, які утримуються в неналежних умовах чи піддаються неналежному поводженню, з метою унеможливлення подальшого тримання в таких умовах»²³¹. При цьому строк виконання даного доручення встановлено на IV квартал 2016 року, а індикатором його досягнення стане внесення відповідного законопроекту на розгляд Кабінету Міністрів України.

Отже, поданий тут досить загальний аналіз тенденцій імплементації міжнародних стандартів щодо забезпечення права людини не бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню свідчить про досить активну діяльність органів публічної влади України щодо ефективної реалізації відповідних міжнародних зобов'язань. Разом з тим, адміністративна практика застосування навіть вже наявного нормативно-правового матеріалу потребує ще доволі серйозного вдосконалення, що й стане предметом розгляду в наступних частинах.

---

²³⁰ План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 року № 1393-р // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248740679>.

²³¹ Там само.

6.2. Практичні проблеми у сфері застосування суддями стандартів щодо запобігання катуванням та неналежному поведженню

Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року надав низку нових додаткових організаційних та правових інструментів забезпечення права людини не бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поведженню чи покаранню. Загалом, як уже зазначалось у попередній частині, ключовим при застосуванні цих інструментів стає суд. Зокрема, на нормативному рівні зроблено крок до забезпечення реальної рівності процесуальних можливостей сторін кримінального провадження, розвинуто процесуальні засади змагальності процесу, запроваджено нові інструменти контролю, в тому числі судового, за дотриманням прав та свобод осіб у кримінальному провадженні.

Розвиток правових механізмів саме судового контролю одночасно з покращенням системи кримінальних процесуальних гарантій дотримання прав людини у кримінальному провадженні об'єктивно обумовили більш активну роботу суду та суддів. Особливо важливою є діяльність слідчих суддів, які відповідно до пункту 18 частини першої статті 3 КПК мають безпосередні повноваження судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні.

Як вже зазначалось вище, одним із прямих механізмів такого контролю є повноваження слідчого судді, передбачені статтею 206 КПК. На цьому акцентує увагу Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у відповідному листі, зазначаючи, що «... *слідчий суддя має сумлінно виконувати обов'язки щодо загального захисту прав людини у порядку ст. 206 КПК*»²³². Такий особливий статус слідчого судді обумовлений правовою природою здійснюваних ним функцій. Адже фактично він стає чи не єдиним (принаймні на відповідному етапі та у конкретній ситуації) суб'єктом контролю правомірності, обґрунтованості та доцільності обмеження прав та свобод людини у кримінальному провадженні. Рішення про застосування одного з видів запобіжних заходів, передбачених положеннями КПК, матиме у своїй основі звуження обсягу, а саме — обмеження прав людини (підозрюваного, обвинуваченого). Таке обмеження, відповідно до правової позиції Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ базується на загальному (публічному, суспільному) інтересі. Власне таке

---

²³² Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України» від 04.04.2013 № 511-550/0/4-13 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/v0511740-13>.

рішення за своєю суттю «... має відповідати характеру певного суспільного інтересу (визначеним у КПК конкретним підставам і меті), що, незважаючи на презумпцію невинуватості, превалює над принципом поваги до свободи особистості»²³³.

Деталізуючи роль слідчого судді у питанні судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ в іншому Листі сформулював такі основні обов'язки слідчого судді у кожному випадку при розгляді клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження:

«...

- сумлінно і принципово здійснювати повноваження із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні під час досудового розслідування, діяти у межах і відповідно до вимог закону;
- перевіряти наявність об'єктивної необхідності та виправданість такого втручання у права і свободи особи, з'ясувати можливість досягнення мети, на яку посилається автор клопотання, без застосування цих заходів;
- зважати, що незалежно від визначеного процесуальним законом суб'єкта ініціювання застосування заходів забезпечення обов'язок довести наявність трьох необхідних складових для їх застосування (ч. 3 ст. 132 КПК) покладається на слідчого та/або прокурора;
- враховувати, що докази на підтвердження обставин, викладених у клопотанні про застосування заходів забезпечення, подаються особою, яка заявляє таке клопотання;
- пам'ятати, що суддя, який брав участь у кримінальному провадженні під час досудового розслідування, згідно з ч. 1 ст. 76 КПК не має права брати участь у цьому ж провадженні в суді як першої, так і апеляційної та касаційної інстанцій, а також при перегляді судових рішень Верховним Судом України або за нововиявленими обставинами»²³⁴.

---

²³³ Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України» від 04.04.2013 № 511-550/04-13 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/v0511740-13>.

²³⁴ Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження» від 05.04.2013 № 223-558/04-13 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0558740-13>.

Разом з тим, слід враховувати, що повноваження суду та слідчого судді не обмежуються виключно застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження. Такі повноваження мають значно глибшу суть та більший обсяг. Слідчий суддя також, наприклад, розглядає скарги на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування чи прокурора під час досудового розслідування. Порядок здійснення відповідної форми судового контролю передбачено спеціальною главою КПК. При цьому слід звернути увагу на вирішальній ролі слідчого судді, адже відповідно до частини третьої статті 307 КПК, за загальним правилом, ухвала слідчого судді за результатами розгляду скарги на рішення, дію чи бездіяльність слідчого або прокурора не може бути оскаржена. Відповідно, саме суддя реалізує функцію ефективного контролю забезпечення законності та обґрунтованості обмеження конституційних прав і свобод людини.

Інший важливий пласт повноважень — це роль слідчого судді щодо забезпечення контролю над діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні — слідчими (розшуковими) діями. Низка слідчих дій можуть бути реалізованими виключно на підставі рішення слідчого судді (наприклад, обшук житла чи іншого володіння особи), окремі — із його процесуальним долученням у складних випадках. Проте тут важливою є сама нормативно закріплена можливість судді безпосередньо впливати на хід кримінального провадження загалом та окремих слідчих дій зокрема. Звісно, що такий вплив на практиці далеко не завжди має вирішальний чи прямиий характер, проте він може і повинен бути системним та ефективним. Нездійснення відповідного впливу слідчим суддею на етапі санкціонування чи проведення слідчих дій може бути компенсоване на етапі оцінки доказів, визнання їх допустимими тощо.

Виходячи із зазначеного, конституційно-правовий статус суду та судді і безпосередньо у кримінальному провадженні — слідчого судді є комплексними й передбачають систему повноважень щодо ефективного та реального контролю за правомірністю обмеження конституційних прав і свобод людини на досудових стадіях кримінального провадження. Тут слід погодитись із твердженням Ю. В. Скрипіної, що:

*«... місце слідчого судді в кримінальному судочинстві визначається тим, що він є носієм судової влади, який здійснює свою діяльність, спрямовану на забезпечення законності та обґрунтованості обмеження конституційних прав і свобод людини, на досудових стадіях кримінального процесу. Роль інституту слідчого судді багатоаспектна і полягає у забезпеченні режиму законності при провадженні в кримінальній справі, захисті конституційних прав і свобод людини і громадянина, привнесенні елементів змагальності у досудове провадження. **Діяльність слідчого судді повною мірою має відповідати вимогам системності, постійності, пронизувати все досудове провадження аж до прийняття кримінальної справи суддею, який вирішуватиме її по суті, що відбиватиметься на підвищенні ефективності забезпечення законності й обґрунтованості обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина...** Слідчий суддя — це суддя, уповноважений забезпечувати законність та обґрунтованість обмеження конституційних прав і свобод людини на досудовому провадженні у кримінальній справі,*

до компетенції якого належить прийняття рішення про застосування заходів кримінально-процесуального примусу, проведення слідчих та інших процесуальних дій, що обмежують конституційні права людини, розгляд скарг на дії (бездіяльність) та рішення особи, яка провадить дізнання, слідчого та прокурора»²³⁵.

Саме тому, з огляду на таку вагому процесуальну роль, а також зважаючи на значну ймовірність порушень прав людини на стадії саме досудового розслідування, діяльність слідчого судді є одним з фундаментальних механізмів запобігання катуванню чи нелюдському, або такому, що принижує гідність, поводженню. Адже діяльність суду та судді полягає у здійсненні судового захисту прав і свобод людини під час судового розгляду справи, а також у забезпеченні правомірності та законності провадження у справі на досудових стадіях. Така діяльність судді передбачає аналіз дотримання правоохоронними органами насамперед принципу пропорційності як складової верховенства права щодо обмеження прав людини у кожній конкретній ситуації. Проте на практиці ситуація є далеко не настільки позитивною, оскільки численні звернення до Європейського суду з прав людини проти України у справах про катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання дають підстави зробити висновок про наявність проблем з ефективністю реалізації судами та суддями відповідних означених вище повноважень.

На зазначену проблему неодноразово звертали увагу як вітчизняні, так і міжнародні експерти. Більше того, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини неодноразово у своїх щорічних доповідях акцентувала системність та численність відповідних порушень прав людини. Так, у Щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2014 рік вкотре констатовано такі типові порушення: неінформування затриманої особи про право мати захисника і побачення з ним до першого допиту; неналежна реєстрація часу фактичного затримання особи; ненадання затриманій особі можливості негайно повідомити про своє затримання та місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб; нероз'яснення права на можливість оскаржити в судовому порядку рішення про затримання; схилення до відмови від захисника та інші²³⁶. Така ситуація потребує більш активного та ефективного втручання слідчих суддів (в межах визначених законодавством повноважень) в процесуальні заходи, що здійснюються на стадії досудового розслідування.

---

²³⁵ Скрипіна Ю. В. Слідчий суддя в системі кримінально-процесуальної діяльності (порівняльно-правове дослідження): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Скрипіна Юлія Валеріївна; М-во освіти і науки України, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. — Харків: [б. в.], 2008. — 26 с.

²³⁶ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. — К., 2015. — 552 с.

Серед причин відсутності такого ефективного втручання суддів називається низка організаційних, кадрових, матеріально-фінансових чи інших причин. Звісно, окремі з них мають об'єктивне підґрунтя. Так, запровадження інституту слідчого судді та покладення новою редакцією КПК додаткових функцій на місцеві загальні суди мало б супроводжуватись збільшенням кількості суддів відповідних судів, штатної чисельності апаратів цих судів, відповідним збільшенням фінансового забезпечення, що відбулось далеко не у всіх судах України. І все ж таки, незважаючи на різні об'єктивні чи суб'єктивні перешкоди, судді повинні якісно здійснювати правосуддя, забезпечуючи змагальність учасників кримінального процесу та ефективність судового захисту конституційних прав і свобод людини. Тому надалі коротко проаналізуємо окремі проблеми щодо захисту прав людини, вирішення яких є необхідним для покращення судового контролю та недопущення катування чи нелюдського, або такого, що принижує гідність, поводження.

6.2.1. Покращення правового регулювання та практики реалізації загальних обов'язків суду та судді щодо захисту прав людини у кримінальному провадженні

Що стосується специфіки нормативно-правової імплементації в українське законодавство міжнародних стандартів недопущення катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, ситуація сьогодні є доволі динамічною, хоч і могла б бути значно кращою. Загалом, характеристику окремих положень КПК та інших актів законодавства вже було та буде надано в межах даного дослідження при аналізі конкретних прав чи проблемних питань. У цій частині видається доцільним звернути увагу на один глобальний аспект правового регулювання та правозастосування суддями законодавства про права людини — діяльність суду та судді в ситуації недосконалого нормативно-правового регулювання конкретних правовідносин у випадку можливого (потенційного) катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання.

Відповідно до частини першої статті 206 КПК кожен слідчий суддя суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться особа, яка тримається під вартою, має право постановити ухвалу, яка зобов'яже будь-який орган державної влади чи службову особу забезпечити додержання прав такої особи. І якщо зазначена норма передбачає право судді, то частина друга цієї ж статті говорить про обов'язок слідчого судді постановити ухвалу, яка зобов'яже будь-який орган державної влади чи службову особу, під вартою яких тримається особа, позбавлена свободи за відсутності судового рішення, яке набрало законної сили, або не звільнена з-під варти в установленому порядку, негайно доставити цю особу до слідчого судді для з'ясування підстав позбавлення свободи.

Обидві процитовані норми, хоч і відрізняються вольовим аспектом, проте, як і низка інших норм процесуального закону, передбачають активну ініціативну поведінку судді. Колізія правових норм, прогалина у правовому регулюванні, відмінність чи «конкуренція» адміністративної практики чи будь-які інші формальні перешкоди не повинні завадити судді в реалізації зазначених повноважень щодо недопущення катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. Адже відповідно до статті 8 Основного Закону в Україні визнається і діє принцип верховенства права, складові елементи (підпринципи) якого надають можливість додаткової аргументації та додаткового застосування певної міри розсуду задля забезпечення та захисту прав людини у кожній конкретній ситуації. Зазначене конституційне положення загалом надає підстави та можливість судді для прийняття рішення на основі принципу пропорційності чи правової певності, а стороні захисту — відчуття довіри для захисту конкретного права людини у конкретній життєвій ситуації. Інколи таке рішення може навіть суперечити положенням законодавства, особливо положенням підзаконних актів, норми яких доволі часто не корелюють навіть з Основним Законом України.

Щоправда, в національній практиці правозастосування превалює позиція необхідності повного і всебічного регулювання (якщо не нормативного, то хоча б «офіційного») шляхом надання роз'яснень. Яскравим прикладом може бути одне з положень Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, яким передбачається «... звернення до пленуму Верховного Суду України щодо надання роз'яснення законодавства з питань вчинення катувань та забезпечення його застосування до осіб, які підозрюються у вчиненні тортур, та можливості їх покарання відповідно до статті 127 Кримінального кодексу України із застосуванням покарання за тортури, співмірного тяжкості злочину; ... звернення до Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ з метою надання роз'яснення щодо порядку застосування статті 206 Кримінального процесуального кодексу України, розроблення та включення до навчальних програм та курсів підвищення кваліфікації суддів і адвокатів курсу з питань належного застосування статті 206 Кримінального процесуального кодексу України»²³⁷. Не заперечуючи загалом певного позитивного значення аналогічних роз'яснень, узагальнень, правових позицій тощо, тут видається доцільним звернути увагу на необхідність більш відповідального правозастосування самими суддями, які не випадково частиною другою статті 129 Конституції України та відповідними процесуальними нормами наділені самостійною процесуальною правосуб'єктністю.

---

²³⁷ План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 року №1393-р // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/card-prd?docid=248740679>.

Тобто слідчий суддя навіть у ситуації, що не завжди корелює з відповідним законодавством може, а в окремих ситуаціях повинен самостійно вжити заходів для належного з'ясування суті справи й можливого недопущення порушення прав людини, незважаючи на наявність чи відсутність роз'яснень, узагальнень тощо. Важливо, що в межах реалізації повноважень та функцій слідчого судді слід здійснювати захист усіх прав людини, визначених як національним законодавством, так і міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Більше того, частина п'ята статті 9 КПК визначає, що кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини. Відповідно, судді мають можливість застосовувати надані їм статтею 206 КПК повноваження у значно ширшому розумінні та в світлі практики Європейського суду з прав людини. Щоправда задля цього необхідні не тільки відповідні знання та вміння, але й здатність швидко зорієнтуватись у практиці зазначеного Суду і можливість належно аргументувати власну позицію, особливо якщо вона відрізняється від формальних приписів законодавства.

На жаль, як свідчить практика Європейського суду з прав людини щодо позивань проти України, далеко не завжди судді у таких ситуаціях діють належним чином, проте доречними прикладами можуть бути рішення Суду у справах «Квашко проти України» (заява № 40939/05) від 26 вересня 2013 року, «Ошурко проти України» (заява № 33108/05) від 8 вересня 2011 року, «Рудніченко проти України» (заява № 2775/07) від 11 липня 2013 року, «Харченко проти України» (заява № 40107/02) від 10 лютого 2011 року, «Коберник проти України» (заява № 45947/06) від 25 липня 2013 року, «Мокалалл проти України» (заява № 19246/10) від 10 листопада 2011 року, «Мустафаєв проти України» (заява № 36433/05) від 13 жовтня 2011 року та багатьох інших.

6.2.2. Невжиття слідчим суддею всіх необхідних заходів для забезпечення безпеки особи, яка заявляє про застосування до неї насильства під час затримання або тримання

Межі та правові інструменти здійснення судового контролю за дотриманням права людини на захист від катування та інших форм неналежного поведження загалом досить чітко визначені процесуальним законодавством. Зокрема, частиною шостою статті 206 КПК закріплено ряд обов'язків слідчого судді у разі якщо під час будь-якого судового засідання особа заявляє про застосування до неї насильства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі (орган державної влади, державна установа, яким законом надано право здійснювати тримання під вартою осіб). Так, слідчий суддя зобов'язаний зафіксувати таку заяву або прийняти від особи відповідну письмову заяву та:

- 1) забезпечити невідкладне проведення судово-медичного обстеження особи;

- 2) доручити відповідному органу досудового розслідування провести дослідження фактів, викладених в заяві особи;
- 3) вжити необхідних заходів для забезпечення безпеки особи згідно із законодавством.

Також слідчий суддя зобов'язаний діяти в порядку, передбаченому частиною шостою статті 206 КПК, незалежно від наявності заяви особи, якщо її зовнішній вигляд, стан чи інші відомі слідчому судді обставини дають підстави для обґрунтованої підозри порушення вимог законодавства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі. Слід наголосити, що законодавством чітко встановлено єдиний виняток, коли слідчий суддя має право не вживати дій, зазначених у частині шостій статті 206 КПК: якщо прокурор доведе, що ці дії вже здійснені або здійснюються.

Загалом, зазначені нормативні положення процесуального законодавства відповідають міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини, про що зроблені відповідні висновки вітчизняними та міжнародними експертами в галузі прав людини, в тому числі КЗК. Власне, КЗК неодноразово підкреслював, що кожного разу, коли підозрювані в кримінальних злочинах постають перед судом та стверджують про застосування до них жорстокого поведження, такі звинувачення повинні бути записані в письмовій формі, негайно назначена судово-медична експертиза, а також зроблені всі необхідні кроки для того, щоб звинувачення розслідувалися належним чином²³⁸.

Проте виключно нормативного регулювання у сфері захисту прав людини недостатньо, вирішальним питанням у цій ситуації є практика правозастосування. На цьому аспекті також наголошується у Звіті КЗК за підсумками візиту в Україну у період 9–21 жовтня 2013 року. Експерти КЗК констатували, що рекомендації, надані раніше українському уряду, загалом були враховані на нормативному рівні й відображені в тому числі у статті 206 КПК. Разом з тим, у ході візиту були виявлені окремі негативні приклади саме практичного правозастосування відповідних процесуальних положень. Зокрема, у Звіті було зазначено «... делегація почула декілька відгуків від затриманих осіб, відповідно до яких слідчі судді реагували на їхні скарги про жорстоке поведження або задавали питання щодо стану їхнього здоров'я та/або видимих травм (хоча затримані все ж таки не отримували зворотний зв'язок про будь-які прийняті заходи). Тим не менш, багато затриманих осіб, які, очевидно скаржилися судді про жорстоке поведження (і/або незаконні первинні періоди позбавлення волі) або демонстрували видимі пошкодження, стверджували, що суддя проігнорував їхні скарги та/або не звертав увагу на їхні травми. Розгляд відповідної докумен-

---

²³⁸ Пункт 22 Звіту за результатами візиту КЗК в Україну 29 листопада — 06 грудня 2011 року [CPT/Inf (2012) 30] // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.cpt.coe.int/documents/ukr/2012-30-inf-eng.pdf>.

тації, в тому числі судових документів, підтвердив правдоподібність цих звинувачень»²³⁹. Окрему увагу представники КЗК звертають на неофіційні та неординарні способи правозастосування статті 206 КПК, а власне уникнення застосування її положень представниками правоохоронних органів, які доволі часто вдаються у тому числі до погроз затриманим (заарештованим) особам, застерігаючи їх від подання скарги до суду. Звісно, у таких ситуаціях відповідну реакцію повинен проявити насамперед адвокат/захисник затриманої особи, проте у разі очевидної пасивності адвоката з метою захисту прав затриманого суддям варто нагадувати про можливість у повному обсязі реалізувати процесуальні права учасників кримінального провадження. В таких випадках відповідальність, активність та ретельність судового контролю мають бути суттєво вищими.

У Звіті до українського Уряду за підсумками візиту в Україну, здійсненого КЗК у період з 18 по 24 лютого 2014 року зазначено, що ситуація й надалі на практиці суттєво не покращилась та лишає багато бажати. За результатами візиту делегації КЗК дійшов висновку про відсутність будь-яких ознак прогресу в цій сфері. Навпаки, всі опитані особи стверджували, що судові слухання були особливо короткі, слідчі судді не ставили запитань про їхні травми, переривали їх, коли вони починали скаржитися на жорстоке поводження або, в деяких випадках, коли судді навіть слухали уважно, вони не вчиняли ніяких дій і зачитували рішення що, мабуть, були підготовлені заздалегідь²⁴⁰. КЗК знову ж таки наголосив, що суддям необхідно регулярно та чітко нагадувати про їхні повноваження та зобов'язання відповідно до статті 206 КПК задля здійснення більш ефективного та реального контролю за дотриманням права людини не бути підданій катуванню та нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню.

Аналогічні за своєю правовою суттю висновки неодноразово констатував у своїх рішеннях Європейський суд з прав людини. Суд також дотримується чіткої та послідовної позиції щодо права затриманих осіб мати можливість висловити/подати скарги під час постановня перед судом (справа «Джулай проти України» (заява № 24439/06), справа «Ярошовець та інші проти України» (заяви №№ 74820/10, 71/11, 76/11, 83/11 та 332/11), справа «Карпюк та інші проти України» (заяви №№ 30582/04 і 32152/04) та інші).

Таку ж позицію висловлює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який у своїй щорічній доповіді за 2014 рік констатував той факт, що на сьогодні, на жаль, слідчі судді, які відповідно до статті 3 КПК України покликані здійснювати судовий контроль за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у

---

²³⁹ Звіт за результатами візиту КЗК в Україну 9–21 жовтня 2013 року [CPT (2014) 08] // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/file/36937>.

²⁴⁰ Звіт за результатами візиту КЗК в Україну з 18 по 24 лютого 2014 року [CPT/Inf (2015) 4] // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.cpt.coe.int/documents/ukr/2015-03-inf-eng.pdf>.

кримінальному провадженні, нерідко не виконують у повній мірі своїх функцій та обов'язків, встановлених цим Кодексом. У Спеціальній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за результатами пілотного моніторингу застосування нового Кримінального процесуального кодексу України судами м. Києва в черговий раз підтверджуються вже відомі факти, що судді досить рідко застосовують у своїй практиці статтю 206 КПК та не виконують у повній мірі загальні обов'язки судді щодо захисту прав людини. Судді залишаються байдужими навіть у тих випадках, коли зовнішній вигляд затриманого чи підозрюваного вказує на застосування до нього насильства під час затримання або тримання у приміщенні відповідного органу державної влади чи державної установ²⁴¹. На жаль, аналіз судової практики також не дає підстав спростувати вищезазначені спостереження КЗК та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Зважаючи на зазначене та природно ключову роль органів судової влади у відверненні жорстокого поводження із затриманими слід констатувати, що діяльність слідчого судді є одним з фундаментальних механізмів запобігання неналежному поводженню. Очевидним є те, що діяльність слідчого судді ще не зовсім відповідає покладеним на нього повноваженням по здійсненню судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні.

Відповідно до міжнародних стандартів розгляд скарги про застосування насильства повинен бути ефективним та адекватним. Керуючись пропозиціями, висловленими Е. Сванідзе²⁴², розслідування має бути: **ретельним**, тобто під час розгляду суддя повинен здійснювати «всі розумні кроки» та докладати необхідні зусилля для встановлення істини (це передбачає заслуховування докладних та вичерпних свідчень потерпілих; призначення судово-медичної експертизи або дослідження вже наявних даних щодо фізичного стану скаржника; у разі необхідності — заслуховування належних показань свідків, до яких можуть належати й показання інших затриманих; аналіз інформації про скаржника, матеріалів справи та іншої документації, пов'язаної з інцидентом); **невідкладним** (рішення не лише має бути прийнятим у строки, визначені процесуальним чи іншим законодавством, але й у «розумний строк» з точки зору до речності, оперативності та ефективності реагування у кожній конкретній ситуації); **результативним** (кінцевим результатом розгляду скарги має бути встановлення чи невстановлення конкретних фактів застосування насильства та присудження після цього міри покарання винним особам).

---

²⁴¹ Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за результатами пілотного моніторингу застосування нового Кримінального процесуального кодексу України судами м. Києва — К.: «Арт-Дизайн», 2015. — 132 с.

²⁴² Ефективне розслідування фактів жорстокого поводження: Керівні принципи застосування європейських стандартів. — К.: «К.І.С.», 2009. — 144 с.

На основі поданого аналізу можна запропонувати такий алгоритм дій слідчого судді. Письмові або усні заяви осіб про застосування до них насильства мають розглядатись невідкладно. Слідчий суддя повинен винести рішення, яким зобов'язує відповідних осіб утриматися від вчинення певних дій відносно особи, яка утримується під вартою; у разі наявності підстав — забезпечує невідкладне проведення судово-медичного обстеження особи, надання належної медичної допомоги, відповідного забезпечення та достатнього обсягу медичних заходів, спрямованих на непогіршення стану здоров'я особи; доручає відповідному органу досудового розслідування провести дослідження фактів, викладених в заяві особи, за результатами перевірки; при наявності обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, вирішує питання щодо внесення відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, а також повідомляє про результати перевірки суд; доручає відповідним органам вжити необхідних заходів для забезпечення безпеки особи згідно із законодавством, а також повідомляє суд про здійснені заходи. Такі самі дії мають бути здійснені у випадку самостійного виявлення суддею обґрунтованої підозри порушення вимог законодавства під час затримання або тримання особи в уповноваженому органі державної влади, державній установі. Зазначений алгоритм є тільки орієнтовним та схематичним, оскільки не може передбачити усіх аспектів конкретної ситуації, разом з тим, він може й повинен бути основою для усвідомленого вжиття слідчим суддею всіх необхідних заходів для забезпечення безпеки особи, яка заявляє про застосування до неї насильства під час затримання або тримання.

6.2.3. Відсутність належного реагування судді на незаконне позбавлення особи свободи

Положення частини другої статті 206 КПК визначає, що якщо слідчий суддя отримує з будь-яких джерел відомості, які створюють обґрунтовану підозру, що в межах територіальної юрисдикції суду знаходиться особа, позбавлена свободи за відсутності судового рішення, яке набрало законної сили, або не звільнена з-під варти після внесення застави в установленому КПК порядку, він зобов'язаний постановити ухвалу, якою має зобов'язати будь-який орган державної влади чи службову особу, під вартою яких тримається особа, негайно доставити цю особу до слідчого судді для з'ясування підстав позбавлення свободи.

Частини третя — п'ята цієї ж статті регламентують окремі аспекти реалізації зазначеної норми. Ключовою є констатація зобов'язання слідчого судді звільнити особу, якщо орган державної влади чи службова особа, під вартою яких трималася ця особа, не доведе: 1) існування передбачених законом підстав для

затримання особи без ухвали слідчого судді, суду; 2) неперевикнення граничного строку тримання під вартою; 3) відсутність зволікання у доставленні особи до суду.

Для конкретизації та роз'яснення окремих положень КПК судовою палатою у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ було підготовлено Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 511-550/0/4-13 від 4 квітня 2013 року «Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України». Головною метою даного роз'яснення стало «... недопущення неоднакового та/або не правильного тлумачення норм права, зокрема при застосуванні запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження»²⁴³.

В пункті 1 зазначеного Листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ звертається увага суддів судів першої та апеляційної інстанцій на наступне: вирішуючи питання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, у кожному випадку розгляду відповідних клопотань слідчі судді зобов'язані сумлінно і принципово здійснювати повноваження із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні під час досудового розслідування, діяти у межах і відповідно до вимог закону; перевіряти наявність об'єктивної необхідності та виправданість такого втручання у права і свободи особи, з'ясувати можливість досягнення мети, на яку посилається автор клопотання, без застосування цих заходів. При цьому слідчий суддя, вирішуючи питання про застосування, продовження, зміну або скасування запобіжного заходу при розгляді відповідних клопотань, зобов'язаний враховувати, що запобіжні заходи у кримінальному провадженні обмежують права особи на свободу та особисту недоторканність, гарантовані статтею 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а тому можуть бути застосовані тільки за наявності законної мети та підстав, визначених КПК, з урахуванням відповідної практики Європейського суду з прав людини. Така позиція відповідає й частині п'ятій статті 9 КПК, згідно з якою кримінальне процесуальне законодавство України має застосовуватись з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Окремо варто звернути увагу, що Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ наголошує суддям судів першої та апеляційної інстанцій про необхідність ретельно перевіряти до-

---

²⁴³ Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України» від 04.04.2013 № 511-550/0/4-13 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/v0511740-13>.

тримання уповноваженими органами вимог статей 207–213 КПК у випадках затримання особи без ухвали слідчого судді, суду, а також акцентує увагу на тому, що слідчий суддя має сумлінно виконувати обов'язки щодо загального захисту прав людини в порядку статті 206 КПК.

На актуальності зазначених положень процесуального законодавства, а головне — на практичних проблемах їх реалізації неодноразово наголошував Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Так, у своїй Щорічній доповіді про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2014 рік Уповноважений вказує, що результати діяльності Відділу спеціальних проваджень свідчать²⁴⁴, що уповноваженими службовими особами масово затримуються підозрювані у вчиненні злочину без ухвали слідчого судді, суду, без наявності законних підстав. Слідчий суддя, відповідно до вимог статті 206 КПК, якою передбачені загальні обов'язки судді щодо захисту прав людини, за відсутності підстав, передбачених законом для затримання особи без ухвали слідчого судді, суду, зобов'язаний позбавлену свободи особу звільнити. Причому приводом і підставою для з'ясування цього питання є отримання слідчим суддею з будь-яких джерел відомостей, які створюють обґрунтовану підозру, що в межах територіальної юрисдикції суду особа незаконно тримається під вартою.

У Щорічній доповіді Уповноважений Верховної Ради України з прав людини наводить низку конкретних прикладів ігнорування зазначених вимог КПК слідчими суддями Сихівського районного суду міста Львова, якими розглядалися клопотання про обрання запобіжного заходу незаконно затриманим особам. У пункті 15.1.1.4 Щорічної доповіді Уповноважений знову акцентує увагу, що співробітники СБУ, Генеральної прокуратури України, ГУ МВС України у м. Києві стали широко застосовувати практику затримання осіб без ухвали слідчого судді саме у випадках, які не передбачені статтею 208 КПК. Наприклад, особи, про яких йшлося у зверненнях та які були затримані без ухвали слідчого судді, підозрювались у вчиненні злочинів, що були вчинені ними за декілька місяців або навіть за декілька років до їх затримання. Іншими словами, відповідно до чинного КПК у таких випадках затримання осіб мало бути здійснене у загальному порядку, тобто за попереднім дозволом слідчого судді, а не в порядку, передбаченому статтею 208 КПК.

За результатами проведеного (з 5 липня 2014 по 15 лютого 2015 року) моніторингу реалізації нового КПК Уповноважений Верховної Ради з прав людини наводить резюме дослідження: слідчі судді та апеляційний суд м. Києва у випадках затримання особи без ухвали слідчого судді у 90 % випадків не досліджують питання щодо строку доставлення затриманої особи до суду та часу її фактичного затримання. Відповідно, не досліджується питання, чи мало місце порушення строків, встановлених проце-

---

²⁴⁴ Пункт 6.2.4 Щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. — К., 2015. — 552 с.

суальним законом, для прийняття слідчим суддею рішення про взяття під варту²⁴⁵. Це додатково свідчить про необхідність неухильного виконання суддями загальних обов'язків, встановлених статтею 206 КПК та направлених на захист прав людини, а саме в частині з'ясування моменту фактичного затримання особи, підстав її затримання та фактів порушення термінів доставки затриманої особи до суду. Уповноважений також зазначає, що, як засвідчує практика, слідчі судді не досліджують вищевикладені обставини і цим спонукають співробітників правоохоронних органів і в подальшому зловживати своїми повноваженнями та порушувати процесуальні права затриманих осіб.

Окремою проблемою є необґрунтоване продовження слідчим суддею строків тримання під вартою. Адже очевидно, що чим довше особа утримується під вартою, тим більше ризику їй бути підданою неналежному поводженню або й катуванню. Слід наголосити, що відповідно до частини першої статті 183 КПК тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно у разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим статтею 177 цього Кодексу. При цьому слідчий суддя, суд зобов'язаний постановити ухвалу про відмову в застосуванні запобіжного заходу, якщо під час розгляду клопотання прокурор не доведе наявності всіх обставин, зазначених вище.

Статтею 199 КПК визначено, що клопотання про продовження строку тримання під вартою має право подати прокурор, слідчий за погодженням з прокурором не пізніше ніж за п'ять днів до закінчення дії попередньої ухвали про тримання під вартою. Таке клопотання додатково повинно містити виклад обставин, які свідчать про те, що заявлений ризик не зменшився або з'явилися нові ризики, які виправдовують тримання особи під вартою; виклад обставин, які перешкоджають завершенню досудового розслідування до закінчення дії попередньої ухвали про тримання під вартою.

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, роз'яснюючи відповідні положення процесуального законодавства, зазначає, що клопотання про продовження строку тримання під вартою має право подати прокурор, слідчий за погодженням з прокурором не пізніше ніж за п'ять днів до закінчення дії попередньої ухвали про тримання під вартою. Якщо ж таке клопотання подане пізніше, воно вважається поданим з порушенням процесуальних строків. Слідчий суддя, суд у такому випадку, приймаючи клопотання до розгляду, зобов'язаний порушити питання про відповідальність слідчого, прокурора, який порушив процесуальний строк, перед органами, які уповноважені притягати його до дисциплінарної відповідальності (наприклад, перед прокурором вищого рівня). При направленні обвинувального акта до суду запобіжний захід щодо обвинуваченого є незмінним у межах строку, ви-

---

²⁴⁵ Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за результатами пілотного моніторингу застосування нового Кримінального процесуального кодексу України судами м. Києва — К.: «Арт-Дизайн», 2015. — 132 с.

значеного ухвалою слідчого судді під час досудового розслідування. Суду слід зважати, що запобіжний захід, обраний або продовжений слідчим суддею на стадії досудового розслідування, може бути змінений лише у підготовчому судовому засіданні. У випадку, коли після направлення обвинувального акта до суду першої інстанції та до проведення підготовчого судового засідання строк застосування запобіжного заходу закінчився, запобіжний захід вважається таким, що припинив свою дію у зв'язку із закінченням строку, на який такий запобіжний захід був обраний²⁴⁶.

З метою демонстрації проблемності правозастосування даної нормативної бази видається доцільним процитувати відповідну частину Щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини:

«... на практиці все відбувається «простіше». Слідчий чи прокурор усупереч наведеним статтям КПК подає до суду клопотання про необхідність взяття особи під варту з мінімальним обґрунтуванням, яке, як правило, полягає лише у посиланні на тяжкість злочину, у скоєнні якого підозрюється особа, та можливий його вплив на свідків чи потерпілих (якщо вони є у цьому кримінальному провадженні). При цьому клопотання про продовження тримання під вартою підозрюваного, обвинуваченого нічим не відрізняється від першого клопотання — про взяття під варту. Всі подальші клопотання про продовження строків тримання під вартою є однаковими за змістом, без будь-яких додаткових обґрунтувань та посилань, з різницею лише в даті оформлення... У даній ситуації ключовою проблемою є те, що слідчі судді, які покликані здійснювати судовий контроль за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, підтримують сторону обвинувачення та продовжують строк тримання під вартою підозрюваних, обвинувачених на кожні наступні два місяці. При цьому ухвали слідчих суддів за змістом так само мало відрізняються від тексту клопотань слідчих чи прокурорів, тобто рішення щодо необхідності тримання особи під вартою приймаються без обґрунтувань, без посилань на суттєві ризики, без викладення обставин справи, без перевірки доказами та іншими матеріалами кримінального провадження...»²⁴⁷.

Як результат зазначеного вище слід констатувати, що слідчому судді, при розгляді клопотання про продовження строку тримання під вартою слід ретельно перевіряти достовірність підстав для його задоволення, оскільки одним з найбільш частих порушень прав людини, визнаних Європейським судом з прав людини у справах проти України, є необґрунтоване ухвалення судами рішень про продовження

---

²⁴⁶ Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України» від 04.04.2013 № 511-550/0/4-13 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/v0511740-13>.

²⁴⁷ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. — К., 2015. — 552 с.

строку тримання підозрюваного, обвинуваченого під вартою, а також те, що можливість застосування запобіжних заходів, альтернативних триманню під вартою (зокрема йдеться про застосування застави), у багатьох випадках навіть не розглядалася. Доречною тут є правова позиція Суду у справі «Харченко проти України»: «... таке, що продовжується, тримання під вартою може бути виправданим у тій чи іншій справі лише за наявності специфічних ознак того, що цього вимагають істинні вимоги публічного інтересу, які, незважаючи на існування презумпції невинуватості, переважають правило поваги до особистої свободи...»²⁴⁸.

Зважаючи на зазначене, видається доцільним вкотре наголосити на необхідності здійснення суддями повноважень із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні під час досудового розслідування і судового розгляду, а також дотримання ними вимог кримінального процесуального закону. При цьому, судді повинні враховувати міжнародні стандарти в галузі прав людини та загальні принципи права, що в багатьох випадках недосконалості національного законодавства можуть допомогти діяти належно та відповідно конкретній ситуації з метою реального забезпечення права людини на захист від катування та інших форм неналежного поведження.

6.2.4. Реальність та невідворотність відповідальності за здійснення неналежного судового контролю у сфері запобігання катуванням та неналежному поведженню

Цілком очевидними є повноваження та суть відповідальності суддів у ситуаціях, що стосуються безпосередньо судового процесу та винесення остаточного рішення у певній справі. Суддя самостійно несе відповідальність, наприклад, за вчинене ним під час судового процесу недопущення чи ненадання своєчасно захисника, інше грубе порушення права підозрюваного, обвинуваченого на захист або за постановлення ним завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови. Відповідні дії є кримінально караними й містять ознаки складів злочинів, передбачених відповідно 374 та 375 статтями Кримінального кодексу України.

Разом з тим, чи не більш відповідальними є інші ситуації, коли судді повинні або можуть вжити заходів для унеможливлення неналежного поведження чи іншого порушення прав людини. Детальніше про такі ситуації та відповідні правові інструменти суддів йтиметься далі, але для акцентування уваги тут доречно навести приклад ролі суду щодо оцінки доказів. Суд може і повинен розглядати питання про прийнятність

---

²⁴⁸ Пункт 79, справа «Харченко проти України» (заява № 40107/02).

доказів. Такого висновку неодноразово доходив Європейський суд з прав людини. Зокрема, у справі «Гюлкі Гюнеш проти Туреччини» він зазначив, що суд навіть під час розгляду справи по суті повинен мати можливість «засудити будь-які незаконні методи, використовувані для здобуття доказів для кримінального обвинувачення»²⁴⁹. Хоч це відбувається уже на етапі судового процесу, проте ефективність такого ретроспективного контролю дає можливість відновити порушене право, а також забезпечити повноту дослідження усіх обставин у кожній конкретній справі.

Щодо України, то вже не вперше Європейський суд з прав людини у справі «Ушаков та Ушакова проти України» акцентував увагу на обов'язкові суду вживати заходів для гарантування недопущення неналежного поведження. Зокрема, в аспекті відсутності належного реагування суду на порушення під час досудового розслідування права особи не свідчити проти себе, а також права на правову допомогу Європейський суд з прав людини зазначив:

«110. З огляду на викладене вище, Суд вважає, що право заявника не свідчити проти себе та його право на правову допомогу були неналежним чином обмежені під час його первинних допитів в міліції, та що ці обмеження не були виправлені під час судового розгляду його справи.

111. Цього достатньо, щоб Суд дійшов висновку, що було порушення пункту 1 і підпункту «с» пункту 3 статті 6 Конвенції щодо заявника»²⁵⁰.

В тій же справі Європейський суд з прав людини визнав, що відсутність відповідних гарантій особі, що притягується до кримінальної відповідальності по суті нівелює поняття справедливого судового розгляду, а отже й можливість захисту обвинуваченого від свавільного тиску органів влади.

Таким чином, відповідальність за порушення права людини не бути підданій катуванню, жорсткому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поведженню чи покаранню покладається в тому числі на суддів навіть у випадку, коли вони безпосередньо не спричинили своїми діями таке правопорушення, але могли й мали можливість вжити належних заходів для відновлення порушеного права та притягнення винних осіб до відповідальності. Як наслідок, Верховний Суд України, враховуючи процитоване тут рішення Європейського суду з прав людини, Постановою від 21 грудня 2015 року у справі 5-339к15 вирок апеляційного суду Харківської області від 4 липня 2012 року та ухвалу колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від

---

²⁴⁹ «Гюлкі Гюнеш проти Туреччини» (Hulki Gunes v. Turkey) (заява № 28490/95) від 19 червня 2003 року.

²⁵⁰ «Ушаков та Ушакова проти України» (Ushakov and Ushakova v. Ukraine) (заява № 10705/12) від 18 червня 2015 року.

22 січня 2013 року щодо засудженого скасував, а справу направив на новий розгляд до компетентного суду першої інстанції²⁵¹.

Питання ефективності та своєчасності захисту порушеного права у конкретному наведеному прикладі звісно є не зовсім доречним, адже справу направлено на новий розгляд тільки після винесення відповідного рішення Європейським судом з прав людини. Проте такого роду ситуації мають доволі серйозний превентивний ефект і повинні стимулювати до більш глибокої імплементації міжнародних стандартів в національне законодавство та практику його застосування, в тому числі судами. Тут можна виокремити два суттєвих аспекти.

По-перше, відповідно до положень Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» виконання рішення Європейського суду з прав людини включає в себе: виплату стягувачеві відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального характеру; вжиття заходів загального характеру (абзац 9 частини першої статті 1 зазначеного Закону). Як передбачено статтею 13 цього ж Закону, заходи загального характеру вживаються з метою забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Європейським судом з прав людини порушення.

«Заходами загального характеру є заходи, спрямовані на усунення зазначеної в Рішенні системної проблеми та її першопричини, зокрема:

а) внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування;

б) внесення змін до адміністративної практики; ...»²⁵².

Отже, компетентні органи державної влади України повинні вжити належних заходів не тільки і не стільки для вдосконалення національного законодавства, а головне — для виправлення недоліків у діяльності правозастосовних органів. Адже незважаючи на певні прогалини нормативно-правового регулювання, саме негативна практика діяльності правоохоронних органів, а також суддів щодо порушення права людини не бути підданій катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поведженню чи покаранню є основною причиною великої кількості рішень Європейського суду з прав людини проти України.

---

²⁵¹ Постанова Верховного Суду України від 21 грудня 2015 року у справі 5-339к15 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/B0B335E64EF3587AC2257F2B004B8DD3](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/B0B335E64EF3587AC2257F2B004B8DD3).

²⁵² Частина друга статті 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» // Відомості Верховної Ради України від 28.07.2006 — 2006 р., № 30, стор. 1114, стаття 260.

По-друге, напевно, саме з метою вдосконалення адміністративної практики у таких та аналогічних справах законодавець вдався до досить радикального інструменту індивідуальної правової відповідальності посадових осіб у Законі України «Про очищення влади». Так, встановлено, що заборона обіймати публічні посади (посади, визначені статтею 2 зазначеного Закону, щодо яких здійснюється очищення влади (люстрація)) протягом п'яти років з дня набрання чинності відповідним рішенням суду, застосовується до:

«... посадових та службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, в тому числі суддів, співробітників органів внутрішніх справ, прокуратури та інших правоохоронних органів, стосовно яких встановлено рішенням суду, яке набрало законної сили, що вони:

...

5) своїми протиправними рішеннями, дією чи бездіяльністю призвели до порушення прав людини та основоположних свобод, визнаних рішенням Європейського суду з прав людини»²⁵³.

Звісно, обраний інструмент імплементації міжнародних стандартів у галузі прав людини є досить радикальним та навряд чи забезпечить досягнення поставленої мети. Адже принаймні на даний момент не відомо про жоден приклад застосування такого виду «індивідуальної люстрації» до суддів в Україні. Більше того, доволі дискусійною є обрана форма викладу правової норми та механізму її реалізації. Можна висловити низку зауважень і застережень як загального конституційно-правового, так і техніко-юридичного характеру. Попри такі недоліки тут наведено зазначений приклад з метою демонстрування «стурбованості» законодавця, а отже і суспільної уваги до правових механізмів забезпечення прав людини в Україні. Зокрема, в частині напрацювання ефективних механізмів індивідуальної юридичної відповідальності посадових осіб органів державної влади, в тому числі й суддів, за порушення прав людини. Особливо актуальним є вдосконалення такої відповідальності у кримінальному процесі та у системі кримінальної юстиції загалом. Адже саме у цій сфері чи не найбільше порушень прав людини фіксується міжнародними й національними правозахисниками, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, а головне — найбільшою кількістю рішень Європейського суду з прав людини проти України.

---

²⁵³ Частина сьома статті 3 Закону України «Про очищення влади» // Відомості Верховної Ради України від 31.10.2014 — 2014 р., № 44, стор. 2978, стаття 2041.

Відповідно до положень Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» підлягає відшкодуванню шкода, завдана громадянину внаслідок:

«1) незаконного засудження, незаконного повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, незаконного взяття і тримання під вартою, незаконного проведення в ході кримінального провадження обшуку, виїмки, незаконного накладення арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи (посади) та інших процесуальних дій, що обмежують права громадян;

2) незаконного застосування адміністративного арешту чи виправних робіт, незаконної конфіскації майна, незаконного накладення штрафу;

3) незаконного проведення оперативно-розшукових заходів, передбачених законами України "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" та іншими актами законодавства»²⁵⁴.

Процитовані вище положення зазначеного Закону передбачають порядок відшкодування шкоди за констатовані формально порушення як результат притягнення до кримінальної відповідальності. Разом з тим, тут відсутні комплексні правові інструменти для превентивного унеможливлення порушення в ході самого кримінального процесу права людини не бути підданій катуванню, жорсткому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поведженню чи покаранню. Тому, на жаль, доводиться констатувати, що положення чинного Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» навіть з останніми змінами не відповідають реаліям сьогодення та потребують суттєвого вдосконалення, в тому числі із врахуванням необхідності напрацювання нових правових механізмів відповідальності посадових та службових осіб за завдану шкоду внаслідок неналежного поведження.

Поданий тут аналіз процесуальних проблем є далеко не вичерпним, а відображає тільки окремі точкові проблеми з метою акцентування уваги суддів, експертного середовища та суспільства загалом на відповідній проблематиці. Правозахисниками, експертами та Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини наводиться низка абсолютно конкретних прикладів щодо порушення права людини на захист від катування та інших форм неналежного поведження, коли не був належно здійснений судовий конт-

---

²⁵⁴ Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» // Відомості Верховної Ради України від 03.01.1995 — 1995 р., № 1, стор. 2, стаття 1.

роль у даній сфері. Звісно, наведені тут приклади не можуть бути репрезентативними та розцінюватись як абсолютне значення, але вони можуть і повинні бути предметом ретельного аналізу проблем правозастосування. Суб'єктами такого аналізу мають бути, насамперед, слідчі судді, які повинні розуміти загальні тенденції (як позитивні, так і негативні) адміністративної та судової практики, а головне — зважаючи на такий аналіз, — не допускати аналогічних ситуацій у своїй діяльності, оскільки вони можуть спричинити в тому числі настання юридичної відповідальності для них самих.

НОТАТКИ

НОТАТКИ

НОТАТКИ

